

В. Ю. ГОДЛЕВСЬКА

**ПЕРЕХІД ВІД АВТОРИТАРИЗМУ
ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА
В ІСПАНІЇ (1960–1982 РОКИ)**

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

В. Ю. Годлевська

**ПЕРЕХІД ВІД АВТОРИТАРИЗМУ
ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСПАНІЇ
(1960–1982 РОКИ)**

Монографія

Вінниця ВНТУ
2009

УДК 321.7 (460)''1960/1982''

Г 59

Рецензенти:

О. П. Іваницька, доктор історичних наук, професор

Ю. І. Поп, доктор історичних наук, професор

О. В. Зінько, кандидат історичних наук, доцент

Рекомендовано до видання Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 5 від 29.12.2008 р.)

Годлевська В. Ю.

Г 59 Перехід від авторитаризму до демократичного суспільства в Іспанії (1960–1982 роки) : Монографія. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 160 с.

ISBN 978-966-641-318-8

В монографії здійснено комплексне дослідження історії Іспанії у роки пізнього франкізму, його еволюції та мирної трансформації у демократичну парламентську систему. Автором визначено передумови становлення в країні демократії. Представлено систематизований комплекс факторів, які спричинили мирний характер демократичного переходу. З'ясовано основні закономірності, особливості та перебіг еталонної трансформації авторитарного франкістського режиму в демократичне суспільство. Встановлено чинники, які забезпечили успішність та незворотність даного процесу.

Монографія розрахована на наукових працівників, спеціалістів з всесвітньої історії, викладачів, аспірантів, студентів.

УДК 321.7 (460)''1960/1982''

ISBN 978-966-641-318-8

© В. Годлевська, 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ФРАНКІСТСЬКОГО РЕЖИМУ ТА СТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ЙОГО МИРНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	34
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕРШОГО ЕТАПУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ІСПАНІЇ (1975–1978 РОКИ)	67
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ ТА ЇЇ УТВЕРДЖЕННЯ В ІСПАНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ (1979–1982 РОКИ)	111
ВИСНОВКИ	138
ЛІТЕРАТУРА	145

ПЕРЕДМОВА

Найбільш динамічні та прогресивні суспільні процеси останніх десятиріч визначаються глобальним і універсальним розвитком демократизації. За останню чверть ХХ-го століття кількість демократичних режимів у світі збільшилася більш ніж у три рази: з 39 у 1974 році до 120 у 2000. Криза та ліквідація тоталітарно-авторитарних режимів, які спостерігалися впродовж 1970–1990-х років в Південній та Східній Європі, Латинській Америці, на терені колишнього СРСР в кінцевому результаті спричинені надзвичайно глибокими зрушеннями в планетарних суспільних структурах.

Хоча і по-різному, але ці процеси впливали один на одного і стали розглядатися як частина глобальної демократичної тенденції, яка отримала назву «третя хвиля демократизації».* Найважливішим їх підсумком було досягнення демократичного суспільного устрою, за якого громадянам надавалось право участі в зміні правлячої еліти в ході нормативних, законодавчо закріплених процесів і через стійкі соціально-політичні інститути.

Україна, рівно як і інші держави, які донедавна були складовими частинами останньої в світі імперії – Радянського Союзу – теж торує свій шлях до демократії і переживає на ньому низку соціально-економічних, політичних та ідейно-моральних проблем. Чимало чинників – соціально-економічних, політичних, культурних – мають підтвердити повноцінне державно-національне буття українського народу. Серед них чільне місце належить розвитку історичної науки, яка є найвагомішим засобом збереження історичної пам'яті народу, його самоідентифікації, вирізнення себе з-поміж інших етносів, усвідомлення своєї ролі та місця у всесвітньому історичному процесі. В умовах незалежної Української держави, формування демократичного цивілізованого суспільства виникла можливість відновлення й продовження традицій національної історії. Це диктується, насамперед, як реальними вимогами нинішнього суспільного життя, так і потребами самої історичної науки, вітчизняної та зарубіжної. Протиріччя українського шляху демократизації, політичні конфлікти й соціальні потрясіння, що охопили пострадянський простір, як і раніше змушують придивлятися до досвіду країн, які нещодавно пережили процес переходу від авторитарного до демократичного ре-

* На початку 90-х років в політичній науці з'явилося нове поняття – хвилі демократизації. Воно відображає міжкраїнний простір-час демократичного процесу. Важливе значення в розробці теорії хвиль демократичного процесу належить американському науковцю С. Хантінгтону, який визначив період після 1974 р. «третьою хвилею» глобальної експансії демократії, а також виокремив дві попередні хвилі демократизації: тривалу, повільну хвилю, що тривала з 1828 по 1926 рр., і хвилю 1943 — 1964 рр. В політологічній літературі стало загальноприйнятим відносити країни перших двох хвиль демократизації до країн т. з. «старих демократій», а держави «третьої хвилі демократизації» — до країн «нових демократій».

жиму. У світлі цього безсумнівний інтерес представляє досвід Іспанії.

При всій несхожості конкретних історичних і політичних умов, у яких розвивався демократичний процес в Іспанії й розвивається в Україні, представляється виправданим приділити увагу деяким основним факторам, що зробили можливим позитивну еволюцію іспанського перехідного періоду.

Сьогодні можна із упевненістю стверджувати, що іспанський варіант демократизації виявився певним рубежем у розвитку світових демократичних транзитів. Якщо при скиненні фашистських диктатур у європейських державах в 1940-і роки вирішальну роль зіграли зовнішньополітичні фактори (поразка в Другій світовій війні й окупація іноземними державами) і вони ж прискорили крах авторитарних режимів у Португалії й Греції в 1974 р. (відповідно, антиколоніальна війна й авантюристичне військове вторгнення на Кіпр), то в Іспанії поштовх трансформаційному процесу був заданий зсередини. Ця країна стала свого роду полігоном, на якому велося обкатування нової моделі транзиту: перебудова недемократичного режиму «згори» реформаторською частиною правлячої еліти, що пішла під тиском опозиції на переговори й угоди з демократичними силами. Згодом багато елементів цієї моделі були використані в країнах Східної Європи й Латинської Америки. При здійсненні демократизації «згори», чітко простежувалися «жорстка» і «м'яка» лінії боротьби за її здійснення. В Іспанії перемогли прибічники «м'якої» лінії. Вони дійшли правильного висновку, що для проведення контрольованої лібералізації доцільно визнати правомірність авторитарного режиму, належно оцінити його економічні досягнення. Такий підхід зумовив те, що в процесі демократизації взяли участь усі політичні сили, дійшовши згоди під контролем «згори.» Інакше кажучи, межі та умови демократизації не були нав'язані.

Іспанський феномен не мав аналогів в історії ХХ ст. Франкістська диктатура, що затвердилася при владі в результаті кровопролитної громадянської війни, припинила своє існування мирним шляхом – внаслідок власних протиріч і тиску знизу, без військової поразки або повалення.

Зрозуміло, що унікальність іспанського, як і будь-якого іншого досвіду, диктує відповідну обережність у проведенні паралелей та прямому перенесенні його на практику інших держав, навіть якщо вони, як і Іспанія, здійснюють перехід від тоталітарної та авторитарної систем до демократичної. Але заслуговують на пильну увагу апробовані в Іспанії принципи, методи, підходи та механізми конкретних дій, тобто фактори, які сприяли їх мирному, безкровному розв'язанню.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Важлива роль у будь-якому науковому дослідженні належить аналізу джерельної бази та історіографії проблеми.

Розмаїтий спектр проблем, пов'язаних з історією та розвитком франкістського режиму, його еволюцією, закономірностями та особливостями демократичного транзиту післяфранкістської Іспанії віддзеркалені у комплексах різнопланових та різножанрових документальних джерел, більша частина з яких має офіційний характер. Їх можна класифікувати наступним чином: 1) документи юридичного та політичного характеру; 2) статті, промови, інтерв'ю керівників держави та політичних діячів; 3) офіційні статистичні матеріали; 4) матеріали періодичних видань Іспанії; 5) мемуарна література.

Аналіз вищевказаних документальних матеріалів дозволяє також поділити їх на дві великі підгрупи, взявши за критерій поділу хронологічний принцип: 1. документи періоду пізнього франкізму, що стосуються демократичної інституційної еволюції режиму (початок 1960-х – середина 1970-х років ХХ ст.); 2. матеріали та джерела постфранкістського періоду (1975–1982 роки).

Переважаюча частина джерельно-документальних матеріалів урядового, юридичного, політичного та статистичного характеру зосереджені у двох збірках «Франкістська диктатура (1936–1975). Тексти і документи» Хосе М. Сабіна Родрігеса та «Трансформація в документах» Анхеля Х. Санчеса Наварро.

Цінність збірника текстів і документів Хосе М. Сабіна Родрігеса полягає у її структурі, тобто застосуванні проблемного принципу при відборі матеріалів. Це дозволяє проаналізувати і використати джерельну базу в контексті питання природи, суті абсолютної влади та політичних планів Ф. Франко, адміністративної структури та політичного режиму, економічної політики, міжнародних відносин, відносин церкви і держави, проблем реставрації монархії тощо.

Разом з тим іспанський укладач дотримується і хронологічного підходу у структуруванні матеріалів. Він чітко виділяє починаючи з 1960-х років період пізнього франкізму, який зазнав демократичної трансформації, підтвердженої відповідними законами, декретами, розпорядженнями тощо.

В контексті з'ясування передумов демократичної еволюції франкізму важливе значення мають документи економічного характеру: «План стабілізації та лібералізації» (1960–1964 роки), «Плани розвитку» (1964, 1969, 1972 роки), декрет-закон про «Економічне розпорядження» (від 21 липня 1959 р.), закон про «Кредитування та банківську систему» (від 14 квітня 1962 р.) Ці закони та плани передба-

чали поступову відміну державного контролю над господарчою діяльністю, цінами та зарплатнею, девальвацію песети та перетворення її в конвертовану валюту, зменшення фінансового дефіциту, надання більш широкого доступу на внутрішній ринок іноземним фірмам, лібералізацію імпорту товарів [196, с. 130–131].

Аналізуючи цю групу документів можна стверджувати, що результатом лібералізації економічного життя стало іспанське «економічне диво», яке, у свою чергу, стало однією з передумов подальшої політичної демократизації країни.

Найбільш повно репрезентовані у збірці Х. М. Сабіна Родрігеса документи юридичного характеру, які дозволяють дослідити інституціоналістську еволюцію франкістського режиму. Це насамперед «Органічний закон держави» (від 10 січня 1967 р.), основна мета якого, як вказано в преамбулі – «завершити інституціоналізацію національної держави», тобто законодавчо закріпити функції державного механізму, взаємовідносини законодавчих, виконавчих та судових органів влади. Цей закон, зокрема, розмежував прерогативи прем'єра, його замісників, вніс новачі щодо виборності частини депутатів кортесів, принципів призначення короля чи регента. Прийняття «Органічного закону» стало логічним продовженням лібералізаційних процесів, проголошених франкістською адміністрацією в 1962 р., він започаткував засади досить визначеної інституційної системи. Франкізмові справді вдалося консолідувати навколо себе іспанське суспільство у зв'язку із різкими змінами на краше у виробництві та матеріальному добробуті іспанців. Все наступне іспанське законодавство значною мірою стало продовженням «Органічного закону». Це, передусім, стосується закону (від 5 квітня 1968 р.), що врегулював процес подання конституційних скарг, «Органічного закону руху та його національної ради» (від 28 липня 1967 р.), «Органічного закону про Раду королівства» (від 23 липня 1967р.), декрету від 29 грудня 1968 р. щодо введення органічного статуту руху, закону про релігійну свободу (від 28 червня 1967 р.), закону щодо перегляду регламенту іспанських кортесів (від 22 липня 1967 р.), кількох декретів, що стосувались представництва в кортесах різноманітних груп населення, закону про політичні асоціації (від 20 грудня 1974 р.), закону про колективні угоди (від 18 грудня 1973р.). В 1965р. з числа кримінальних злочинів були виключені економічні страйки. 11 березня 1971 р. вступає в силу закон про профспілки, а 25 травня цього ж року закон щодо врегулювання трудових конфліктів. Логічним продовженням процесу оновлення державного механізму Іспанії стало, як засвідчують документи, призначення в 1972 р. глави уряду, тобто відокремлення його від по-

сади глави держави [196, с. 54, с. 77–84, с. 101–114, с. 186–192, с. 382–388; 59, с. 217–221].

За методикою відбору документів та структуруванням збірник Анхеля Х. Санчеса Наварро близький до вище охарактеризованого зібрання матеріалів [178]. Перші три розділи «Трансформації в документах» присвячені періоду пізнього франкізму. На думку Анхеля Х. Санчеса Наварро, відправною юридичною базою переходу Іспанії до демократії були: закон про спадкування посади глави держави від 26 липня 1946 р., тексти Органічних законів франкістської держави (вони замінили у франкістській Іспанії конституцію), програма останнього франкістського уряду на чолі з А. Наварро, декрет-закон від 21 грудня 1974 р. про право на політичні асоціації, закон від 19 листопада 1975 р. про основи статуту місцевого управління тощо. Цінним є аналіз політичних сил, що ініціювали демократичну трансформацію: тих, що існували в межах авторитарної політичної системи (Об'єднання іспанського народу, Іспанське національне об'єднання, Іспанське демократичне об'єднання) та тих, що знаходились поза режимом (Комуністична партія Іспанії, Іспанська соціалістична робітничая партія, Демократична Хунта, Платформа демократичної конвергенції та ін.). Науковцем представлені задокументовані позиції цих політичних сил, їхні характеристики.

Зазначені документальні матеріали періоду пізнього франкізму засвідчують суттєві зміни політичного характеру франкістського режиму, його структур та повноважень державних органів, розширення прав та свобод громадян, лібералізацію економіки та соціальної сфери. Проведений аналіз вищевказаних джерел дозволяє стверджувати, що поступова демократична трансформація режиму Ф. Франко в останній період його функціонування спричинила мирний характер іспанської демократизації.

Непересічну роль у з'ясуванні особливостей і специфіки процесу інституалізації нового іспанського демократичного режиму, що розпочався після смерті Ф. Франко в листопаді 1975 р. мають закон «Про політичну реформу» (1976 р.), «Пакт Монклоа» (1977 р.) та Конституція Іспанії (1978 р.) [164; 161; 28].

Аналізуючи закон «Про політичну реформу», маємо можливість дослідити зміни у виборчій системі, формуванні та повноваженнях двопалатних Кортесів. Окрім цього закон передбачав, як видно із його статей, що ініціатива конституційних реформ належала уряду і нижній палаті парламенту (при схваленні їх абсолютною більшістю членів Конгресу і Сенату). Закон чітко фіксував повноваження короля, який отримав право призначати голову Кортесів і Ради королівства, виносити на референдум будь-яке питання конституційного чи не

конституційного характеру, результати якого матимуть обов'язковий характер для всіх державних органів. Таким чином, цим законом була започаткована ліквідація основних франкістських інститутів – корпоративних кортесів, «Руху» та його Національної ради [178, с. 314–322; 161, с. 471–473].

Унікальним своєю історичною та політичною значущістю є «Пакт Монклоа», який може слугувати прикладом розв'язання проблем посттоталітарного періоду у державах, що виникли на теренах колишнього СРСР. Пакт – це угода, підписана у 1977 р. урядом, представниками кортесів та всіма політичними партіями (як лівими, так і правими) про стратегію будівництва демократичного суспільства в Іспанії. Він складався з двох окремих документів: 1) програми оздоровлення і економічної реформи (з 10 розділів) та 2) програми діяльності політичних та юридичних інституцій (з 9 розділів) [164]. Пакт містив програму економічних і політичних заходів, необхідних для переходу до представницької демократії, по перетворенню соціально-економічної структури країни. Кожна з сторін погодилась на поступки в ім'я досягнення єдиної мети – стабілізації режиму представницької демократії. Обопільні зобов'язання та гарантії підписантів торкалися наступних питань: бюджетної та монетарної політики, соціального страхування, цін та зарплатні, зайнятості.

Створений пактом політичний клімат консенсусу сприяв найважливішій події на першому етапі демократизації – розробці та прийняттю у грудні 1978 р. нової Конституції, за якою Іспанія проголошувалась парламентською монархією. Нагадаємо, що формально монархічна форма правління в Іспанії була проголошена ще у 1944 р., однак аж до смерті Ф. Франко вона не була реалізована.

Відтепер права монарха регулювалися Конституцією (II розділ «Про Корону») і були дещо обмежені у порівнянні з минулими століттями. Король проголошується «главою держави, символом єдності і стабільності»; від здійснює представництво Іспанії на міжнародній арені.

Конституція чітко закріпила виконавчу владу за урядом, а законодавчі функції – за Кортесами. Так, відповідно до IV розділу «Про уряд і адміністрації» уряд визначає основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики країни (ст. 97), керує діяльністю цивільної та військової адміністрації, обороною країни, здійснює регламентарну та виконавчу владу. Кабінет міністрів несе відповідальність за політичне керівництво країною перед Конгресом депутатів.

Конституція змінила правовий статус представницького органу Іспанії – Кортесів (III розділ «Про Генеральні кортеси»). Основний закон Іспанії детально регулює статус, структуру та повноваження Кор-

тесів, які здійснюють законодавчу владу і контроль за діяльністю уряду. Члени обох палат Кортесів: нижньої – Конгресу депутатів (від 300 до 400 місць) і верхньої – Сенату (250 місць) – обираються на 4 роки шляхом загальних рівних прямих виборів і таємного голосування, причому Конгрес депутатів на основі пропорційної системи, а Сенат (палата територіального представництва), –мажоритарної. Окрім цього, частина складу Сенату призначається регіональними автономними об'єднаннями [28, с. 52–53].

Понад одну четверту статей Конституції присвячено правам, свободам та обов'язкам іспанців, демократичний характер яких виражається у закріпленні принципу рівності всіх перед законом і у широті прав і свобод, наданих громадянам країни. Концептуально й структурно розділ побудований у відповідності з теорією природного права: перша його частина присвячена основним правам та публічним свободам, що є природними та невід'ємними; друга частина присвячена правам і обов'язкам громадян держави [28, с. 34–42].

Конституцією закладені основи вирішення національно-регіонального питання, яке протягом багатьох століть було одним з найскладніших в політичному житті Іспанії. Так, VIII розділ «Про територіальну організацію держави» передбачає право на отримання автономного статусу будь-якою історичною областю.

За Конституцією, Іспанія поділена на 17 автономних областей країни. Окрім автономних областей, королівство Іспанія поділено на муніципалітети та провінції. Кожна з цих адміністративно-територіальних одиниць отримала відповідну самостійність у вирішенні місцевих питань (ст. 137). Основний закон не припускає дискримінацію стосовно до будь-якої з них, так само як і стосовно прав і обов'язків населення у будь-якій частині національної території [28, с. 78–90].

Аналітики-правознавці наголошують, що конституція мала незавершений характер, багато її статей – загальне формулювання. З метою її конкретизації було прийнято у подальшому кілька десятків законів та нормативних актів. Проте, найважливішим є те, що конституція створила юридичну базу для подальшої демократичної перебудови іспанського суспільства та остаточної ліквідації спадщини авторитарного режиму.

1984 року центр конституційних досліджень Іспанії опублікував «Кодекс політичних законів», спеціальну збірку законодавчих актів досліджуваного періоду, який складається з шести розділів. Тут представлені тексти основного закону, міжнародних угод, закони про політичні права іспанців, законодавчі акти, які регулюють діяльність

владних органів: кортесів, уряду, судових інституцій, а також виборчу систему та процес автономізації країни [131].

У вже згадуваному збірнику документів «Трансформація в документах» Анхеля Х. Санчеса Наварро подаються програми урядів, основні законодавчі акти, стенограми дебатів у кортесах тощо. Діяльність урядового кабінету А. Суареса засвідчують: реформа кримінального кодексу (19 липня 1976 р.), декрет-закон про амністію (30 липня 1976 р.), закон про політичні асоціації (1 жовтня 1976 р.), реформа закону про громадський порядок (4 березня 1977 р.), декрет-закон про політичні асоціації (8 лютого 1977 р.), декрет-закон про розширення амністії (14 березня 1977 р.), декрет-закон про норми проведення виборів у Кортеси (15 березня 1977 р.), закон про самостійні профспілки (1 квітня 1977 р.), декрет-закон про розпуск «Національного руху» (2 квітня 1977 р.), закон про ліквідацію трибуналів та судів громадського порядку (4 січня 1977 р.), закон про створення Національного Суду (4 січня 1977 р.) тощо. Ґрунтовно скомпоновано розділ, присвячений підготовці та прийняттю закону «Про політичну реформу». Укладач збірника подає інформацію про роль особистого радника короля Т. Фернандеса-Міранди, про дебати у кортесах, про результати депутатського голосування та їхній аналіз, про відгуки на обнародування закону, про оголошення референдуму на його підтримку, про роль та ставлення опозиції до закону, про результати референдуму від 15 грудня 1976 р. Особливий інтерес становлять документальні джерела про підготовку та проведення в Іспанії перших демократичних парламентських виборів (15 червня 1977 р.), результати виборів, структуру новообраних кортесів, конфігурацію парламентських груп. Автор мала можливість почерпнути та проаналізувати з цього збірника тексти: закону про амністію від 15 жовтня 1977 р.; пакту Монклоа; декрети-закони щодо автономії Каталонії, Країни Басків, Наварри, Галісії, Арагону, Канарських островів; про дебати у парламенті щодо приєднання Іспанії до Ради Європи [178].

У 1982 р. вийшов друком збірник «Документи та трудове законодавство перехідного періоду» [136], який окрім статей Конституції у сфері трудових відносин (статті 1, 7, 9, 14, 28, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 128 та 129) містить «Статут трудящих» (10 березня 1980 р.), міжнародні конвенції, законодавство про вільні профспілкові об'єднання та трудові відносини („Закон про трудові відносини» від 4 березня 1977 р., «Основний закон про зайнятість» від 8 жовтня 1980 р.). Зокрема, аналіз «Закону про трудові відносини» дозволяє стверджувати про чітке визначення сфери трудового законодавства, перелік трудових відносин особливого характеру, юридичне обґрун-

тування специфіки праці жінок та неповнолітніх, внесення в загальне законодавство процедури випробувального терміну, сформулював основні засади постійної професійної кар'єри [136, с. 103–115]. Ці законодавчі акти засвідчують про формування цивілізованих, заснованих на демократичних засадах, трудових відносин у післяфранкістській Іспанії.

Оригінальним та цікавим джерелом вивчення історії переходу Іспанії до демократії є мемуарна література, в якій учасники досліджуваного періоду представляють власні спогади і особисте бачення перебігу подій рубежу 1970-х–1980-х років. Цінними з цієї точки зору є спогади Л. Кальво Сотело (лідер Союзу Демократичного Центру з листопада 1981 р.), С. Карільйо (лідер Комуністичної партії Іспанії), М. Фраги (лідер Народного Альянсу).

Так, Л. Кальво Сотело змальовує діяльність та внутрішні проблеми урядової партії (Союзу демократичного центру), процес автономізації країни, суперечності щодо вступу Іспанії в НАТО [202, с. 41–42, с. 59, с. 104–110, с. 123–141].

Як відомо, легалізована Комуністична партія Іспанії виступала за розрив з франкізмом, тому значної ваги набирають спогади її лідера С. Карільйо, який у своїх мемуарах висвітлює труднощі і суперечності, що долала партія в новій ситуації, і жертви, на які змушена була іти заради свого утвердження в демократичній політичній системі [127].

Важлива інформація міститься в спогадах М. Фраги, який приймав безпосередню участь у перехідному процесі, а праві політичні сили, які він очолював, займали одне з першорядних місць на політичній арені. М. Фрага представляє огляд політичних подій, їх перебіг, позиції політичних партій, зокрема Народного Альянсу, щодо найважливіших питань: прийняття закону «Про політичну реформу», підписання пакту Монклоа, створення нової демократичної конституції, перебігу передвиборчих кампаній тощо [145; 176, с. 88–91].

Незважаючи на доречність та корисність мемуарної літератури у вивченні історичних процесів, слід зазначити, що спогади не можна вважати абсолютно об'єктивним джерелом, вони потребують корекції та співставлення з іншими документальними комплексами.

Особливу цінність для вивчення демократичного процесу на початковому етапі становить щоденник особистого радника короля Т. Фернадеса-Міранди, опублікований тільки у 1995 р. Свідчення королівського радника є важливими для з'ясування сутності першого етапу переходу до демократії, особливо стосовно впровадження в життя закону «Про політичну реформу». Цінними є відомості про місце, роль та позиції провідних політичних сил країни. Значна части-

на міркувань присвячена опозиції. На думку багатьох науковців, саме Т. Фернандесу-Міранді належить заслуга у прийнятті іспанською Корроною найважливіших і вкрай необхідних на той час політичних рішень: відставка профранкістського уряду А. Наварро, призначення на його місце А. Суареса, лобювання закону «Про політичну реформу», підтримка легалізації КПП тощо [144; 199, с. 152].

Окрему групу матеріалів становлять виступи, інтерв'ю короля Хуана Карлоса I, прем'єр-міністрів, лідерів політичних партій тощо [10; 17; 18; 104; 132; 176; 178, с. 196–206, с. 287–288, с. 307–313, с. 489–490; 201; 202]. Основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики Іспанії засвідчують урядові програми, проголошені прем'єр-міністрами А. Наварро, А. Суаресом, Л. Кальво Сотело перед кортесами. Проблема демократизації іспанського суспільства присвячені виступи та інтерв'ю Ф. Гонсалеса, М. Фраги та ін.

Офіційні виступи та звернення іспанського короля Хуана Карлоса I, який не лише підтримав перехід Іспанії до нового демократичного суспільства, а й виступив одним з ініціаторів цього процесу, містяться у збірнику «З Іспанією у серці», опублікованому у 2001 р. Звернення короля до народу торкаються найважливіших питань внутрішнього життя країни та міжнародних проблем, вони засвідчують демократичний характер монархії.

Своєрідним джерелом може вважатися книга Х. Л. де Вілальонги «Король. Бесіди з королем Іспанії доном Хуаном Карлосом I». Це не просто біографічний нарис. Це книга-діалог між автором та монархом стосовно найважливіших подій в історії Іспанії та приватного життя Хуана Карлоса з моменту його приїзду на батьківщину. З вуст глави іспанської держави, ми черпаємо цінну інформацію про мотиви його вчинків, його задуми, плани, цілі та ідеї, яким керувався Хуан Карлос в процесі реставрації монархії та переходу Іспанії до демократії [10; 132; 178, с. 185–190, 289–291, 523, 657–659].

Окрему групу матеріалів складають статистичні дані: результати референдумів 1976 та 1978 рр. на підтримку закону «Про політичну реформу» та проекту Конституції, результати парламентських виборів 1977, 1979 та 1982 років, динаміка росту ВВП, зарплатні тощо.

Іспанська періодика: «Cambio 16», «El Pais», «Mundo obrero», «El Socialista», «Triunfo», «Economía», «Nuestra bandera», «Tiempo», «Nueva Erosa» та ін. становить наступну групу джерел. На шпальтах цих періодичних видань публікувалися виступи і звернення іспанського короля, виступи та інтерв'ю провідних політичних діячів, дебати у парламенті та дискусії в уряді, результати референдумів та виборів, висвітлювалися соціально-економічні та політичні проблеми, боротьба історичних областей Іспанії за автономію, результати опиту-

вання громадської думки тощо. Активно висвітлював на сторінках «Mundo obrego» проблеми автономізації Х. Камбра [116; 117; 118; 119; 120]. Відомий публіцист Х. Онето переймався проблемами путчизму, тероризму, а також входженню Іспанії до Північноатлантичного альянсу [181; 182; 183]. На сторінках «Cambio 16» можна ознайомитись з інтерв'ю та основними позиціями регіональних політичних діячів щодо перебігу демократизації: голови Жeneralітету Каталонії Ж. Таррадельяса, сенатора Ж. Бенета, голови уряду Країни Басків К. Гарайкоечеа, лідера соціалістичної партії Андалусії Р. Маркоса, голови Баскської націоналістичної партії Арсаллуса; на сторінках «Mundo obrego» — голови КПП Д. Ібаррурі, генерального секретаря Комуністичної партії Країни Басків Р. Лертхунди, представником Комуністичної партії Країни Басків Й. Соле Тура, генерального секретаря компартії Астурії Х. Іглесіаса, генерального секретаря компартії Андалусії Ф. Алькараса та ін. [106; 111; 139; 141; 156; 158; 209]. Найгрунтовніше і об'єктивніше, на наш погляд, висвітлювала перебіг демократичних перетворень щоденна мадридська газета «El Pais», що почала виходити з 1976 р. Проте, слід зазначити, що пресова інформація здебільшого має суб'єктивний характер і для з'ясування достовірності її даних необхідний компаративний аналіз, співставлення з іншими документальними джерелами.

Особливим джерелом може вважатися, на нашу думку, «Аудіо-візуальна історія іспанського переходу», створеного на замовлення Міністерства культури Іспанії. Інформація, яка міститься на електронних носіях, являє собою добірку документальних фільмів про перебіг демократичного процесу в Іспанії від грудня 1973 р. (вбивство голови уряду К. Бланко) по грудень 1978 р. (прийняття нової демократичної конституції). Укладачами цього джерела є відомі іспанські журналісти та публіцисти В. Прего та Х. Онето. Авторами були використані матеріали відеотеки та фільмотеки Іспанського Телебачення (Т. V. E), архіви Національного радіо Іспанії (R. N. E), Національної фільмотеки, Національного аудіовізуального інституту, архіви Комуністичної партії Іспанії, Іспанської соціалістичної робітничої партії тощо. Ці документальні фільми містять виступи генералісимуса Ф. Франко, членів франкістського уряду, виступи та звернення іспанського короля після смерті каудильйо, інтерв'ю відомих політичних діячів Іспанії, дебати в Кортесах тощо.

Таким чином, аналіз різнопланової джерельної бази дає можливість простежити процес ліберальної еволюції франкістського режиму та становлення демократичного суспільства в постфранкістській Іспанії: шляхи лібералізації іспанського суспільства в 1960–1970-ті роки; дії владних структур, діяльність опозиції, механізм заміни авторитар-

ної політичної системи демократичною, запровадження та застосування демократичних процедур у виконавчій та судовій гілках влади, шляхи розв'язання соціально-політичних, економічних та національних проблем тощо.

Досвід іспанського варіанту переходу до демократії був і залишається предметом наукових досліджень фахівців в області історії, політології, права, соціології, транзитології. Здійснений автором історіографічний аналіз окресленої теми дозволяє поділити усі дослідження на чотири групи: 1) публікації радянської доби; 2) праці іспанських науковців; 3) праці зарубіжних вчених; 4) науковий доробок українських істориків часів незалежності. Здійснюючи історіографічний огляд, ми застосували країнознавчий підхід у поєднанні з проблемним підходом.

Науковий доробок радянських істориків фокусувався передовсім на з'ясуванні природи та сутності франкістського режиму (автори колективної монографії «Іспанія. 1918–1972 рр. Історичний нарис», Г. Понеделко, А. Красиков, Т. Баранова, Л. Лук'янова та ін.) [29, с. 278, 303, 325; 70, с. 38; 37, с. 70; 4, с. 35]. Концептуальний підхід у цьому сенсі майже однотайний: франкізм — це тоталітарний фашистський режим з усіма похідними цього визначення.

Своєрідне тлумачення отримала проблематика демократизації Іспанії за радянських часів. Авторський колектив «Сучасної Іспанії» [80] (А. Авілова, В. Акімов, Т. Баранова, Ю. Беленко, З. Буніна, І. Вікторов, Ю. Владіміров, В. Гонгадзе, Н. Григор'єв, В. Загладин, Т. Іванова, В. Калінін, Р. Капланов, В. Кулешова, Х. Кобо, А. Ландабасо, А. Медведенко, М. Мещеряков, С. Пожарська, Д. Прицкер, В. Савін, В. Силюнас, С. Семенов, Ю. Степанов, Е. Тепер, І. Тертерян, С. Хенкін) висвітлює роль та місце найвпливовіших політичних інститутів (монархії, уряду, кортесів, армії, політичних партій, церкви) у процесі становлення демократії, акцентуючи при цьому особливу увагу на впливові Іспанської соціалістичної робітничої партії та Комуністичної партії Іспанії, які відіграли провідну роль в іспанській демократизації. Запорукою демократичних перетворень, на думку дослідників, була боротьба робітничого класу, КПІ та профспілок проти франкізму, а особливість демократичних перетворень в Іспанії полягала в їх буржуазному характері [80, с. 138–216, с. 110–137, с. 380].

Кульмінацією демократичних перетворень в Іспанії, на думку радянських істориків, є триумф Іспанської соціалістичної робітничої партії на парламентських виборах в жовтні 1982 р. Вивченням історії цієї партії, її сходженням до перемоги займалась І. Данилевич. Авторка стверджує, що ІСПІ позиціонувала соціалістичний, а не соціал-демок-

ратичний, характер, що керівництво партії зосереджувалося на критиці капіталістичного ладу та політики буржуазних партій [22; 23].

Доробок істориків радянської доби віддзеркалені на сторінках періодичного видання «Проблеми іспанської історії». Тут публікували свої статті відомі історики-іспаністи, зокрема В. Кулешова, Л. Лук'янова, П. Пономарьова, І. Попов та ін. [40; 45; 46; 72; 73], які присвячені типології франкізму у системі авторитарно-тоталітарних режимів, становленню, функціонуванню окремих політичних інститутів, діяльності КПІ та ІСРП тощо.

Загалом радянська іспаністика, попри її здобутки, нагромадження величезного фактичного матеріалу, постановку нових наукових проблем, характеризується заідеологізованою тенденційністю у висвітленні демократизації по-іспанськи.

Зарубіжні науковці, зокрема американські та англійські, зосередили свою увагу насамперед на встановленні певних закономірностей та побудові політико-правових моделей переходу від авторитарних режимів до демократичних. У формуванні загальних моделей (ідеальних типів), генезису демократії одні автори зробили акцент на структурних факторах (на державі, соціально-економічних, культурно-ціннісних умовах), а інші – на процедурних факторах (вибір і послідовність конкретних рішень, дій тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації). Звідси маємо структурний та процедурний підходи до дослідження демократичних транзитів. На нашу думку, прихильники такого тлумачення демократичного транзиту припускаються помилки, оскільки всі моделі перехідного процесу є синтезом як структурного, так і процедурного підходів. Досвід Іспанії підтверджує цю тезу.

Серед загальних теоретичних досліджень цієї проблематики варто виділити праці американських дослідників Д. Растоу, С. Хантінгтона, А. Пшеворського, Ф. Шміттєра, Г. О'Доннела, Т. Карла, Х. Лінца та англійця А. Степана.

Першопрохідцем у царині аналізу специфіки політичних переходів до демократії вважається Д. Растоу. Він запропонував загальну модель аналогічних чи споріднених переходів та прослідкував їх закономірності. Під моделлю переходу до демократії автор розуміє певну динамічну форму, в рамках якої країна або група країн здійснюють перехід від недемократичних до демократичних форм правління і державного устрою. На думку Д. Растоу, така трансформація вкладається в три основних періоди: підготовчий, етап прийняття рішень та фазу адаптації. Причому, з точки зору цього дослідника, «фаза прийняття рішень» є найважливішою в ході переходу до демократії, під час якої формуються нові політичні інститути, політико-правові норми та

відносини, політична культура, політична свідомість. Модель Д. Растоу генетично пов'язана з відповідними еволюційними та демократичними змінами, що генерувались в надрах авторитаризму [75, с. 15]. Вона, будучи першою і дещо схематичною, все ж слугувала підґрунтям для подальших наукових розробок та концепцій.

Так, С. Хантінгтон (директор Інституту стратегічних досліджень ім. Джона М. Оліна в Гарварді) у своєму основному формулюванні визначив період після 1974 р. «третьою хвилею» глобальної експансії демократії. Відповідно до його визначення, «хвиля демократизації» – це просто «сукупність транзитів, що відбуваються у певний проміжок часу, від недемократичних до демократичних режимів, коли число таких транзитів значно перевершує число здійснених у той же часовий проміжок переходів у протилежному напрямку» [90, с. 16]. Учений виокремив дві попередні хвилі демократизації: тривалу, повільну хвилю, що тривала з 1828 по 1926 рр., і хвилю 1943–1964 рр. Формулюючи концепцію «третьої хвилі» демократизації, С. Хантінгтон виокремив 27 змінних, які визначають процес і результати демократизації. Звідси – запропоновано науковцем кілька способів моделювання трансформаційних переходів, які ґрунтуються на емпіричних даних та динамічному аналізі досліджуваного процесу. Один з підходів містить три моделі демократизації країн «третьої хвилі»: 1) «трансформація»; 2) «заміна» та 3) «перестановка». На думку дослідника, кожна з моделей завершується консолідацією нового режиму. Перехід до демократії в Іспанії С. Хантінгтон відніс до першої моделі – «трансформації». В даний період, на думку дослідника, владна еліта відіграє вирішальну роль, оскільки вона фактично виступає ініціатором краху попереднього режиму і його зміни на демократичний [90].

Науково обґрунтованим є приклад типологічного моделювання переходу до демократії Ф. Шміттера, розробленого разом з Т. Карлом. У своїх моделях в якості головних параметрів переходу дослідники виділили два: 1) провідні дійові особи процесу переходу (еліта або маса) та 2) стратегії дійових осіб у процесі переходу (компроміс чи силові дії). В залежності від поєднання цих параметрів ними були визначені чотири моделі переходу до демократії: 1) модель «пактованого переходу»; 2) модель «реформістського переходу»; 3) модель «революційного переходу»; 4) модель «нав'язаного переходу». Іспанський варіант переходу Т. Карл і Ф. Шміттер відносять до моделі «пактованого переходу» [198, с. 176].

Значна частина науковців, серед них Г. О'Донелл, Ф. Шміттер, А. Степан, А. Пшеворський, обґрунтовує спадковість лібералізму та демократії.

Порівнюючи перехідні процеси країн Європи та Латинської Америки, Г. О'Донелл і Ф. Шміттер стверджують, що сформулювати універсальну модель політичного переходу неможливо. Модель переходу до демократії Ф. Шміттера і Г. О'Доннела, як і модель Д. Растоу, складається з трьох послідовних стадій: лібералізації, демократизації і соціалізації. Ці автори розглядають перехідний процес з точки зору внутрішнього змісту. Перші дві стадії переходу до демократії, тобто лібералізація і демократизація, є ключовими. Без попередньої лібералізації існуючого режиму (авторитарного чи тоталітарного) демократія вкоренитися не зможе [137]. Конкретним прикладом цього твердження слугує Іспанія.

А. Степан стверджує, що у більшості випадків реформи починалися не з демократизації як такої, а з попередньої лібералізації режиму, його своєрідної «декомпресії» або «розслаблення» [207]. При аналізі процесу трансформації недемократичних режимів А. Степан наголошує, що шляхи переходу від авторитаризму до демократії різняться між собою, але у загальних рисах їх можна визначити як переходи, ініційовані «згори», «знизу» та «ззовні». В іспанському випадку, на думку автора, має місце перехід, здійснений згори. Він був здійснений через «процес редемократизації, ініційований всередині правлячого авторитарного режиму його громадянською елітою» [191, с. 129].

А. Пшеворський, виділяючи два етапи переходу до демократії (лібералізацію і демократизацію), додатково диференціює етап демократизації на три стадії: «вивільнення», «конституювання» та «суперництво» [74, с. 36].

Вивченням історії авторитарних та тоталітарних систем займається професор політології та соціології Йельського університету (США) Хуан Дж. Лінц, який відомий своїм внеском у дослідження ролі політичних партій та елітних груп, історії розпаду авторитарних та тоталітарних систем і переходу до демократії. У співавторстві з А. Степаном Х. Лінц вивчав проблеми трансформації авторитарних та тоталітарних режимів та консолідації демократії в країнах Південної Європи, Південної Америки та посткомуністичної Європи. Результати їхньої праці є цінними для компаративного аналізу порівняння процесів політичного переходу до демократії, для визначення певних закономірностей і побудови відповідних моделей. Проаналізувавши процеси трансформації різних суспільств, автори підтримують думку Г. О'Донелла і Ф. Шміттера про те, що сформулювати універсальну модель транзитного процесу не можливо. Існують певні закономірності, але не існує, на думку Х. Лінца, ідентичних варіантів перебігу демократизації [162; 163, с. 24–25].

Особливу групу історіографічного доробку з досліджуваної проблематики, її теоретичних і практичних аспектів складають праці іспанських науковців: Р. Котарело, Л. Морліно, Х. М. Мараваль, Н. Бермео, М. Касіаґлі.

Зокрема, Л. Морліно, вивчаючи закономірності перехідних процесів, сформулював теорію зміни політичних режимів: з авторитарних в демократичні і навпаки. Зміни відбуваються, на думку науковця, коли правляча коаліція, яка підтримує режим, потрапляє в кризу. Тоді режим ініціює процес дій і протидій, які або зміцнюють його або знищують [133, с. 9].

Особливості перехідних процесів до демократії країн Південної та Східної Європи, а також Латинської Америки досліджує Хосе М. Мараваль, який тлумачить перехідний процес як поєднання і взаємозв'язок двох протилежних динамічних складових: з одного боку, динаміка реформ, переговорів і угоди «згори», ініційована в основному реформістами попереднього режиму, і з іншого боку, динаміка тиску і вимог «знизу» [167, с. 15].

Власну модель трансформації, яка ґрунтується на іспанській конкретиці, запропонував Р. Котарело. Його схема отримала назву «три консенсуси». Дослідник наполягає на тому, що перший консенсус забезпечується тоді, коли існує суспільний договір стосовно минулого (жодний перехід не буде успішним, якщо не будуть розв'язані найбільш проблемні, які суспільство отримало у спадщину); другий консенсус досягається встановленням тимчасових норм для обговорення умов переходу; третій – визначенням правил гри нового режиму [167, с. 13–14]. Щодо іспанського варіанту демократизації, то проведення політичних амністій можна розглядати як консенсус з минулим, прийняття закону «Про політичну реформу» як встановлення тимчасових норм переходу, а схвалення Конституції – головний консенсус й компроміс для стабільного демократичного майбутнього.

Н. Бермео, вивчаючи закономірності трансформаційних процесів, відзначила, що «переходи за допомогою компромісу» (як в Іспанії) відбуваються рідко, оскільки вимагають певних, непростих умов. Вони такі: 1) авторитарний режим, який дійшов до фіналу, не може бути ні занадто сильним, оскільки це дозволить йому ігнорувати вимоги опозиції, ні занадто уразливим, оскільки у даному випадку реформісти не зможуть моделювати процес демократизації. Подібне відбувається і з опозицією: якщо вона занадто могутня, то надасть перевагу поваленню режиму, а не пошуку компромісу з ним; якщо вона занадто слабка, то не в змозі примусити його (режим) розпочати перетворення істинно демократичні; 2) «переходи за допомогою компромісу» вимагають відносно низького рівня мобілізації населення [191, с. 136].

Не пропонуючи власної чітко розробленої трансформаційної моделі, іспанець М. Касіаглі розмірковує над моделлю, розробленою Д. Растоу. Науковець зазначає, що вона дійсно може застосовуватися для аналізу переходу від одного політичного режиму до іншого, здійснюваного без насилля, шляхом угод. Модель Д. Растоу хвибує відсутністю факторів, які, на думку М. Касіаглі, могли б використовуватися для з'ясування внутрішньої періодизації та тривалості переходу [115, с. 3–4].

Аналіз теоретичних та практичних засад демократизації, в тому числі іспанської, репрезентований у російській історіографії такими дослідниками як В. Гельман, О. Харитонова, Д. Фадеєв, А. Мельвіль та ін.

Враховуючи різноманітність підходів до цього питання, В. Гельман зробив спробу створити загальну схему політичного переходу. В залежності від співвідношення сил між провідними учасниками політичного процесу В. Гельман виділяє три варіанти: 1) трансформація, при якій процес демократизації здійснюють правлячі еліти; 2) заміна, при якій відбувається колапс авторитарного режиму і процес демократизації здійснюється опозицією, яка прийшла до влади; 3) змішаний варіант, при якому процес демократизації здійснюється в результаті спільних дій еліти та опозиції. Аналізуючи моделі трансформацій них процесів, сформульованих Д. Растоу, О. Донеллом та Ф. Шміттером, С. Хантінгтоном, В. Гельман підкреслює, що в якості основних змінних (компонентів) науковці використовують композиції політичних сил (акторів), їх стратегії та характер взаємодії в рамках еліт. Це є корисним для розуміння того, як відбувається перебіг процесу, але не дозволяє відповісти на питання, чому відбуваються (або не відбуваються) ті або інші політичні події [14; 15].

О. Харитонова створила синтетичну конструкцію переходу до демократії. Згідно даної моделі ідеальний тип демократизації повинен складатися з чотирьох основних стадій: 1) лібералізація політичного життя, яка передбачає інституціоналізацію громадянських свобод; 2) демонтаж найбільш нежиттєздатних інститутів попередньої політичної системи; 3) демократизація, яка передбачає встановлення норм, процедур та інститутів нового демократичного режиму, основним критерієм якої вважають вільні вибори та консолідацію демократичної політичної системи; 4) ресоціалізація громадян в нову систему. В цілому, незважаючи на певну схематичність, даний підхід О. Харитонові є достатньо функціональним для аналізу етапності всередині перехідного процесу [91].

А. Мельвіль погоджується з тими науковцями, які стверджують, що переходи від недемократичних форм правління, що мали місце в

останні десятиліття в Південній Європі, Латинській Америці, Азії, Африці, Східній і Центральній Європі і на території колишнього СРСР, настільки різноманітні, що їх неможливо звести до якої-небудь однієї моделі. Однак у тих випадках, коли демократизація – насамперед у південно-європейських і деяких латиноамериканських і центральноєвропейських країнах – була більш-менш успішною, вона підкорялася визначеній логіці (або послідовності) дій і подій [53].

Аналізуючи закономірності перехідних процесів, Д. Фадєєв, як і його зарубіжні колеги, виділяє наступні етапи: криза авторитарного режиму і його лібералізація; встановлення демократії; консолідація встановленої демократії. Ці ознаки, на думку науковця, є притаманними іспанській демократизації [85; 86; 87].

Доробок українських науковців, присвячений політичним трансформаціям, представлений працями В. Бурдяк, О. Півторак, І. Воронова, О. Романюка, колективною монографією «Політичні режими сучасності та перехід до демократії» (С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужелюк, В. Харченко) та ін. [8; 9; 58; 12; 13; 76; 67]

У монографії В. Бурдяк здійснено комплексне дослідження політичних трансформаційних процесів у Болгарії в контексті демократичних змін країн Центрально-Східної Європи на зламі ХХ і ХХІ ст. – від часу повалення комуністичного режиму у 1989 р. до сьогодні, що сприяло зародженню процесів демократизації та лібералізації суспільства. Висвітлено особливості становлення парламентської демократії в політичній системі суспільства, а також інституалізації органів влади. Розкрито основні тенденції та перспективи політичної трансформації у посттоталітарних державах Центрально-Східної Європи, зокрема в Болгарії. Цінною для нас є передовсім інформація щодо теоретичних та методологічних досліджень процесів світової демократизації [8].

Авторами монографії «Політичні режими сучасності та перехід до демократії» висвітлено сучасні особливості демократичних і недемократичних режимів, а також закономірності переходу останніх до демократії [67].

В працях І. Воронова проаналізовано внутрішню динаміку і особливості функціонування політичних систем, закономірності та тенденції функціонування влади за умов політичної трансформації. Запропоновано та обґрунтовано динамічну модель правової держави, зумовленої характером модернізації суспільства та його переходом від тоталітарного режиму до демократії. Характерною ознакою суспільства і держави перехідного типу є, на думку науковця, нестабільність правового поля, що загострює політичну боротьбу, стаючи гальмуючим чинником реформ [12; 13].

Проблеми типологізації політичних режимів в контексті аналізу перехідних процесів до демократії у посткомуністичному просторі вивчає український науковець Романюк О. І. Він присвятив увагу структурі посттоталітарної трансформації, структурі політичного конфлікту та суперечностям демократизації. Вказуючи на існування загальновідомих підходів до політичних переходів (структурного та процедурного), дослідник стверджує, що чіткого розмежування між ними не існує. Науково обґрунтовані моделі вказаних процесів є певним синтезом обох підходів [76, с. 4–10].

Окремим науковим напрямком, що вивчається у рамках перехідного процесу в Іспанії, є з'ясування еволюції франкістського режиму та формування в його надрах передумов переходу до демократії. Досліджували це питання іспанські науковці А. де Мігель, Ч. Пауел, Р. де ла Сієрва, Д. Руїс, Р. Тамамес, Естебан Хорхе, Герра Луїс Лопес, англійці Д. Гілмор, Р. Гіллеспі, П. Престон, С. Пейн, Р. Карр, російські дослідники С. Пожарська, С. Хенкін, українські науковці О. Іваницька, Ю. Павлишена.

Більшість дослідників зазначають, що поступова лібералізація економічної сфери сприяла активному включенню Іспанії в систему міжнародного поділу праці. Прямим наслідком дії цієї моделі став економічний бум 1960-х років. Нова модель економічного росту в довгостроковому плані спричинила необхідність глибоких і незворотних політичних зрушень. Ця взаємозалежність стала вимальовуватися окреслилася вже в 1960-і роки, а в 1970-і роки вона стала очевидною для переважної більшості іспанської політичної еліти [212; 150, с. 35; 149; 206, с. 1; 186; 191, с. 133; 27, с. 150–151; 26, с. 315, с. 326–327, с. 336–340]. Так, Р. Гіллеспі підкреслює, що економічні зміни у франкістській системі одночасно зміцнили опозицію і переконали більшу частину правлячої еліти в необхідності політичних перетворень. Проте, як зазначає автор, перебільшувати економічний фактор не слід. Дослідник наполягає на важливості такого фактору як процес зміни поколінь, коли ветерани 1930-х рр. зійшли з політичної сцени 70-х рр. [149, с. 535]

Стрімкий економічний розвиток Іспанії в 1960-х – початку 1970-х років сам по собі не міг забезпечити перехід до демократії, зазначає Р. Карр. Розвиток країни в ці роки забезпечив, на його думку, лише комплекс достатніх передумов переходу [206, с. 1].

П. Престон вказує на те, що «економічне зростання 1960-х років було свого роду вибухівкою уповільненої дії, створюючи структурні проблеми, які остаточно підривали франкістську політичну будівлю». З'явилися нові класи та соціальні прошарки, які були зацікавлені у політичній свободі, в лібералізації економічного соціального розвитку і

які виступали за інтеграцію з західноєвропейськими країнами. В середовищі правлячої еліти також знайшлися прибічники пристосування політичних реформ режиму до сучасного капіталістичного розвитку [194, с. 11]. Подібні погляди сповідують С. Пожарська, С. Хенкін, Ю. Павлишена [61; 62; 63; 93; 56].

Провідний український фахівець з історії Іспанії ХХ ст. О. Іваницька у своїх монографіях на підставі глибокого критичного аналізу здобутків вітчизняної та зарубіжної історичної науки стосовно соціально-економічного та політичного розвитку франкістської Іспанії в 1939–1975 років, дослідила природу та суть франкістського режиму, його структурні елементи, запропонувала нове концептуальне збагнення франкізму як авторитарного режиму стабілізаційно-реформаційного спрямування. Цілком погоджуємось з твердженням О. Іваницької про те, що лібералізація в економічній та соціальній сферах, відкритість режиму з початку 60-х років сприяли формуванню в надрах франкізму основних передумов мирного переходу Іспанії до демократичного суспільства [26; 27; 25].

При з'ясуванні еволюції франкістського режиму та створення передумов переходу до демократії науковці, окрім економічного фактора, виокремили наступні: зміни в соціальній структурі суспільства та в політичній ідеології франкізму, зростання тероризму баскських сепаратистів, студентські заворушення, страйковий рух. Ці обставини переконали не тільки демократичну опозицію, а й економічну олігархію, середній клас та уряд в необхідності зміни режиму. Отже, період пізнього франкізму є підготовчим етапом трансформації іспанського суспільства в демократичне.

Залишається дискусійним питання періодизації перехідного періоду в Іспанії. Серед іспанських дослідників цією проблемою переймалися А. Сото, М. Касіаглі, Р. дель Агіла, Р. Котарело, Ч. Пауелл, росіяни – Д. Фадєєв, В. Попов, український політолог В. Лесняк [86; 50; 176; 180; 191; 86; 73; 44].

Більшість науковців визнають, що період пізнього франкізму є підготовчим етапом переходу Іспанії до демократії. Щодо наступних етапів, то існують певні розбіжності в поглядах. Зокрема, А. Сото пропонує три періоди у процесі демократичного переходу Іспанії до демократії: 1) 1975–1977 рр. – період підготовки перших демократичних виборів, 2) 1977–1978 рр. – період побудови демократичних інститутів, 3) 1979–1982 рр. – завершення демократичного переходу перемогою на парламентських виборах Іспанської соціалістичної робітничої партії [203, с. 85].

М. Касіаглі, у свою чергу, виділяє два окремих переходи: установчий і політичний. Перший припадає на 30 листопада 1975 р. (дата

проголошення королем Хуана Карлоса I) – 29 грудня 1978 р. (вступ у дію Конституції). Другий перехід тривав з 3 липня 1976 р. (дата обрання А. Суареса главою уряду) по 28 жовтня 1982 р. (перемога соціалістів на парламентських виборах) [115, с. 7–8].

На думку Ч. Пауелла, початком демократичного переходу стало 20 листопада 1975 р. (смерть Ф. Франко та проголошення королем Хуана Карлоса I), а кінцевою датою – жовтень 1979 р., коли були прийняті перші статuti про автономію Каталонії та Країни Басків [191, с. 142].

Російські науковці А. Фадеев та В. Попов натомість стверджують, що етап демократичних перетворень в Іспанії охоплює період з липня 1976 р. по грудень 1978 р. і він складається з трьох фаз. Перша (липень–грудень 1976 р.) носила внутрішньо-системний характер, тому що антисистемна опозиція була виключена з процесу прийняття рішень. Друга фаза триває з грудня 1976 р. по червень 1977 р., на яку припадає формування нової політичної системи, шляхом здійснення реформ згори. Парламентські вибори 15 червня 1977 р. відкрили третю фазу, яка продовжувалась до прийняття нової Конституції і проведення на її основі нових парламентських виборів [86, с. 121; 73, с. 215].

На нашу думку, крім періоду лібералізації, який тривав впродовж 1960-х – середини 1970-х рр., варто виділити два етапи в іспанському перехідному процесі: 1) з липня 1976 р. (обрання А. Суареса головою уряду) по грудень 1978 р. (прийняття Конституції) і 2) з грудня 1978 р. по жовтень 1982 р. (дата першої перемоги соціалістів на парламентських виборах). За сутнісними характеристиками зазначені періоди співпадають з двома окремими процесами: встановлення демократії та початком її консолідації.

Окрім визначення етапів демократичного процесу в Іспанії, вчені з'ясовують їхні сутнісні характеристики. Більшість з них виокремлюють два критерії: встановлення демократії та її консолідацію.

Так, іспанські науковці Х. М. Мараваль, Х. Сантамарія стверджують, що процес встановлення демократії та її консолідація є явищами, які чітко відрізняються один від одного. При встановленні демократії за допомогою процесу заміни демонтується попередній режим і встановлюється новий; в процесі консолідації і вдосконалення, новий режим шляхом накопичення все більше починає відрізнятися від свого попередника та кристалізується в іншу інституційну структуру [191, с. 139].

Ч. Пауелл, погоджуючись з Х. М. Маравалем та Х. Сантамарією, розмежовує встановлення демократії та її консолідацію. Він вказує на те, що не слід плутати процеси переходу та консолідації. Це два окре-

мих процеси. Консолідації – це успішне завершення демократизації. На думку дослідника, консолідація демократії в Іспанії відбулась в середині 1980-х років, в роки правління Іспанської соціалістичної робітничої партії, яка зміцнила демократичні інститути і поставила армію під ефективний цивільний контроль [191, с. 142].

Проблематика мирного, консенсусного характеру переходу до демократії в Іспанії також займає чільне місце у зарубіжній історіографії (Р. Карр, П. Престон, Т. Д. Ланкастер та Г. Прівост, Х. П. Перес-Льорка, Ч. Пауелл, П. Діас). Проведення демократичних реформ науковці пов'язують з досягненням згоди /консенсусу/ всіх політичних сил країни з використанням існуючих механізмів франкістського режиму.

Так, англійський дослідник Р. Карр зазначає, що однією з особливостей динаміки перехідного процесу є «взаємодія реформ згори, від уряду, і тиску знизу, від демократичної опозиції». Досягнутий в процесі широких переговорів з лідерами політичних партій політичний консенсус (згода еліт), на думку Р. Карра, базувався на більш широкому консенсусі на користь поміркованого характеру змін [206, с. 3–5].

Проведення всезагальних парламентських виборів в липні 1977 р., підписання в жовтні 1977 р. пакту Монклоа, прийняття в грудні 1978 р. конституції, є свідченням політики «співробітництва та поступок провідних політичних партій», «розуму та поміркованості, які проявили Ф. Гонсалес, С. Карільйо та інші лідери опозиції – вважає англійський історик П. Престон [194, с. 120, 136].

Американці Т. Д. Ланкастер та Г. Прівост наголошують на незворотності та важливості перебігу даного процесу в іспанському суспільстві. Головною рисою політичного життя Іспанії автори називають коаліційність, тобто співпрацю різноманітних політичних сил від монархістів до комуністів, зацікавлених в зміцненні демократичного ладу [190, с. 9].

Відомий політичний діяч Іспанії (міністр зовнішніх справ в останньому уряді А. Суареса) Х. П. Перес-Льорка визначив наявність трьох консенсусів у перехідному процесі до демократії в Іспанії: початковий соціальний консенсус – нездатність франкістського режиму до змін, другий консенсус – прагнення більшості до поміркованості і мирного характеру змін, і третій – визнання більшістю іспанців західно-європейської моделі розвитку як взірцевої. Також Х. П. Перес-Льорка вказує на те, що відсутність серйозних соціальних потрясінь та насилля пояснюється тим, що в уявленні іспанців панувало усвідомлення необхідності уникнення нової громадянської війни [206, с. 16].

Ч. Пауелл характеризує демократизацію «по-іспанськи» як «перехід шляхом компромісів» – спочатку між прибічниками «жорсткої» та «м'якої» лінії, а потім між останніми і поміркованою опозицією. Дані компроміси, що змінювали один одного, здійснювались на рівні політичних еліт при відносно низькій активності населення.

Як підкреслює іспанський соціолог Перес Діас, схвалення «верхами» ідеї національного консенсусу призвело до встановлення загальних правил політичної гри, що і обумовило можливість просування до демократії через укладання політичних, соціальних, національних пактів та угод, забезпечивши концентрацію політичних зусиль для досягнення загальнонаціональних цілей. Розповсюдження ідеї національної згоди в «низах», продовжує автор, надало їм можливість нав'язування «верхам» меж можливих змін. Таким чином «верхи» виявились здатними зрозуміти настрої та прагнення суспільства [187, с. 20].

Особливу увагу науковці приділили дослідженню ролі провідних політичних сил Іспанії у демократичному процесі, найвпливовішими з яких завжди були монархія, уряд, кортеси, армія та католицька церква.

Успішний мирний перехід від авторитарної диктатури до демократії в Іспанії традиційно пов'язують з діяльністю першого демократичного уряду на чолі з Адольфо Суаресом. Дії його кабінету більшість науковців визнають майже еталонними. Аналізуючи діяльність глави іспанського уряду, П. Престон зауважує, що А. Суарес не тільки керував країною з початку і до кінця формального і легального переходу до демократії, а й з початком 1977 р. його уряд працював над створенням інституційних рамок для демократичної Іспанії. Також, підкреслює науковець, А. Суарес примусив опозицію до співробітництва з франкістами під час демократичного процесу, що стало його найбільшим тріумфом [194, с. 94, 168].

На думку Д. Гілмора, уряд А. Суареса здійснив, здавалось би, неймовірне: організував демонтаж найбільш одіозних інститутів франкістської держави, не проводячи чистки апарату управління, і забезпечив створення за участю антисистемної опозиції принципово нових, демократичних інститутів [150, с. 47].

Англійські історики Р. Карр та Х. П. Фусі, аналізуючи діяльність першого демократичного уряду на чолі з А. Суаресом, наголошують на послідовності дій нового кабінету щодо впровадження нових демократичних інститутів та поступовій ліквідації авторитарних. Ці завдання почали ефективно реалізовуватись після завершення боротьби стосовно закону «Про політичну реформу». Ухвалення даного закону франкістськими кортесами означало, за висловом Р. Карра та Х. Фусі,

здійснення ними власного «політичного характері». Позитивно оцінюється науковцями діяльність уряду щодо знаходження підтримки реформ з боку найвпливовіших політичних сил – провідних політичних партій, армії, церкви [122, с. 221].

Скорогована, послідовна, обміркована діяльність влади на початковому етапі розгортання демократії розглядається детально також іспанськими науковцями В. Прего, Ч. Пауелом, Р. дель Агіла, А. Сото, Х. Туселем, російськими С. Хенкіним, В. Давидовим, В. Поповим Д. Фадєєвим та ін [193, с. 546–580; 191, с. 159–208, 222–232; 203, с. 35–45; 215, с. 51–62; 105, с. 61–63; 93, 47–55; 30, с. 19–25; 73, с. 215–221; 86, с. 121–127]. Науковці одностайні в тому, що уряд А. Суареса на початковому етапі демократизації впроваджував виважену, планомірну, побудовану на компромісах політику співробітництва з всіма політичними силами країни заради подолання труднощів перехідного періоду.

Особливістю іспанського переходу до демократії вважається консолідуєча роль монархії. Національна згода та консенсусні відносини призвели до того, що перехід до демократії деякі науковці розглядали як відновлення монархії та об'єднання іспанців навколо постаті короля, який виступив символом єдності нації, примирювача політичних, соціальних, регіональних сил, арбітром при узгодженні інтересів держави та суспільства. Проблему відновлення інституту монархії в Іспанії та його ролі в демократизації країни вивчають англійець Д. Гілмор, іспанські науковці Ч. Пауел, В. Прего, А. Сото, Вілальонга Х. Луїс, Х. Касорла Перес і А. Руїс Робледо, Карлос С. Серрано, російські Д. А. Фадєєв, С. Хенкін, С. Пожарська, В. Давидов, український науковець Ю. Беловолов та ін. [150, с.139; 191, с. 109; 193, с. 86–120; 203, с. 22–26; 10; 188, с. 346–349; 199, с. 138–159; 93, 44–45; 86, с. 124; 60, с. 163–170; 30, с. 33–43; 6, с. 19–29] Вони стверджують, що Ф. Франко свого часу відновив монархію, тому що режим потребував законного спадкоємця. Саме король Іспанії очолив державу після смерті Ф. Франко і взяв курс на встановлення парламентської демократії. Хуану Карлосу I, на думку багатьох дослідників, належить непересічна роль у досягненні консенсусу і консолідації демократичних сил.

С. Хенкін наголошує на тому, що перехід до демократії санкціонував, залишаючись за лаштунками, саме король. Будучи офіційним наступником Франко, він володів легітимністю в очах франкістського генералітету і вищої бюрократії, перетворився в уособлення спадкоємності і отримав можливість реалізації демократичних змін, не вступаючи в конфронтацію з силами «бункеру». Політичні сили, які опонували замінам режиму, прийняли демократію лише через її поєднання з

монархією, оскільки вбачали в ній суттєвий елемент із спадку франкістського режиму. Щодо антифранкістської опозиції, то вона прийняла у свою чергу монархію лише як засіб, необхідний для встановлення демократії.

Найвизначнішою заслугою короля, на думку багатьох дослідників, є здатність поєднати монархічну форму правління з демократією. Відновлення монархії внесло додатковий елемент рівноваги в політичну демократичну систему.

Перехід до демократії в Іспанії супроводжувався формуванням розгалуженої партійної системи. Це питання ґрунтовно вивчається в науковій літературі.

Так, американські дослідники Р. Гюнтер, І. Сані, Г. Шабад, аналізуючи процес становлення партійної системи, підкреслюють, що початок формування партійної системи Іспанії припадає на середину 1970-х років. Парламентські вибори 1979 р. підтвердили, що плюралістична система партій, з чотирма основними національними партіями, стабілізувалася, а до 1982 р. відбулася трансформація багатопартійної системи у двопартійну у складі Народного альянсу та Іспанської соціалістичної робітничої партії.

Вивчаючи особливості іспанської партійної системи перехідного періоду, Р. Гюнтер зазначав, що за короткий проміжок часу політичні партії були створені вперше чи перетворені з таємних угруповань у великі організації, здатні мобілізувати виборців і забезпечити підтримку своїм депутатам у парламенті. Він також вважає, що іспанським політичним партіям були притаманні «нестабільність та недостатня консолідація». Це проявлялось в різкій зміні кількості голосів, поданих за партії на виборах в 1979 р. та 1982 р., в інтенсивних конфліктах на рівні еліт, а в кожній з чотирьох найвпливовіших партій спостерігались періоди внутрішніх криз. Не обминув своєю увагою автор і причини частих і руйнівних конфліктів в середині партій, зокрема урядової партії – Союзу демократичного центру, та Комуністичної партії Іспанії. Пошуки компромісів з метою досягнення консенсусу призводили до того, що для кожної партії найважливішим виявлялось врахування інтересів суперників, ніж відстоювання власних вимог. Таким чином, вважає Р. Гюнтер, лідери партій жертвували партійною єдністю в інтересах зміцнення демократії [206, с. 35, 36, 56].

Формуванню нової партійної та виборчої систем присвячені дослідження М. Касіаґлі. Автор досліджує формування партійної системи з 1976 р. по 1982 р., зв'язок партій з політичними інститутами та громадянським суспільством. Він проаналізував всебічно результати трьох парламентських виборів 1977, 1979 та 1982 років, з'ясував причини зростання чи падіння популярності тієї чи іншої політичної пар-

тії. На його думку, вибори 15 червня 1977 р. виконали, безсумнівно, функцію інтеграції іспанців у демократичному режимі. Двома роками пізніше (1 березня 1979 р.) вибори започаткували якісно новий етап цієї інтеграції [115, с. 14–21, с. 32–35].

М. Рамірес зазначає, що панорама іспанської партійної системи дуже схожа з іншими країнами, які пережили подібний досвід особистої авторитарної диктатури чи тоталітарних режимів [195, с. 22]. З 1977 р. спостерігався процес атомізації партійної системи, кількість партій наближалась до 150, причому для більшості партій була характерна подібність як в діяльності, так і у програмах. На думку автора, ця система носила перехідний характер і повинна була врешті-решт поступитися місцем іншій. В ході виборів 1977 та 1979 рр. проявились політичні обличчя партій, деякі змогли зміцнити свої позиції, інші зникли чи залишились поза парламентом. Невелика кількість правлячих та опозиційних партій (Союз демократичного центру, Іспанська соціалістична робітничка партія, Комуністична партія Іспанії, Народний Альянс) склали вісь іспанської партійної системи, що формувалась. Ці вибори продемонстрували також відродження регіональних партій, і автор підкреслює, що особливістю партійної системи Іспанії функціонування загальнонаціональних політичних партій та регіональних.

Проблему формування партійної системи Іспанії досліджували також іспанці Л. Н'ето, А. Сото, Р. Котарело, Ч. Пауелл, росіяни С. Хенкін, І. Данилевич. В українській іспаністиці це питання вивчає Ю. Беловолов [179, с. 81–105; 203, с. 45–51, с. 113–114; 134, с. 300–327; 191, с. 234–247; 22; 23; 93, с. 53–66; 6, с. 36–48].

Отже, більшість науковців вказують на те, що в Іспанії на рубежі 1970–1980-х років сформувалась конкурентна партійна система, що є ознакою демократичності. Вісь цієї системи склали чотири партії: Союз демократичного центру, Іспанська соціалістична робітничка партія, Комуністична партія Іспанії та Народний Альянс.

Успіх демократичного процесу багато в чому залежав від позиції Збройних сил, які виступали однією з головних опор франкістського режиму. У своїх дослідженнях даному питанню присвятили увагу М. Маркес Мелья, Х. Наварро Естебан, П. Престон, Ч. Пауел, Стенлі Дж. Пейн, Р. Карр, Д. Гілмор, Д. Фадєєв, С. Хенкін та ін. [172; 177; 194; 191; 206; 150; 86; 93]

Як зауважує П. Престон, в армії вкоренилось уявлення, що демократія неминуче приводить до хаосу. Тому передбачалось, що армія буде блокувати будь-які демократичні зміни [194, с. 3]. Однак професор Стенлі Дж. Пейн, автор статті «Роль збройних сил в іспанському переході» стверджує, що «твердження про військових як неминучу пе-

решкоду на шляху демократизації було занадто перебільшена». Незважаючи на профранкістські настрої, в середовищі військових не було єдності. Таким чином, військовики перейшли на шлях пасивної підтримки реформ. Однак, продовжує С. Пейн, на 1977 р. військові ультра усвідомили незворотність змін і стали перешкоджати реформам (спроби військових переворотів жовтня 1978–1979, лютого 1981 р) [206, с. 85].

Надалі, вважає Р. Карр, через зростання професіоналізації армії, її реформування, загроза військового втручання зменшилась. Аналізуючи діяльність першого уряду СДЦ, Д. Гілмор охарактеризував значні поступки і передбачливі дії уряду стосовно армії. Такими діями кабінет міністрів прагнув заручитись підтримкою військових у зміцненні демократичних інститутів. Однак, зазначає автор, результати були зворотні, оскільки певні армійські елементи дійшли висновку про можливість прямого втручання в політику, зокрема з метою обмеження чи ліквідації регіональної автономії.

Окремо слід виділити працю Р. де ла Сієрва «23 лютого без масок». Автор ґрунтовно дослідив проблему путчизму у післяфранкістський період, зокрема спробу військового перевороту 23 лютого 1981 р. Науковець представив детальний огляд подій з використанням документальних джерел [130].

На думку більшості науковців, еволюція державно-політичних структур, що відбулася в країні після смерті Ф. Франко, виявилася б неможливою без участі військових. Демократизація в Іспанії не викликала активної протидії з боку Збройних сил, незважаючи на спроби військових переворотів.

Особливе місце в Іспанії завжди займала католицька церква. Її роль у франкістській Іспанії витікала з способу здійснення влади каудильйо, який не бажав допустити ідеологізації держави. Довіра Франко до церкви засновувалась на впевненості, що лише вона не прагне до влади і не загрожує його позиціям. Але, як зазначають дослідники (Ч. Пауелл, Л. Бьотч, Д. Гілмор, М. Маркес Мелья, Х. Наварро Естебан, Л. Пономарева, Б. Філіппов, Н. Ковальський) орієнтації іспанських церковних ієрархів змінювались, єпископат почав дистанціюватись від режиму [191, с. 68–77; 190, с. 163–164; 150; 172, с. 171–178; 177, с. 123–133; 71; 72; 88, с. 2–3; 33]. Як підкреслює Д. Гілмор, орієнтації іспанських церковних ієрархів змінювались, і в 1970-х рр. єпископат неоднозначно висловився на користь демократії. Багато священників відкрито підтримували страйки, виголошували опозиційні проповіді [150, с. 102].

Таким чином, католицька церква, одна з найвпливовіших інституцій іспанської держави, в період встановлення демократії однозначно виступила на боці демократичних сил.

Одним з основних факторів від якого вирішальним чином залежало, на думку більшості дослідників, зміцнення демократії в Іспанії, була проблема стосунків «центр-периферія». Р. Гюнтер, І. Сані, Г. Шабад зазначають, що стосунки між центром і периферією в Іспанії часто виступали причинами політичних конфліктів. П. Престон відмічає наявність корупції та неефективності місцевого управління при Франко. Після смерті диктатора виступи за відновлення регіональних урядів посилились, особливо в Каталонії і Країні Басків, де висувалась вимога визнання права націй на самовизначення. Тому Х. П. Перес-Льорка вважає за доцільне відзначити «необхідний зв'язок між демократією та каталонською і баскською автономією». Натомість професор Р. Кларк стверджує, що «справжнє значення системи автономних спільнот може бути оцінено лише в контексті іспанського індустріального розвитку». Він же запропонував періодизацію розвитку автономного процесу, виділяючи наступні етапи: 1). 1975–1978 роки – перехід до парламентської демократії в основному відбувся; зроблені певні кроки по створенню «доавтономного» режиму в Каталонії та Країні Басків; 2). 1978–1981 роки – «золотий вік» регіональної автономії, створені три автономних регіони – Каталонія, Країна Басків та Галісія з автономними парламентами та урядами, готується перехід до автономії інших регіонів; 3). 1981–1985 роки – автономізація Іспанії уповільнюється [206, с. 148]. Р. Кларк вважає розвиток регіональної автономії одним з найбільш важливих компонентів перехідного процесу, революційним за сутністю та масштабом.

Х. П. Фусі виділив в іспанському автономному процесі два періоди: доавтономний (1976–1978 роки) та період інституціоналізації автономних утворень (1978–1983 роки). На думку науковця, надання автономного статусу історичним областям Іспанії сприяло консолідації демократії [146].

Зауважимо, що дослідники оцінюють процеси регіоналізації по-різному. Так, Соле Тура відмічає, що «система автономних утворень не замінює радикальну стару централізовану систему, а в деяких випадках накладається на неї». Р. Кларк впевнений, що врегулювання стосунків між автономними утвореннями і іспанською державою буде тривати протягом кількох років, якщо не десятиліть [206, с. 10, 34, 151].

Проблеми автономізації вивчали також іспанці Блас Герреро, Х. Ногейра, Х. Валлес, англієць Дж. Хупер, росіяни А. Кожановський, Е. Черкасова, І. Сінельщикова, А. Тесленко, українська дослідниця

Т. Татаренко та ін. [180; 219; 113; 155, 40–45; 34; 35; 102; 30, с. 57–73; 84]

Науковці одностайні в тому, що в Іспанії був застосований ефективний спосіб розв'язання національно-регіональної проблеми. «Держава автономій» стала проміжною, компромісною формою між унітарною державою і федерацією. Ця форма врегулювання національно-регіональних протиріч уберегла багатонаціональну країну від дезінтеграції, послабила націоналістичні і сепаратистські тенденції.

Підсумовуючи історіографічний огляд, зауважимо, що історія іспанського переходу від авторитаризму до парламентської демократії через його унікальність і майже хрестоматійність є широко досліджуваною як в Іспанії так і за її межами.

Предметом вивчення зарубіжних науковців переважно виступає аналіз закономірностей перехідного процесу до демократії та побудова відповідних трансформаційних моделей. Зарубіжні та іспанські науковці, досліджуючи особливості перехідного процесу в Іспанії, зосередили свою увагу на вивченні передумов демократизації, з'ясуванні її періодизації, на виявленні рушійних сил цього процесу, на шляхах і методах досягнення національного консенсусу як провідного фактору мирного переходу від авторитаризму до парламентської демократії.

Науковий доробок радянських істориків демонструє в першу чергу зацікавленість дослідників природою та сутністю франкістського режиму. У своїх працях більшість науковців прагнули довести тотожність франкізму та фашизму. Не залишили поза увагою радянські іспаністи так звані «буржуазно-демократичні» перетворення після смерті Ф. Франко. Незважаючи на заідеологізованість історичної науки в СРСР, дослідники прагнули, насамперед у фактологічному сенсі, висвітлити перехід Іспанії до демократії та продемонструвати роль найвпливовіших політичних сил у даному процесі.

Проблематика перехідних процесів, в т. ч. етап демократизації в Іспанії, вивчається російськими науковцями. Серед наукових пошуків провідним залишається компаративний аналіз перехідних процесів від авторитаризму та тоталітаризму до демократії.

Незважаючи на значний зарубіжний науковий доробок з історії становлення демократичного суспільства в Іспанії, у вітчизняній іспаністиці існує в цьому контексті низка лакун: відсутня систематизація основних економічних, соціальних, політичних, психологічних передумов переходу Іспанії від авторитаризму до демократії; не з'ясовано фактори, які спричинили мирний характер зазначеного процесу; потребують вивчення основні закономірності та особливості трансформації франкістського режиму в демократичне суспільство; недостат-

ньо досліджені шляхи розв'язання політичних, економічних, соціальних та національних проблем, що супроводжували демократичний процес в Іспанії; бракує систематизованого переліку факторів, які забезпечили успішність перехідного періоду.

Таким чином, наявність і опрацювання широкої джерельно-документальної бази, використання здобутків зарубіжної та вітчизняної іспаністики, застосування всього комплексу вказаних наукових методів історичного аналізу дозволили з достатньою повнотою, точністю та достовірністю дослідити зазначені проблеми та аспекти процесу становлення демократичного суспільства в Іспанії.

РОЗДІЛ 2.

ЕВОЛЮЦІЯ ФРАНКІСТСЬКОГО РЕЖИМУ ТА СТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ЙОГО МИРНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Свій відлік історія франкістської Іспанії починає з квітня 1939 р., тобто часу перемоги в громадянській війні правих, франкістських сил над республіканськими лівими, прокомуністичними.

Історія франкізму, при всіх контрверсіях, вже достатньо вивчена. Є досить досліджень його політичних, економічних, правових та інших аспектів, в тому числі і в Україні [25; 26; 27; 29; 54; 64; 61; 62; 63; 66; 70; 78; 79; 93; 143; 147; 186; 197; 212; 220].

Однак, серед іспаністів досі тривають дискусії довкола типологічного визначення режиму загалом та його окремих етапів. Не викликає сумніву той факт, що без розв'язання цього питання ніколи не настане розуміння природи франкізму і, найголовніше, характеру його позитивної еволюції, тобто формування передумов майбутньої демократичної трансформації суспільного ладу Іспанії. Попри всі минулі та теперішні різночитання, в історії франкістського режиму виділяють два чітко окреслені та істотно відмінні один від одного етапи: перший – 1939–1959 роки – кваліфікують як «тоталітарний», «тоталітарно-авторитарний», «консервативний авторитаризм», «корпоративно-традиціоналістський»; другий – 1960–1975 роки – визначають майже однозначно «чисто авторитарним режимом», «авторитарно-технократичним», «реформаційним авторитаризмом» тощо [64, с. 4–173; 29, с. 249, 387; 93, с. 6; 54, с. 25–26; 63, с. 213; 27, с. 20]. Отже, дефініція другого періоду франкізму не викликає сутєвих суперечок: починаючи з середини 1950-х років більшість дослідників визначають його за природою як авторитарний. Наприкінці 50-х років розпочався процес трансформації режиму. Відбулися істотні соціальні зрушення в суспільстві, які, в свою чергу, викликали кризу традиційної і формування нової іспанської еліти, яка своєю появою була зобов'язана структурним змінам в політиці, економіці, соціальній сфері. Проте, у світлі історичної ретроспективи, беручи до уваги специфіку мирного переходу від диктатури до демократії, здійсненого вже після смерті Ф. Франко, недостатньо констатувати лише процес ерозії режиму оскільки були закладені перші камені фундаменту нинішньої демократичної Іспанії [63, с. 214; 160, с. 24; 93, с. 18].

Після краху націонал-соціалістичного та фашистського режимів Ф. Франко Баамонде, який очолив Іспанію 1939 року, прагнув надати Іспанії статус правової держави. Каудильйо здійснив перші кроки щодо визначення форми правління в Іспанії. І це при цьому, що протягом

1939–1975 років вся повнота політичної, законодавчої, виконавчої, судової і військової влади належала генералісимуму. Ф. Франко був главою держави, головнокомандуючим Збройними силами і каудильйо єдиної політичної партії – Іспанської фаланги, а після її розпаду – так званого «Національного руху», який об'єднав прибічників диктатури. Всі вищі чиновники, генерали, губернатори провінцій, єпископи призначалися лише за згодою каудильйо. Ф. Франко очолював до 1973 р. всі створювані ним уряди, які формувалися за принципом репрезентації всього франкістського політичного спектру. З 1939 по 1945 рік в уряді переважали фалангісти, з 1945 по 1957 – представники політичного католицизму, з 1957 по 1973 – технократи й опусдеїсти. 1974 року посади глави держави та голови уряду були відокремлені і кабінет міністрів, який формувався за старим принципом і затверджувався каудильйо, з цього часу очолював Аріас Наварро [26, с. 303].

Не викликає заперечень твердження, що передумови переходу Іспанії до демократії формувалися з 1960-х років, тобто з часу поступової лібералізації режиму, передовсім економічної. Але окремі демократичні засади чітко простежуються в першому періоді режиму, які, на нашу думку, варто з'ясувати.

Передовсім необхідно наголосити на тому, що відсутність Конституції в Іспанії за часів режиму Ф. Франко була компенсована так званими «основними законами». Їх склали: «Хартія праці» (1938), закон «Про утворення Кортесів» (1942), «Хартія іспанців» (1945), закон «Про національний референдум» (1945 р.), закон «Про спадкування посади глави держави» (1947), «Принципи національного руху» (1958), «Органічний закон держави» (1967) [196, с. 47–48, с. 85–99, с. 103–110, с. 303, с. 330–331, с. 334–337, с. 339–343, с. 355, с. 396].

Іншою специфічною особливістю франкізму було функціонування в державній структурі режиму такого представницького органу, як Кортеси. Керуючись необхідністю зміцнення правлячого класу, а також створення більшої презентабельності свого режиму, Ф. Франко 17 червня 1942 р. підписав закон, який зафундував Кортеси. До їх складу входили прокуратори за посадою і вибрані муніципалітетами і відповідними корпораціями, міністри, члени Національної ради фаланги, представники національних вертикальних синдикатів, до складу яких входили як ті, що працювали за наймом, так і підприємці, алькальди п'ятдесяти провінцій, а також алькальди Сеути і Мелільї, ректора університетів. Цей орган, в основі якого лежав корпоративний принцип, не мав аналогів не тільки у минулому Іспанії, але і в парламентській історії Заходу. Всіх членів Кортесів призначав Ф. Франко. Вони були лише дорадчим органом, що пропонував закони «без шкоди для

повноважень глави держави». Варто оцінювати діяльність Кортесів, їх статус в структурі франкізму як демократичну засаду, хоча і з обмеженими повноваженнями і без розподілу гілок влади, але ж йдеться про авторитарну політичну систему [63, с. 215; 196, с. 85–90; 27, с. 58].

Основні права і обов'язки громадян визначалися в «Хартії іспанців», оприлюдненій в липні 1945 р. Деякі автори схильні вважати її документом конституційного рівня, оскільки Хартія за спектром і розмаїттям прав і обов'язків іспанців нічим не різнилася від основних законів провідних західноєвропейських країн. Хартія декларувала рівність всіх перед законом, право на свободу і таємницю листування, недоторканність особи, житла, свободу зборів, асоціацій, в разі відсутності зазіхання на «основні принципи держави». Проте жодних гарантій для дотримання цих прав не надавалось. За «Хартією іспанців» франкістський режим визначався як держава органічної демократії, що об'єднує всі політичні партії та групи і має представництво з «природних джерел» – соціальних, професійних груп, муніципалітетів, громад, родин тощо [196, с. 92–96; 61, с. 179; 63, с. 215; 197, с. 59; 93, с. 24].

Окремо необхідно відзначити закон «Про спадкування посади глави держави», схвалений 6 липня 1947 р. шляхом демократичної процедури – референдуму. З 17178812 громадян, що голосували, 14145165 висловилися за монархію, 722000 – «проти». Відповідно до цього закону Іспанія проголошувалася «католицькою, соціальною і представницькою державою, яка, згідно з традицією, проголошує себе конституційованим королівством». За Ф. Франко довічно закріплювалися титули «каудильйо Іспанії» і «генералісимум Збройних сил». Закон розв'язав цілу низку проблем: припинив внутрішні чвари, що перманентно спалахували у франкістському політичному таборі довкола питань про форму державного ладу; отримав позитивне схвалення міжнародної спільноти; інституював Іспанію у монархію; обумовив порядок переходу влади до представника королівської династії [196, с. 23, с. 376].

Таким чином, Ф. Франко проявив себе прагматичним, гнучким і далекоглядним політиком в процесі поступової інституалізації режиму.

Доведено, що єдиною формою організації економіки та суспільного життя на першому етапі існування франкізму став корпоративізм, який був складовою політики автаркії, стимульованою зовнішньополітичними обставинами. Зокрема, вибір характеру економічної політики був спричинений тим, що 12 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, в якій франкістський режим було

визнано фашистським та причетним до розв'язання Другої світової війни. Країнам – членам ООН пропонувалося згорнути зв'язки з Іспанією, відкликати своїх послів. Автаркічна економічна політика була ефективною допоки використовували екстенсивні методи господарювання. З вичерпанням такого роду ресурсів режим започаткував нову економічну стратегію – дессаррольїзму (лібералізації та ринкових методів ведення економіки) [26, с. 266, с. 336–341].

Доволі гнучкою була і структура влади франкістської держави. Панівні позиції в політичній системі франкізму належали не стільки політичним силам (фаланзі), скільки традиційно-консервативним (церкві та армії). Фаланга, утворена в 1938 р. (пізніше перейменована в Національний рух), володіла обмеженими можливостями для впливу на суспільство. А після 1957 р., коли Національний рух позбувся контролю над діяльністю кабінету міністрів, він перетворився на винятково бюрократичну структуру. Більшість дослідників одностайні в тому, що у 1960-ті – першій половині 1970-х років франкізм був не однопартійним, а радше позапартійним режимом. Наголосимо, що незначна роль фаланги полегшила перехід до демократії, оскільки у розпорядженні диктатури не було ефективних інститутів, за допомогою яких ортодоксальні франкісти могли б активно чинити опір змінам [93, с. 21; 191, с. 91].

Наприкінці 1950-х років через наростання симптомів серйозної внутрішньополітичної кризи та позитивних змін на міжнародній арені перед режимом постало доленосне для Іспанії питання про радикальну економічну реформу, здатну послабити або ж ліквідувати етатизацію економіки, відновити роль деформованих товарно-грошових відносин, залучити іноземний капітал. Це був найдраматичніший момент у політичній історії франкізму, адже вирішувалось питання про вибір моделі соціально-економічного розвитку: перехід до відкритої ринкової економіки чи продовження політики автаркії. У правлячій верхівці точились гострі суперечності між технократами в особі прибічників католицької організації «Опус Деї» («Справа Божа»), які представляли прогресивні, ринкозорієнтовані кола іспанської буржуазії, та фалангістами, які вимагали продовження політики автаркії та збереження державного контролю над економікою. У цьому протистоянні перемогу отримали технократи, пов'язані з «Опус Деї», які з лютого 1957 р. незмінно входили до складу уряду (у 1960-ті роки вони витіснили звідти фалангістів). Вирішальним у запровадженні нової економічної моделі став 1959 рік. 30 червня цього року іспанський уряд надіслав до МВФ «Меморандум», в якому наголошував на тому, що «настав час звільнення іспанської економіки від пережитків минулого, які не відповідають вимогам дня, і надання їй нового спряму-

вання та узгодження її ритму з розвитком західного світу» [143, с. 58; 27, с. 133]. Було дано дозвіл на приїзд спеціальних комісій ОЕЕС та МВФ до Іспанії з метою ревізії стану іспанської економіки. Члени комісії мали доступ до всіх урядових документів та установ. Результатом їх співпраці з урядовцями Іспанії став спеціальний «план стабілізації та лібералізації», підписаний в липні 1959 р. міністром іноземних справ Іспанії Ф. Кастіелья. План передбачав, зокрема, поступове скасування державного контролю над господарчою діяльністю, цінами та зарплатнею, девальвацію песети з 42 до 60 песет за долар та перетворення її в конвертовану валюту, зменшення фінансового дефіциту, надання більш широкого доступу на внутрішній ринок іноземним фірмам. Іспанія отримала 546 мільйонів доларів у формі кредитів та позик від Європейського валютного фонду, уряду США та приватних американських банків. В результаті запровадженого плану між 1961 і 1965 роками було зафіксоване зростання іспанської економіки до 8,5 відсотків річних [196, с. 177–186; 191, с. 24; 70, с. 55; 155, с. 18; 66, с. 72; 93, с. 25].

Радикальний перелом стався тоді, коли, здавалось, на другорядну посаду міністра інформації та туризму у 1962 р. було призначено професора теорії держави та права Мануеля Фрагу Ірібарне. Новий міністр спочатку скасував існуючу систему максимальних цін на туристичні послуги і запровадив вільне ціноутворення (з тією умовою, що клієнт знав заздалегідь ціну, яку йому запропонують). Були визначені мінімальні вимоги для користування знаками якості, іспанська валюта почали вільно конвертуватися, при цьому її курс (як завжди у бідних країнах) встановився на такому рівні, що іспанські ціни виявилися для іноземців дуже низькими. Крім того, М. Фрага вдався до реклами у розвинутих європейських країнах якраз у роки їх економічного піднесення, що викликало туристичний бум довкола Іспанії. Так Іспанія посіла місце першої туристичної держави, а М. Фрага став другою людиною в державі після Ф. Франко. Його принципи (лібералізація при твердих правилах гри) були послідовно і успішно застосовані в інших секторах економіки [41, с. 20–21; 66, с. 74].

Макроекономічні прогнози першого плану (1964–1967 роки) були такі: зростання ВВП до 6 відсотків річних, що передбачало ритм зростання активного населення до 1 відсотка, збільшення продуктивності праці до 5 відсотків, щорічне збільшення імпорту до 9 відсотків. В результаті запровадження плану ВВП виріс до 6,2 відсотків; імпорт підвищився до 9,2 відсотків; приватне споживання виросло на 6,3 відсотка і експорт досяг 10,4 відсотка. У зв'язку з девальвацією песети перший план був продовжений ще на один рік.

В лютому 1969 р. ухвалено другий план розвитку, а в 1972 р. – третій, які не внесли суттєвих змін, а лише частково доповнили і розширили перший.

Результати, одержані після закінчення терміну дії другого плану, були наступні: ВВП виріс на 6,7 відсотка; імпорт – на 9,8 відсотка; приватне споживання – на 5,3 відсотка; публічне споживання – на 5,4 відсотка; формування капіталу – на 6,3 відсотка і експорт – на 11,8 відсотка.

Досягнення третього плану були скромніші: ВВП виріс на 5,9 відсотка; імпорт – на 9,7 відсотка; приватне споживання – на 5,9 відсотка; публічне споживання – на 6,6 відсотка, формування капіталу на 8 відсотків, експорт скоротився до 4,7 відсотка. Але реалізація цього плану була обумовлена кризою 1973 р. [196, с. 135].

Необхідні для економічного розвитку валютні надходження Іспанія отримувала з трьох основних джерел – іноземних капіталовкладень, прибутків від туризму та валютних надходжень від робітників-емігрантів.

Зовнішній контекст був сприятливим, оскільки він дозволив придбання товарів за низькими цінами, перш за все енергетичних носіїв, споживання яких потроїлося між 1960 і 1975 роками, купівлю іноземних технологій на міжнародному ринку. Економічна лібералізація помітно спонукала іноземні вклади, які збільшилися з 40 мільйонів доларів в 1960 до 322 мільйонів в 1965 і до 697 мільйонів в 1970 роках. Спочатку велика частина цих вкладень надходила зі Сполучених Штатів Америки, але протягом 1960-х років збільшилися інвестиції європейського походження, перш за все німецького і французького. Більшість цього капіталу було вкладено в промисловість, перш за все в найсучасніші і динамічніші сектори: хімічну промисловість та автомобільну, які вимагали більш передової технології [191, с. 25–26].

Відомий іспанський банкір, президент групи «Банесто» Маріо Конде так характеризував роль іноземних вкладень: «Іноземний капітал став для нас фактором оновлення. Зрозуміло, спочатку ми вивчили тодішній іноземний вплив на промисловий розвиток країни і виявили ось що. Поки іспанський ринок був добре захищений, іноземцям вигідно було виробляти товари, які за своєю якістю або цінами не могли конкурувати на світовому ринку. В результаті ми мали роздрібнену промисловість з непридатною технікою. Тепер ситуація інша. Іноземні виробництва прагнуть випускати продукцію, що здатна конкурувати на світовому ринку» [36, с. 68].

Іноземні інвестиції відіграли важливу роль в економічному розвитку Іспанії. По-перше, вони виступали важливим джерелом техніч-

ного переоснащення та фінансових надходжень, що забезпечили високі темпи економічного зростання; по-друге, іноземні кошти йшли переважно у провідні галузі іспанської економіки; по-третє, дрібні національні підприємства частково згортали своє власне виробництво, перетворюючись на комерційних представників іноземних компаній, частина дрібних виробників розорилася, не витримавши конкуренції; по-четверте, в технічному й технологічному оновленні іспанської промисловості та інфраструктури переважали західні ліцензії [1, с. 54–55].

Економічне зростання, випробуване в Європі, також мало позитивні наслідки для іспанської економіки, дозволивши сотням тисяч робітників емігрувати і знаходити роботу за кордоном, головним чином у Франції, Німеччині, Швейцарії і Бельгії. Згідно офіційній статистиці, 2,3 мільйони іспанців залишили країну між 1960 і 1973 роками у пошуках роботи, половина з яких в якості постійних емігрантів, решта – як емігранти тимчасові. Ці обставини зменшили проблему безробіття і дозволили вливатися в економіку Іспанії надсиланням емігрантів, які зросли з 50 мільйонів доларів у 1960 р. до 562 мільйонів у 1969 р., досягаючи 1 543 мільйонів в 1973 р. [191, с. 25].

Врешті-решт, економічне благополуччя 1960-х років пояснюється також зростанням іспанської туристичної промисловості. Якщо в 1960 р. Іспанію відвідали 6 мільйонів туристів, то в 1973 – вже 34 мільйони. Це принесло прибутки в 297 мільйонів доларів в 1960, 385 мільйонів в 1961, 1,157 мільярда в 1965, 2,5 мільярди в 1972 і 3,404 мільярда в 1975 роках. Іспанія зосередила майже 1/10 частину світових прибутків від туризму. За 1960–1975 роки валютні прибутки Іспанії склали 30 мільярдів доларів. Туризм був важливий не тільки через його внесок у фінансування комерційного дефіциту, але й через можливість використовувати отримані кошти в інших секторах економіки, таких як будівництво, транспорт і комунікації [191, с. 25–26; 143, с. 58; 62, с. 13].

Зростання іспанської економіки призвело до її глибоких структурних перетворень. По-перше, відбулось помітне зменшення значення сільськогосподарського сектора, внесок якого у ВВП змінився з 24 відсотків у 1960 до 9 відсотків у 1976 роках. По-друге, як було вже зазначено, прискорилося розширення промисловості, яка була справжнім двигуном іспанського розвитку 1960-х років, і внесок якої у ВВП збільшився з 35 до 39 відсотків між 1960 і 1976 роками. Врешті-решт, розширилась сфера обслуговування, яка досягла 51 відсотка у ВВП в 1976 р., і подальша урбанізація країни. Таким чином, у 1960-х роках Іспанія припинила бути сільськогосподарською країною, пере-

творюючись на індустріально-аграрну. Це дало їй можливість зайняти чільне місце в міжнародному економічному просторі.

Результатом лібералізації економічного життя в 1960-х – початку 1970-х років стало іспанське «економічне диво», коли чітко виявились переваги переходу до «відкритої економіки». Промисловий розвиток країни пішов шляхом різкої інтенсифікації. Темпи зростання промислової продукції у 1963–1972 роках тримались на рівні 10,7 відсотка річних, а валовий національний продукт зростав у 1961–1971 роках в середньому на 7,6 відсотка в рік. За об'ємом промислового виробництва Іспанія випередила Бельгію, Нідерланди, Австралію, Швецію, посівши восьме місце у капіталістичному світі і п'яте у Європі. Використовувались новітні досягнення науково-технічної революції, розвивались сучасні галузі промисловості, особливо машинобудування [29, с. 390].

Нова модель економічного зростання вимагала глибоких і незворотних політичних перемін. Ця необхідність окреслилася вже в 1960-і роки, а в 1970-і роки вона стала очевидною. Економічні зміни переконали більшу частину правлячої еліти в необхідності політичних перетворень.

1960-і роки стали поворотним моментом у конституюванні франкістської держави: в урядових заявах того часу підкреслювалось, що «процес інституціоналізації (конституювання) режиму» ще не завершений і наступні закони трактувались як природний шлях розвитку режиму, «відкритого для змін».

В проведенні політики лібералізації як і в соціально-економічній, так і в політичній сферах вирішальну роль відіграли міністри-опусеїсти, які обіймали провідні міністерські посади в кабінетах 1962, 1965, 1969 років.

Так, міністр інформації та туризму М. Фрага Ірібарне, будучи прихильником поміркованої політичної лібералізації режиму, вирішив внести корективи в закони про друк, пристосовавши їх до настроїв в суспільстві, які стрімко змінювалися. Він обрав шлях часткової лібералізації контролю над пресою, наслідки якої для режиму були вражаючі. Вперше М. Фрага запропонував Ф. Франко проект нового закону про пресу в січні 1964 р. Однак каудильйо неодноразово виражав сумніви щодо лібералізації інформаційного простору. Ф. Франко повторював, що в Іспанії не може існувати така ж свобода преси, як в інших країнах, Англії або Сполучених Штатах, де публіка більш стримана і менш пристрасна, ніж в Іспанії. Нарешті, проект закону був представлений на засідання уряду 13 серпня 1965 р. і викликав заперечення з боку «старої гвардії». Проте в лютому 1966 р. проект закону був внесений в Кортеси і майже без обговорення був схвалений 15 бе-

резня 1966 р. Закон ліквідував попередню цензуру (стаття 3), яка була замінена «добровільною консультацією» (стаття 4) [63, с. 219; 66, с. 74].

Незважаючи на низку обмежень, інформаційний простір зазнав позитивних змін: дозволено публікацію книг лівого спрямування, вийшли друком всі твори К. Маркса, знято політичну й кримінальну відповідальність за події, пов'язані з громадянською війною. Навіть комуністи почали час від часу друкувати свої статті. У зв'язку з цим Ф. Франко висловив згодом своє невдоволення розробникові закону про пресу М. Фразі: «Мені набридло, що преса щоранку запитує себе: Що ми сьогодні критикуємо?»

Кульмінаційним моментом у процесі інституювання франкістської державності стало прийняття «Органічного закону держави» в 1967 р.

Ф. Франко був переконаний, що парламентаризм і конституціоналізм західноєвропейського гатунку та іспанського до 1939 року, шкідливі для його країни, оскільки суперечать її історичним традиціям. Проте, починаючи з 1965 р., він все більше схилився до того, щоб поступитися тиску М. Фраги і міністру закордонних справ Ф. Кастіельї і дати згоду на розробку «Органічного закону», який допускатиме певну лібералізацію режиму.

Врешті-решт каудильйо запропонував проект закону Кортесам 22 листопада 1966 року. У своїй промові перед депутатами каудильйо наголосив на досягненнях режиму, які полягали у збереженні миру, забезпеченні порядку та економічного процвітання.

Перед плебісцитом глава іспанської держави виступив по телебаченню з емоційною і ефектною промовою: «Я стою перед вами, пройнятий духом служіння, як і у молоді роки, щоб служити вам доки зможу бути корисним.» І наостанок запитав: «Чи це багато, коли я прошу вас про підтримку закону, який винесений на референдум винятково на користь вашу і нації?» [26, с. 342]

«Органічний закон держави» був ухвалений народним референдумом 14 грудня 1966 року. «За» проголосували 18 643 тис. громадян, що склало 85,5 відсотків виборців і 97,8 відсотків учасників референдуму. Основна його мета, вказана в преамбулі, – «завершити інституціоналізацію національної держави» [196, с. 103], повністю відповідала необхідності законодавчого закріплення функцій державного механізму, його компетенції та взаємовідносин законодавчих, виконавчих та судових органів влади. Франкізмові справді вдалося консолідувати навколо себе іспанське суспільство у зв'язку із позитивними змінами на краще у виробництві та матеріальному добробуті іспанців. Прийняття «Органічного закону» стало логічним продовженням лібе-

ралізаційних процесів та конкретизації інституційної системи, проголошених франкістською адміністрацією в 1962 році.

«Новий органічний закон» зберіг всі основні положення закону «Про спадкування посади глави держави» 1947 р., відповідно до якого Іспанія проголошувалася королівством. Підтверджувалися принципи призначення короля або регента. Ним міг стати лише іспанець і католик королівської крові, що досяг 30 річного віку, вірний принципам «Національного руху». Багато з тих, хто проголосував за новий закон, сподівалися на прискорення процесу переходу від диктатури до монархії. Тим паче, що на відміну від 1947 р., могло йтися вже не про абстрактний образ майбутнього монарха, а про вельми конкретну особу – Хуана Карлоса де Бурбона, онука Альфонсо XIII, якого обрав Ф. Франко як спадкоємця у 1948 р. [63, с. 219–220]

На засадах «Органічного закону» майбутній монарх персоніфікував національний суверенітет і, стаючи «верховним представником нації», перетворюювався в одноосібного необмеженого суверена (частина 2, ст.6). Він також отримував право санкціонувати закони або повертати їх в Кортеси для повторного доопрацювання, скликати Кортеси та на відкритті сесії адресувати прокураторам (депутатам) своє звернення, в якому визначалася програма діяльності законодавчої палати. Щоправда, «Органічний закон» не дозволяв монарху розпускати нижню палату Кортесів. Разом з тим, майбутній глава іспанської держави отримував певну компенсацію у вигляді права призупиняти сесію Кортесів (частина 2, ст. 7).

Майбутній глава держави згідно «Органічного закону», так само, як і Ф. Франко, здійснюватиме керівництво урядом, головуватиме на його засіданнях. При цьому міністри королівського уряду несли відповідальність лише перед главою держави. Як і каудильйо, закон наділяв майбутнього монарха вищою військовою владою, проголошував вождем національного руху, від його імені мало здійснюватися правосуддя та помилування. Щодо обмежень прав глави держави, зафіксованих в «Органічному законі», слід відзначити, що ратифікацію міжнародних договорів стосовно суверенітету та територіальної цілісності Іспанії, оголошення війни та миру, передачу своїх прав монарх міг здійснювати лише на підставі повноважень, отриманих від Кортесів (частина 2, ст. 9).

«Органічний закон» вніс суттєві зміни в правовий статус уряду, повноваження якого до цього були визначені законом 1957 року «Про юридичний статус державної адміністрації», однак цей нормативний акт не ввійшов до числа «основних» конституційних законів франкістської держави. Рада міністрів замість повноважень органу, що лише керує діяльністю державної адміністрації, набула статусу органу дер-

жавного механізму, за допомогою якого глава держави міг здійснювати управління королівством. «Органічний закон» визначав склад уряду, термін його повноважень, можливі причини відставки глави уряду та членів Ради міністрів, порядок формування нового складу Ради (частина 3, ст. 13). Згідно із законом голова уряду скеровував генеральну політику, координував діяльність окремих органів уряду та адміністрації, сам формував склад Ради міністрів, пропонував главі держави на затвердження кандидатури на посади міністрів. Водночас голова уряду за посадою був прокуратором Кортесів, за дорученням глави держави міг здійснювати функції вождя національного руху.

Однак необхідно зауважити, що закон досить розпливчасто представляв функції Ради міністрів, яка мала визначати національну політику, забезпечувати застосування законів, здійснювати регламентовану владу, допомагати главі держави в політичних та адміністративних справах. На законодавчому рівні значно розширились права та повноваження як голови уряду, так і кабінету міністрів. Заслуговує на увагу надання уряду права делегованої законотворчості: при отриманні спеціальних повноважень від Кортесів уряд може надавати своїм рішенням сили закону, однак попередньо заручившись підписом глави держави.

Заслуговують на увагу суттєві зміни, які вніс «Органічний закон» у діяльність Кортесів – традиційного інституту іспанського державного механізму. У складі палати з'явилась нова група депутатів-прокураторів, які обирались головами родин та заміжніми жінками. В результаті нововведення скоротилась значна кількість депутатів від синдикатів, муніципалітетів та провінційних депутацій. Так створювалось «сімейне представництво» із 108 депутатів. Таким чином, з 564 депутатів Кортесів глава держави призначав 153 депутати, тоді як за першим законом «Про заснування іспанських Кортесів» від 17 липня 1942 року він призначав половину депутатів [196, с. 103].

Російський дослідник В. Савін розділив компетенцію Кортесів на три сфери: законодавчу, конституційну та контрольную. Законодавча діяльність Кортесів зазнала ряду змін. Так, глава держави міг повертати закон на доопрацювання при ідентичності трьох умов: його власної волі, волі уряду з мотивованим зверненням і, нарешті, волі Ради королівства, яка обов'язково мала дати на це свою згоду. Ф. Франко в своєму посланні Кортесам від 22 листопада 1966 року проголосив: «Кортеси беруть на себе повноту законодавчих функцій». Одночасно частина законодавчих функцій делегувалась главі держави та уряду, які мали право видавати декрети-закони у надзвичайних випадках [78, с. 125]. Суть конституційної функції полягала в затвердженні можливого кандидата на посаду глави держави за обопільною згодою кабі-

нету міністрів та Ради королівства. Контрольну функцію Кортесів за діяльністю уряду В. Савін вважав малоефективною з причини відсутності застосування санкцій (частина 9, ст. 112).

«Органічний закон» значну увагу приділив правовому статусу іспанського правосуддя, яке проголошувалося повністю незалежним і таким, що здійснюється від імені глави держави. Закріплювався принцип незалежності суддів, їх незмінності та відповідальності лише перед законом. Всі іспанці визнавалися рівними в сфері правосуддя.

Все наступне іспанське законодавство значною мірою стало продовженням «Органічного закону». Ряд законодавчих актів були видані або як доповнення до нього, або розвивали його окремі положення. Це, передусім, стосується закону від 5 квітня 1968 р., що врегулював процес подання конституційних скарг, «Органічного закону руху та його національної ради» від 28 липня 1967 р., «Органічного закону про Раду королівства» від 23 липня 1967 р., декрету від 29 грудня 1968 р. щодо введення органічного статуту руху, закону про релігійну свободу від 28 червня 1967 р., закону щодо перегляду регламенту іспанських Кортесів від 22 липня 1967 р., кількох декретів, що стосувалися представництва в Кортесах різноманітних груп населення. Ці нормативно-правові акти внесли суттєві зміни в структуру та повноваження окремих органів держави. Логічним продовженням процесу оновлення державного механізму Іспанії стало призначення в 1972 р. голови уряду, тобто відокремлення його від посади глави держави [59, с. 220].

Таким чином, «Органічний закон держави» завершив конституювання франкістської держави, зініціював процес демократичного оновлення державних інституцій і, найголовніше, створив засади післяфранкістського переходу до парламентської монархії, переконливо засвідчив логічну послідовність всіх фаз конституційного розвитку франкістського авторитарного режиму.

1969 рік став переломним в історії Іспанії, своєрідною межею між минулим і майбутнім для режиму, заснованого Ф. Франко.

Як вже зазначалося, каудильйо, коли перед ним постала нагальна потреба інституювання режиму, зробив вибір на користь монархії. Схвалений референдумом в липні 1947 р. закон «Про спадкування посади глави держави», затвердив за Іспанією статус королівства. Це мало доленосне значення для країни, оскільки монархізм став однією з провідних засад у громадській думці та політичних орієнтаціях як франкістів, так і опозиційних сил, котрі вважали, що відновлення монархії буде тим політичним компромісом, який дозволить зберегти майбутнє Іспанії.

Необхідно зауважити, що Ф. Франко не поспішав з правовим інституванням свого режиму. Лише через 22 роки – у 1969 р. – він втілював у життя закон «Про спадкування посади глави держави». На той час Хуан Карлос завершив освіту, заплановану каудильйо. Йому виповнилось 30 років. Згідно з законом – це вік спадкоємця.

22 липня 1969 р. надзвичайна сесія Кортесів з ініціативи каудильйо оголосила Хуана Карлоса офіційним наступником іспанського престолу. За його кандидатуру, до речі, єдиного, було віддано 491 голос, проти – 19 і 9 тих, хто утримався [196, с. 431; 193, с. 731].

Церемонія була урочистою, промова Ф. Франко короткою, а виступ Хуана Карлоса схвильованим. Каудильйо підкреслив три основні моменти цієї акції: конституювання Іспанії як королівства почалося 18 липня 1936 року, а не раніше; призначення Хуана Карлоса забезпечить єдність й спадковість Національного Руху; монархія не реставрується, а запроваджується [147, с. 184].

Таким чином, Ф. Франко інтегрував монархію і майбутнього короля у систему франкістської державності, розвиваючи останню, не змінюючи при цьому її сутності. Політичним підґрунтям спадковості влади ставала присяга вірності франкістським Основним законам, яку приніс Хуан Карлос. Ф. Франко позбавив Іспанію проблеми спадкування влади після його смерті, що суттєво полегшило мирний перехід до демократії та у певній мірі визначило успішний перебіг цього процесу.

У жовтні 1969 р. каудильйо здійснив найбільшу за час свого правління реорганізацію уряду, цілковито поклавшись на поради Карреро Бланко, призначеного у вересні 1967 р. віце-прем'єром. До складу уряду увійшли 13 нових міністрів з 18. Переважна більшість нових міністрів належала до двох католицьких угруповань, одне з яких було «Опус Деї». Через це уряд іноді називали «однокольоровим.» З новим урядом Карреро Бланко пов'язував сподівання відновити авторитет влади, державних інституцій та плани поступового переходу до постфранкізму зі збереженням його провідних принципів.

Вперше в історії франкізму порушувалась традиційна рівновага політичних сил, представлених в уряді. Перевагу було надано опусдеїстам, було відсторонено фалангістів, позбулися своїх посад міністр-секретар Руху Соліс, міністр інформації М. Фрага.

Прихильники каудильйо ділилися на фракції, але це не нагадувало традиційного поділу на фалангістів, монархістів, традиціоналістів, католиків тощо. Диференціація обумовлювалася іншим, а саме: варіантами збереження франкістської системи. Технократи сподівалися, що економічний прогрес й ефективне управління державою дозволить здійснити безболісний перехід до монархії на чолі з Хуаном

Карлосом. Такі прогресивні франкісти, як М. Фрага, спостерігаючи посилення опозиційних настроїв, вважали за необхідне політично реформувати систему. Їм протистояли непримиренні ультрафранкісти, які виступали проти будь-яких змін та повернення до ортодоксального франкізму, за що отримали назву «бункера». Ортодоксальні ж фалангісти вишукували компромат на опусдеїстів [26, с. 353–354].

Серйозним ударом для режиму стало вбивство в грудні 1973 р. баскською терористичною організацією ЕТА (Еускаді та Аскатасуна) Карреро Бланко – незмінного соратника Ф. Франко з 1941 р., згодом віце-прем'єра, а з 1973 р. – прем'єра. Необхідно підкреслити, що загибель прем'єра утворила прогалину у політичному спектрі режиму, яку нічим і ніким не можна було заповнити. Демократична опозиція не помилялася, стверджуючи, що втрата такого вартового франкізму як Карреро Бланко, суттєво вплинула і прискорила подальшу реорганізацію та заміну системи.

Новим прем'єром був призначений Карлос Аріас Наварро, хоча Ф. Франко не був впевнений у своєму виборі, вагаючись щодо кандидатур Т. Фернандеса-Міранди (заступника вбитого Карреро Бланко) та М. Фраги [171, с. 215].

З політичної точки зору це призначення було логічним, оскільки А. Наварро, як ніхто, підходив для справи збереження франкізму. Проте новий прем'єр виявився не таким однозначним політиком, як можна було сподіватися. Навпаки, А. Наварро відзначився сильною політичною інтуїцією. Так, у грудні 1974 р. він легалізував політичні асоціації (партії), а в квітні 1975 р. – економічні страйки.

В січні 1974 р. А. Наварро сформував новий уряд, перед яким постало дві головні проблеми: збереження громадського порядку й поступове політичне реформування системи та подолання наслідків світової енергетичної кризи 1973–1974 рр., яка позначилася в Іспанії 14-відсотковою інфляцією, дефіцитом торговельного балансу, хоча зростання промисловості склало в 1973 р. понад 10 відсотків.

А. Наварро, будучи лояльним франкістом, зіткнувся з складними проблемами, тому для їх розв'язання прагнув знайти новий громадянський консенсус і, таким чином, зберегти режим, хоча і реформований. 12 лютого 1974 р., виступаючи у Кортесах з програмною промовою, він здивував політиків й громадськість, заявивши, що постала нагальна потреба нового національного консенсусу, який повинен виражати «форму участі» у політиці замість попередньої «форми згоди» з каудильйо. Це означало легалізацію політичних партій та груп і їхню співучасть у державних справах. З промовою А. Наварро народився так званий «дух 12 лютого». Зміст промови дійсно був новим. У цьому сенсі не має сумнівів, що втручання Аріаса Наварро бу-

ло успіхом для реформістського сектору уряду [178, с. 108–177; 171, с. 217; 193, с. 733].

Справді впродовж двох років (1974–1975) Іспанія переживала незнану раніше свободу преси, яка, що важливо підкреслити, зіграла вирішальну роль у формуванні демократичного світогляду та політичної культури в країні. Засоби масової інформації відкрито і правдиво сповіщали про страйки, теракти, наводили висловлювання лідерів опозиції, в тому числі комуністичної. Толерантне ставлення виявлялося до діяльності християнсько-демократичної, ліберальної та соціал-демократичної опозиції та їхніх лідерів: Руїса-Хіменеса й Хіля Роблеса, Діонісіо Рідруехо, Феліпе Гонсалеса, якого 1974 року обрали генсеком ІСРП. Поряд з цим почалася лібералізація у сфері культури.

Проте А. Наварро не вдалося досягти бажаного національного консенсусу. Його дворічна урядова діяльність виявилася своєрідною комбінацією відкритості, здебільшого вербальної, та перманентного застосування профілактичних заходів державного тиску й заборони щодо опозиції.

Отже, лібералізаційні процеси торкнулися політичної сфери іспанського суспільства. Правлячі кола усвідомлювали необхідність цих змін, але більшість з них схилилась до збереження франкізму, прагнувши частково реформувати політичну систему при збереженні основних принципів держави. Але започатковані зміни у політичній сфері логічно потягли за собою наступні незворотні перетворення, які були втілені в життя після смерті каудильйо.

Економічне піднесення Іспанії сприяло суттєвим змінам у соціальної сфері. Наближення Іспанії до розряду індустріально розвинених країн закономірно спричинило кризу традиційної агрокультури, що конкретно проявилось у поступовому переході надлишку сільського населення в промисловість. Спочатку в міста йшли сільськогосподарські робітники, пізніше – орендарі і, нарешті, частина дрібних власників. У великомасштабні соціальні переміщення втягувалися не тільки селяни, але і мешканці дрібних і середніх поселень міського типу, які переселялися у великі міста. Міграційні потоки з різним ступенем інтенсивності поширювалися з півдня на північ і з заходу на схід, тобто з переважно аграрних районів (Андалусія, Естремадура, Мурсія, Галісія, Стара і Нова Кастилія) у промислові центри (Каталонія, Мадрид, Країна Басків, Валенсія). Наслідком міграційних процесів стали високі темпи урбанізації Іспанії. Якщо в 1950 р. у населених пунктах, які нараховували менше 10 тис. громадян, жили 48 відсотків іспанців, то до початку 1980-х років ця частка скоротилася до 27 відсотків. Навпаки, питома вага населення в містах, що нараховували 100 тис. чоловік, зросла за той же період із 24 до 42 відсотків [93, с. 30]. Міграції,

таким чином, посилювали розрив між нечисленною групою промислових провінцій і аграрної периферії, відіграючи важливу роль у наданні «біполярного» характеру іспанській економіці. Щодо кількості селян, які мігрували в міста та за кордон протягом 1960–1974 рр., немає єдності: від максимальної в 2,5 млн. до мінімальної в 1,5–1,3 млн. осіб. Це означає зменшення частки селянства в загальній кількості працездатного населення країни з 41,3 відсотка до 23. Ці показники є типовими для країн, що прискорено піднімаються до рівня індустріально розвинених, а сам процес закономірний: іспанська економіка, переважана чотирма чи п'ятьма мільйонами селян, просто не змогла б існувати в контексті європейського капіталізму. Зменшення сільськогосподарського населення з половини до четвертої частини активного населення, процес, який у Франції тривав майже три чверті століття, п'ятдесят років в Німеччині і три десятиліття в Італії, відбувся в Іспанії приблизно за двадцять років [191, с. 29; 26, с. 339].

Прямим результатом прискореного індустріального розвитку і зростання попиту на робочі руки було те, що в Іспанії не стало аграрного безробіття. Ця обставина дала поштовх механізації сільськогосподарського виробництва. Економічна лібералізація на селі призвела до зникнення класу, який дестабілізував іспанське суспільство впродовж століття, – класу безземельних, некваліфікованих паріїв [155, с. 27].

Наступним наслідком нової економічної політики була поява нового середнього сільськогосподарського класу підприємців. На відміну від дрібного власника, середній міг реалізовувати переваги механізації, використовуючи 12 800 тракторів в 1950 і вже 260 000 в 1970 роках.

Врешті-решт, великі землевласники, фундаментальна опора диктатури Ф. Франко, втратили економічну вагу і політичний вплив, і припинили бути головним референтом суспільного життя.

У цій новій структурі сільськогосподарських класів міститься, можливо, найсуттєвіша соціальна передумова переходу Іспанії до демократії в 1970-х роках. І це тому, що на відміну від урядів-реформістів Другої республіки, уряди перехідного періоду не повинні були задовольняти вимогу довгоочікуваної сільськогосподарської реформи.

Франкістська держава, втілюючи в життя економічну стратегію лібералізації, здійснила впродовж 1960–1970-х рр. «тиху революцію» у сільському господарстві. Це проявилось в руйнації архаїчних сільських структур, механізації і зростанні продуктивності сільськогосподарського виробництва, модернізації побуту тощо.

У результаті масової міграції в Іспанії різко змінилося співвідношення двох укладів – архаїчного-сільського і промислово-міського.

Останній з'явився в традиційній структурі, рішуче трансформуючи її у відповідності зі своїми потребами. Промислово-міський уклад відрізнявся від традиційного сільського соціальною мобільністю, більш широким культурним середовищем, більш гнучкими формами соціального контролю [93, с. 31].

Наступною великою структурною зміною періоду економічного піднесення було виникнення нового робітничого міського класу (зادіяного в промисловості і сфері обслуговування), а отже формування нового середнього класу.

Фахівці звичай розрізняють «старий» середній клас, або маленьку традиційну буржуазію (міську і землеробську), і «новий» середній, переважно міський клас, який складався з адміністративного, комерційного і технічного персоналу. Якщо в 1965 р. комерційні, адміністративні і технічні працівники складали 13 відсотків активного населення Іспанії, то в 1975 р. ця цифра дорівнювала вже 21 відсоток.

Процес формування нового робітничого класу супроводжувався розвитком нової робочої культури: демократичної культури переговорів, віддалених від максималізму. Участь цього класу в профспілкових офіційних структурах одночасно спонукала до створення нових профспілкових організацій.

Ці зміни мали важливі політичні наслідки: тоді як іспанський середній клас першої третини ХХ століття характеризувався відмовою від капіталізму або, принаймні, несприйняттям його, то середній клас 1960-х років, був внутрішньо пов'язаний з капіталістичним розвитком.

Нові соціальні прошарки іспанського суспільства, які виникли внаслідок економічної лібералізації системи, виступили певним стимулятором зникнення авторитарного режиму, але їм аж ніяк не належала провідна роль у цьому процесі.

«Режим Франко став жертвою того самого процесу соціальних змін, який сам же і породив. Іншими словами, новий динамізм іспанського суспільства зажадав політичних і соціальних змін, до яких ні Франко, ні його режим не хотіли і не могли приступити», – ці слова історика і політолога Х. Фусі більш менш адекватно відображають реалії Іспанії 1960-х років. Та все ж ці нові реалії спонукали керівників режиму вдатися до пом'якшення авторитарних структур, замінивши їх новими, додавши їм вигляд демократичних інститутів [63, с. 218].

Зміни в економічній політиці країни спричинили зрушення в галузі освіти. Протягом перших двадцяти років існування режиму освіти не приділялось достатньо уваги. Відповідальність за якість і рівень освіти великою мірою була покладена на церкву. Проте, «технократи» усвідомлювали, що процес індустріалізації не буде успішним без ви-

сококваліфікованих спеціалістів. «Факти свідчать, – підкреслював в зв'язку з цим відомий іспанський дипломат Гаррігес Уолкер, – що рівень економічного прогресу будь-якої країни прямо пропорційний рівню освіченості її громадян» [45, с. 24]. В результаті були реалізовані певні бюджетні плани з метою покращення якості освіти на всіх її рівнях. Так, в 1963 р. витрати на освіту поглинули 9,6 відсотків бюджету, а в 1975 р. – вже 17,8 відсотків.

Іспанське законодавство у галузі освіти не змінювалося протягом трьох останніх десятиліть. До 1970 р. в країні діяли закон 1938 р. про середню освіту і університетський закон 1943 р. Тим часом це законодавство не могло відповідати сучасним потребам іспанського суспільства.

В липні 1970 р. був прийнятий новий закон про освіту, центральним положенням якого стало право на освіту для всіх іспанців, термін обов'язкового навчання був продовжений до чотирнадцяти років. За новим законом була проведена певна перебудова загальної середньої і середньої спеціальної освіти та системи вищої освіти. На початок 1970-х років початковою освітою було охоплено всіх дітей, за винятком тих, що жили ізольовано в горах. З 1936 по 1974 рік неписьменність знизилася з 25 відсотків до 6. Подвоїлася кількість університетів. В 1960 р. в них навчалось 77 тис. студентів, в 1971 р. – 255 тис., наближаючись до півмільйона в 1975 р.

Покращився рівень медичного обслуговування, показником розвитку якого може бути такий приклад: дитяча смертність на кожну 1000 народжених неухильно знижувалася: з 123 дітей у 1930 році до 18 – у 1974 році. За цим показником Іспанія випереджала Великобританію та США [191, с. 40; 26, с. 340; 54, с. 45; 186, с. 504–505; 155, с. 119].

Успіхи у сфері освіти та медицини стали доказом великої трансформації суспільного життя.

Прагматична політика франкізму, яка дозволила йому домогтися значних економічних успіхів, проте не примирила частину населення з диктатурою. Демократичні традиції продовжували відтворюватись в повсякденних умовах існування іспанців, спричиняючи вплив на їхню суспільну свідомість. Авторитарна модернізація породила нові проблеми та не розв'язала тих, які закорінені в періоді автаркії та попередній історії країни. Звідси розрив, що традиційно існував між Іспанією та її західноєвропейськими партнерами, у багатьох сферах не був переборений. Проте, у 1974 р. економічна структура Іспанії практично наблизилася до структури країн «Спільного ринку» у 1960 р., хоча розмір ВВП на душу населення, а також продуктивність праці були тут приблизно вдвічі нижчими.

Важливим компонентом еволюції франкізму стала антидиктаторська боротьба, учасниками якої виступали в першу чергу робітники. Основними проявами протесту стали страйки. У порівнянні з попереднім етапом відбулися якісні зміни в страйковому русі, пов'язані з формуванням нової політичної свідомості. Страйки стають регулярним явищем, одним із найважливіших чинників внутрішньополітичної ситуації в Іспанії.

Ще у 1958 р., прагнучи підвищити продуктивність праці і стимулювати ініціативу робітників в умовах модернізації економіки, уряд прийняв важливе рішення про перехід до системи колективних угод на підприємствах. Висунуті в колективних договорах вимоги ставали платформою, довкола якої згуртовувались робітники. Ці вимоги наділили робітників легальним інструментом тиску на підприємців і франкістську державу. Така система дещо відрізнялась від західноєвропейських більшим ступенем обмеженості можливостей робітників захищати свої інтереси. Були змінені і правові положення про страйк, які згідно з кримінальним кодексом 1944 р. розглядались як «злочин» або «бандитизм». В 1965 р. економічні страйки були виключені з числа кримінальних злочинів [191, с. 55; 168, с. 62].

Зростає масовість страйків, посилюється їхній наступальний характер. Неухильно зростають «політичний елемент» у страйках та ступінь політизації страйкової боротьби. Так, у 1963–1967 рр. домінували професійно-економічні вимоги (44,2 відсотка виступів) і вимоги, пов'язані з недотриманням підприємцями умов колективних договорів (15,2 відсотка), а найменша питома вага припадала по суті на політичні страйки солідарності. У 1968–1974 рр. 45,4 відсотка страйків відбулися під гаслами солідарності (або на підтримку робітників, що страйкували, або на знак протесту проти необґрунтованих репресій), 20,1 відсотка – були пов'язані з невиконанням колективних договорів. Число ж виступів з економічних причин скоротилося до 25,6 відсотка [168, с. 67, с. 68]. На цьому етапі починає здійснюватися координація страйкового руху. Широкого розповсюдження набувають так звані «місцеві загальні страйки», у яких брали участь робітники всіх галузей виробництва певної місцевості. Наприклад, у грудні 1974 р. 80 відсотків економічно активного населення Країни Басків провели такий страйк у знак солідарності з 140 політичними в'язнями, які оголосили голодування. Це був найбільш масовий і добре організований виступ іспанських робітників в період франкізму.

Найвагоміший «внесок» у страйкову боротьбу внесли металургійники, що взяли участь в 1968–1974 рр. (44,5 відсотка виступів), шахтарі (13,1 відсотка), будівельники (9,6), текстильники (5,9) і хіміки (4,8 відсотка). Значно розширяється соціальний спектр страйків. У них

втягувалися різноманітні категорії службовців, технічні робітники, робітники сфери послуг. Страйкували переважно робітники великих підприємств. У 1968–1974 рр. 67,4 відсотка усіх конфліктів відбулися на підприємствах, які нараховували понад 100 трудящих (частка цих підприємств в іспанській економіці складала усього 1,3 відсотка) [168, с. 64–67].

Досліджено, що з 1939 р. до кінця 1960-х років страйковий рух обмежувався в основному чотирма районами: Каталонією, Країною Басків, Астурією і Мадридом. Всі вони були найбільш розвиненими промисловими районами Іспанії з високою концентрацією промислового пролетаріату і традиційно виступали опорою революційного робітничого руху. Франкізм виявився не спроможним викоринити тут вплив опозиційних демократичних ідей. Що стосується Каталонії і Країни Басків, то в цих історичних областях боротьба проти існуючих порядків, класові і загальнодемократичні вимоги поєднувалася з національними.

З кінця 1960-х років «географія» страйкової боротьби істотно розширилася: у неї включилися такі раніше «спокійні» райони, як Памплони і Вігорія в Наваррі й Алава, Вальядолід у Кастилії, Віго і Ель Ферроль у Галісії, Севілья в Андалусії [168, с. 81; 93, с. 37–38; 191, с. 54].

До того ж у середовищі робітників з'являлись нові форми організації. До них відносилися насамперед Робітничі комісії – напівлегальні профспілки, які об'єднували трудящих незалежно від їхніх політичних і релігійних переконань. У 1962 р. були сформовані перші комісії в Астурії, Біскаїї, Барселоні та Мадриді. Поступово вони набули такого впливу, що багато підприємців змушені були вступати з ними в переговори щодо умов праці, минаючи вертикальні синдикати.

Робітничі комісії обиралися на асамблеях – загальних зборах трудящих, на яких обговорювались багаточисельні проблеми (переговори з адміністрацією, проведення страйків і т. д.). Ці комісії в період франкістської диктатури були не стільки профспілкою, скільки широким масовим рухом, що не мав ні програми, ні статуту, ні списку членів. Його учасники не сплачували членських внесків. У русі міг брати участь будь-який робітник, що відвідував асамблеї і виконував їх рішення. Важлива особливість Робітничих комісій полягала й у тому, що вони захищали не тільки матеріальні інтереси трудящих, але і виступали за політичну демократизацію суспільства, за глибокі соціальні перетворення. Зростання впливу Робітничих комісій та перемога їх кандидатів на профспілкових виборах в 1966 р. призвели до того, що в березні 1967 р. Верховний Суд визнає Робітничі комісії незаконними [93, с. 38; 191, с. 52].

Робітничий рух 1960-х початку 1970-х років охрестили «новим». І справа тут не тільки в тому, що він частково відійшов від важкої поразки в громадянській війні. Не менш істотним є те, що в політичній культурі іспанського пролетаріату і його організацій відбулися на той час кардинальні зміни. Вони виявлялися насамперед у різкому падінні впливу анархізму. Розвиток капіталізму, зміни в структурі робітничого класу підірвали ґрунт для існування цієї течії як впливової політичної сили. Ні робітники, ні їх старі і нові (Робітничі комісії) організації не говорили вже про необхідність революції, знищення держави і створення лібертарного ладу. На порядку денному робітничого руху постало питання поліпшення умов життя і праці, досягнення профспілкових свобод і політична демократизація суспільства. За словами іспанського соціолога В. Переса Діаса, робітничий клас у цей час «формувався, набуваючи досвіду укладення колективних договорів» [93, с. 38–39].

Нова політична культура робітничого класу переборювала – наскільки це було можливо за авторитарного режиму, – антиетатизм робітників, їх відчуженість від структур державної влади. «Новий робітничий рух» порушував питання вже не про руйнацію, а про демократичне перетворення органів влади, не нехтуючи в деяких випадках переговорами з представниками франкістського бюрократично-управлінського апарату.

„Новий робітничий рух», поглиблюючи кризу франкізму, серйозно змінював суспільну ситуацію в Іспанії. Частково під його впливом опозиційними настроями переймалися представники практично всіх класів і соціальних груп іспанського суспільства [93, с. 38–39].

Особливу активність виявляло студентство: університети перетворилися в bastiони антидиктаторської боротьби. Вперше студентські виступи відбулись ще восени 1955 р. у зв'язку з похороном Х. Ортеги-і-Гассета. В лютому наступного року їх підхопила частина студентів Мадридського університету, що перебували, як стверджують деякі історики, під впливом комуністів: молодь протестувала проти входження в Іспанський університетський синдикат. Обидва угруповання влаштували погром в університеті, вийшли на вулиці, де сталися сутички з поліцією. У відповідь на студентські заворушення в Мадриді Ф. Франко призупинив дію 14 та 18 статей «Хартії іспанців», яка дозволяла поліції без санкції суду затримувати винних у бешкетах більше ніж на 72 години, оголосив надзвичайний стан, закрав на кілька днів університет. Ректорів Мадридського та Саламанського університетів звільнено з посад.

У 1960-х роках виступи студентів супроводжувались вимогами демократизації освіти та суспільства. До них приєдналася професура.

У 1961 р. створюється Університетська демократична іспанська федерація – підпільна профспілка під егідою Комуністичної партії і Фронту народного звільнення (католицьке угруповання лівого спрямування, засноване в 1958 р.). У 1965 р. розпочався відкритий конфлікт з владою в Мадридському університеті, якраз після створення Вільної асамблеї студентів, організованої як прояв протесту щодо примусового вступу до фалангістського Іспанського університетського синдикату. У квітні 1965 р. режим ліквідує офіційну профспілку і замінює її на професійні об'єднання студентів, які проіснували до 1967 р. На той час майже у всіх іспанських університетах діяла Демократична профспілка студентів, яку підтримували комуністи і Фронт народного звільнення [191, с. 48–49]. «Іспанський університет, – писав Рамон Марія Альєр, – сприятливий ґрунт для формування різних політичних партій і ідеологій... Всі політичні течії, більш менш впливові в сьогднішній Іспанії, заснували в університеті свої філіали... Тому слід мати на увазі це переплетення ідеологій. Говорять про лівих фалангістів, правих республіканців, священників-сепаратистів, бунтівних акторів, скомпрометованих студентів і інших їм подібних групах і течіях».

У 1968 р. – рекордному за розмахом студентських маніфестацій у всьому світі – іспанська вища школа була буквально паралізована студентськими виступами. Протягом цього року були зафіксовані наступні акти протистояння студентського середовища та влади: 10 січня – закриття Школи соціології в Мадриді; 7 лютого – початок відставки деканів, ректорів і проректорів іспанських університетів; 28 березня – розміщення поліцейських в студмістечку Мадридського університету; 24 жовтня – заворушення в Мадридському університеті; 29 жовтня – створення Автономних університетів Мадрида, Барселони і Більбао; 26 листопада – загальна відсутність студентів в аудиторіях на факультетах Мадридського університету, відставка деканів; 4 грудня – протистояння між студентами і поліцією в Барселоні; 5 грудня – закриття факультету Права в Мадридському університеті; 6 грудня – закриття Школи інженерів в Барселоні. Не дивно, що присутність поліції в університетських студмістечках була, починаючи з 1968 р. і по 1976 р., постійною [196, с. 429–430].

Університетський конфлікт досяг кульмінації в січні 1969 р. У Барселоні 17 січня студенти напали на ректорат і викинули через вікно бюст Ф. Франко, а 21 січня в Головному управлінні безпеки помирає затриманий студент Енріке Руано, студентський керівник Фронту народного звільнення. Це викликало маніфестації студентів університету на вулицях Мадрида. 24 січня влада оголошує надзвичайний стан по всій Іспанії. Відновлюється цензура. В січні 1972 р.

була припинена робота в університетах Мадрида. В липні цього ж року були видані розпорядження, які ліквідували «правила про автономії» в трьох мадридських університетах. В лютому 1975 р. за наказом уряду закриваються університет Вальядоліда та університет Саламанки, спалахують інциденти в університетах Мадрида і Гранаді.

Значення студентських виступів, що розвивалися у відриві від інших прошарків суспільства, визначалося в першу чергу тим, що в університетах відбувалася політична соціалізація значної частини іспанської молоді і, що особливо важливо, майбутнього політичного класу демократичного суспільства. В деяких столицях провінцій, де університети були важливим культурним і суспільним осередком, студентська активність допомогла поширювати демократичні ідеї. Студентські виступи красномовно свідчили, що молодь, хоч і невелика її частина, перебуває в опозиції до режиму, причому в опозиції новій, не пов'язаній ні з республіканською, ні з монархічною [191, с. 50; 26, с. 330 331; 193, с. 736; 196, с. 429–433].

Опозиційні настрої проникали також у середовище інтелігенції. У країні поширювалися нелегальні видання, з'явилися книги, кінофільми, у яких критикувалися ті або інші сторони іспанської дійсності. Виникали й опозиційні групи різноманітної політичної спрямованості. Будучи частіше усього недовговічними, вони стимулювали формування незалежної суспільної думки. На початку 1960-х років опозиція стала постійним чинником політичного життя Іспанії.

Таким чином, соціально-економічні зміни 1960–1970-х років спричинили появу нової антифранкістської опозиції, ідеологічно різномірної і нечисленної, яка не являла серйозної загрози для франкізму, але суттєво сприяла демократизації Іспанії.

Відчутною опозицією франкістському режиму завжди була ліва опозиція, яка була представлена двома найбільшими партіями – Іспанською соціалістичною робітничою партією (ІСРП) та Комуністичною партією Іспанії (КПІ).

ІСРП була заснована в травні 1879 р. у Мадриді групою колишніх членів Іспанської федерації І Інтернаціоналу. У період громадянської війни (1936–1939 років) ІСРП співробітничала з Компартією Іспанії, а також іншими партіями, які вели боротьбу з антиреспубліканськими силами; її лідери очолювали уряди Народного фронту. Після встановлення франкістської диктатури партія пішла в глибоке підпілля і до початку 1960-х років ІСРП існувала як партія емігрантів.

На початку 1960-х років в Іспанії виникли і розгорнули свою діяльність групи так званих «нових» соціалістів, які відрізнялися більш реалістичною оцінкою внутрішньополітичної ситуації в Іспанії і відкидали антикомуністичну політику «старих» емігрантських вождів.

Це викликало конфлікт між «внутрішніми» соціалістами, серед яких найбільшу активність виявляла група соціалістів з Андалусії на чолі з молодим адвокатом Феліпе Гонсалесом, і так званими «історичними» лідерами ІСРП на чолі з І. Пріето, а після його смерті – Р. Льописом. Цей конфлікт завершився обранням у 1974 р. на XIII з'їзді ІСРП, що відбувся в Сюрені (Франція), Ф. Гонсалеса Генеральним секретарем партії, розколом ІСРП і утворенням двох самостійних партій – ІСРП і ІСРП (історична фракція). Криза франкістського режиму, дозволила ІСРП ще на початку 1970-х років діяти в країні фактично напівлегально. Партія стала ініціатором створення в червні 1975 р. коаліції опозиційних партій центристського і лівоцентристського характеру – Демократична згода (Платформа демократичної конвергенції) [79, с. 124–131; 170, с. 195; 193, с. 735].

Комуністична партія Іспанії була створена у квітні 1920 р. В роки громадянської війни 1936–1939 років члени Компартії брали активну участь в боротьбі з антиреспубліканськими силами, а після встановлення франкістської диктатури партія була заборонена і діяла нелегально. Комуністи стали ініціаторами політики національного примирення, закликавши в 1956 р. всі групи як у таборі «переможців», так і в таборі опозиції – від «монархістів, демохристиян і лібералів до республіканців, баскських, каталонських і галісійських націоналістів, анархо-синдикалістів і соціалістів» «покласти кінець розколу, викликаною громадянською війною», духу «хрестового походу» і реваншу об'єднати свої зусилля в боротьбі за ліквідацію диктатури мирним шляхом – без повстання і нової громадянської війни».

На початку 1970-х років КПІ виробила конкретну стратегію боротьби за демократію в країні, яка була ухвалена на 2-й національній конференції й одержала назву Маніфесту-Програми. Відповідно до цієї програми франкістський режим міг бути ліквідований політичними засобами в ході загальнонаціонального страйку за участю всіх антифранкістських сил. Передбачалося, що такий загальний страйк цілком паралізує трудове життя в країні і створить умови для мирного виходу франкізму з політичної арени. Компартія виявилась ініціатором створення в червні 1974 р. Демократичної Хунти – опозиційної коаліції, яка об'єднала ряд політичних партій та профспілкових організацій [79, с. 110–119; 170, с. 195; 130, с. 4].

На останньому етапі франкізму досить активно розробляли концепції післяфранкістського демократичного розвитку країни ідеологи іспанської буржуазії, допускаючи в принципі легалізацію всіх політичних партій, у тому числі і КПІ. Правореформістські політичні діячі з числа «еволюціоністів» і «цивілізованих правих» взяли активну участь в створенні так званих «політичних асоціацій», які були по-

кликані, на думку правлячої еліти, підготувати перехід до нового історичного етапу.

У 1960–1970-х роках були створені буржуазно-реформістські партії, які розвивали свою діяльність в руслі демократичної опозиції: демохристиянські партії – Соціал-християнська демократія (Народно-демократична федерація з 1974 р.) на чолі з Х. М. Хілем Роблесом, Ліва демократія, заснована М. Г. Фернадесом (з 1969 р. очолювана Руїсом Хіменесом), Суспільна партія демократичної дії (1958 р.) на чолі з Діонісіо Рідруехо; ліберально-монархічна опозиція була представлена активною діяльністю Х. Сатрустеги і Хосе М. де Аріельси, а також молодіжними угрупованнями, до яких належали Демократична народна партія Ігнасіо Камуньйоса, Ліберальна партія Енріке Ларьоке та Федерація демократичних і ліберальних партій Х. Гаррігеса Уолкера [191, с. 65–66]. Протягом 1975 р. з'явилися десятки нових організацій, зокрема Іспанський демократичний союз демохристиянського спрямування на чолі з Сильва Муньосом, Союз іспанського народу на чолі з тоді ще маловідомим діячем «Національного руху», Адольфо Суаресом, Національний іспанський союз на чолі з Оріоль-і-Уркихо та ін. Характеризуючи позиції створених асоціацій, Сільва Муньос відзначав: «Ми твердо виступаємо як реформісти, сприймаючи реформізм як спробу модифікувати політичну систему в іншу, більш відповідну духу часу. Проте існує два види реформізму: один – легальний і впорядкований, інший – насильницький і жорстокий. Ми підтримуємо і захищаємо перший...» [79, с. 139].

Частина демократичних організацій орієнтувалася не тільки на консолідацію своїх союзників. Вони ставили проблему союзницьких дій значно ширше, закликаючи до політики національного примирення, що припускала єдність дій із незадоволеними диктатурою і тими, що перейшли в опозицію до неї групами правлячого класу в ім'я ліквідації франкізму.

Проте, процес зближення опозиційних організацій, найчастіше нечисленних і аморфних, затягнувся, що стало однією з головних причин надзвичайної стійкості франкізму. Тільки в середині 1970-х років їм вдалося прийти до угоди про форми співробітництва і виробити єдину платформу вимог.

Отже, в останні роки існування режиму були створені важливі елементи того, що Х. Лінц і А. Степан визначають як «політичне суспільство». Незважаючи на недемократичну природу режиму, в 1975 р. вже існували політичні сили різного ідеологічного спрямування з конкретними планами дій щодо постфранкістського устрою Іспанії, що позитивно сприяло процесу демократизації.

Різноманітні чинники, на які робив ставку франкізм для зміцнення своїх позицій, найчастіше оберталися проти нього.

Так, наприкінці 1960-х – початку 1970-х років відбулося парадоксальне для католицької Іспанії явище: церква перестала бути однією з опор франкізму і перейшла в опозицію. У 1936 р. більшість церковників благословила військовий заколот проти Республіки, визначивши його як «хрестовий похід за віру». Ф. Франко оголосив Іспанію католицькою державою. Союз франкістської держави і церкви знайшов ідеологічне втілення в теорії націонал-католицизму, відмінною рисою якого був войовничий націоналізм, заснований на ідеалізації історичного минулого. Іспанія зображувалась богообраною країною, а іспанці – безвідносно до їх класової приналежності – «елітою», «носіями вічних цінностей», яких «божественне провидіння обрало для виконання особливої місії» [54, с. 147].

Перші тертя між Франко та церквою виникли ще в кінці 1950-х років, з початком лібералізації, що спричинила певну внутрішню еволюцію церкви.

Слід підкреслити, що фронда іспанських ієрархів проходила в руслі нової стратегії Ватикану, ініційованої Другим Вселенським собором (1962–1965 роки). Вона мала на меті перебороти «кризу віри» й отримала назву «Оновлення католицької церкви». Другий Ватиканський собор створив передумови для оновлення католицизму, сприяв входженню католицького суспільства в сучасний світ та зміцненню позицій католицької церкви. Проголошена стратегія охоплювала широке коло «невідкладних питань», в тому числі питання миру й війни, гонки озброєнь, суперечностей між індустріально розвиненими й відсталіми країнами і багатьох інших. Найвагомим успіхом собору було те, що він зафундував принципово нову соціальну доктрину католицизму і запропонував шлях розв'язання так званого «робітничого питання» і навіть можливість діалогу з лівими силами [26, с. 294; 33, с. 35–36; 32, с. 46–47; 172, с. 172; 191, с. 69].

Переломним у стосунках між франкістським режимом та церквою став 1971 рік, який ознаменувався призначенням В. Енріке-і-Тарранкона головою Конференції іспанського єпископату та проведенням Об'єднаної загальноіспанської асамблеї єпископів і священників. На асамблеї частина священників наполягала на перегляді попереднього ставлення іспанської церкви до громадянської війни. 13 вересня 1971 р. більшістю голосів була схвалена декларація, в якій відкидався поділ іспанців на переможців і переможених: церква просила вибачення у іспанського народу за те, що в роки братовбивчої війни не стала знаряддям примирення у громадянському конфлікті. І хоч ця резолюція не отримала загального схвалення учасників асамблеї, вона

була показовою. У дусі рішень Другого Ватиканського собору учасники асамблеї назвали справедливими вимоги свободи слова і права на політичні і профспілкові асоціації. У 1973 р. церква підтримала ідею плюралізму в країні, а група єпископів висловилася навіть за відокремлення церкви від держави [26, с. 295]. Вищезазначена асамблея мала сильний вплив на громадську думку та на різні сектори іспанського католицизму. Аналіз її документів і наступних колективних заяв єпископату, особливо т. зв. «Церква і політичне співтовариство» надруковане в 1973 р., визначили стратегію, сприятливу для демократизації країни та віддалення від режиму.

Ріст антифранкістського опору, так само як і новий курс, проголошений Другим Всесвітнім собором у Ватикані, дали поштовх розвитку нового світосприйняття в середовищі священнослужителів. Переважна частина кліру виступила з осудом франкістського режиму, звинувативши його в «недотриманні основних принципів християнства». Багато священників відкрито виражали солідарність із боротьбою демократичних сил і брали участь у ній, надавали церковні помешкання для активістів робітничого руху. Сотні тисяч робітників-католиків стали інтегральною частиною антифранкістської опозиції [93, с. 34].

Благословення кліру було одним із найважливіших аргументів, який використовувався правлячим класом для надання легітимності своєму режиму (поряд із чинником перемоги в громадянській війні, харизмою Франко, апеляцією до національних традицій). Залишившись без підтримки церкви, режим не міг справитися з наростаючими вимогами демократизації суспільства.

Опозиційні настрої проникли навіть у святу святих франкізму – армію. Хоча армія була ударним загоном консервативних сил країни, що виступили проти республіки Народного фронту в 1936 р., вона із самого початку не являла собою монолітної сили. За відмову брати участь у заколоті багато її представників були розстріляні франкістами; багато офіцерів, не говорячи вже про солдатів, воювали на боці республіки [79, с. 206].

В авторитарних режимах єдину партію часто заміняє армія, особливо в початковий період правління, коли ще пам'ятають про її участь у захопленні влади. Консолідація ж системи авторитарного правління супроводжується зниженням ролі військових. В іспанському випадку участь армії в заколоті 18 липня 1936 р. і постійне зосередження верховної влади в руках генерала Ф. Франко призвело до перебільшення ролі «мілітарного елемента» при оцінці франкістського режиму, що не може іменуватися військовою диктатурою в повному сенсі цього слова, за винятком початкового періоду. В Іспанії

діяла «диктатура військового, а не військова диктатура» [191, с. 92]. Революційний переворот, який відбувся у квітні 1974 р. у Португалії, здійснений групою демократично спрямованих офіцерів, справив серйозний вплив на іспанську громадську думку, у тому числі на армію. Частина офіцерів виступала за модернізацію Збройних сил, а також за звільнення армії від невластивих їй поліцейських функцій, усвідомлюючи, що франкізм є перешкодою на цьому шляху. В армії в грудні 1974 р. була утворена організація «Демократичний військовий союз» (ДВС), що, незважаючи на свою нечисленність (до неї входило приблизно 200 військовослужбовців), впливала на настрої військових [191, с. 97; 172, с. 164; 130, с. 5–6; 193, с. 736]. Хоча керівники ДВС (Х. Отеро, соціалісти Х. Бускетс та Д. Мартін Санчес, лівий демохристиянин Ф. Мартін Санчес Хуліа) не зараховували себе до якого-небудь конкретного політичного руху, їх демократизм і опозиція франкізмові були очевидні. В березні 1975 р. в Мадриді була проведена підпільна асамблея ДВС. В липні цього ж року влада застосувала репресії, керівників ДВС заарештували та засудили до різних термінів ув'язнення (у 1977 р. їх амністували, але не відновили на посадах в армії) [79, с. 205; 130, с. 5; 193, с. 736–737].

Проникнення опозиційних настроїв у середовище військових відіграло важливу роль у мирному переході Іспанії до демократії після смерті Ф. Франко. Армія не стала чинити опір, хоча і не погоджувалась із новими зрушеннями в політичній системі, виступила на початку певним гарантом миру та спокою у країні.

Активізація терористичної діяльності ЕТА, сепаратизм каталонців й басків, вбивства урядовців ускладнювали існування франкістського режиму. Наприкінці 60-х років було заарештовано 16 баскських етатистів, в тому числі два священики. Шести з них інкримінувалося вбивство у серпні 1968 року начальника секретної поліції провінції Гіпускоа Х. Пардінеса Аркаїа, решті – причетність до переховування зброї та розповсюдження нелегальної літератури. За наполяганням генералів-ортодоксів у грудні 1970 року в Бургосі, штаб-квартирі однойменного військового округу, розпочався показовий судовий процес над терористами. 28 грудня оголошено вирок: шестеро терористів були засуджені до смертної кари, решту – до різних термінів ув'язнення. 30 грудня Франко замінив терористам смертну кару на 30-річне ув'язнення. Він був переконаний, що помилування є свідченням сили режиму [26, с. 355; 193, с. 732].

Справжнім ударом для режиму було вбивство ЕТА в грудні 1973 р. прем'єр-міністра Карреро Бланко, вірного соратника Ф. Франко.

Резонансним виявився терористичний акт, здійснений ЕТА у вересні 1974 року в кафе Роландо, на вулиці Пошти, в Мадриді, поряд з Головним управлінням Безпеки. Загибло 12 осіб, 80 поранено, серед них понад десять – урядовці. На 1974 рік загалом припало 37 бомбових вибухів, жертвами яких стали 20 осіб, 96 терористичних замахів, 69 демонстрацій, 168 актів саботажу [26, с. 366; 193, с. 735].

З часу дій комуністичних «макі» після Другої світової війни Іспанія не знала такого спалаху насильства. Лише з січня 1974 по липень 1975 року було вчинено близько 200 терористичних актів, а з березня по жовтень 1975 року загинуло 11 працівників служби безпеки. Ультрафранкісти відповіли на бездіяльність уряду демонстраціями, навіть нападами на автомашини присутніх на похоронах загиблих міністрів. Такі ж виступи відбулися і в провінціях.

26 серпня 1975 року було прийнято закон, який передбачав смертну кару за терористичні акти. Через місяць 11 терористів було засуджено до смертної кари. Для каудильйо повторилися події 1970 р., пов'язані із судовим процесом у Бургосі. Тоді він піддався вмовлянням міністрів і амністував покараних. Тепер міністри були інші, до того ж налаштовані твердо, вважаючи, що на ескалацію терору треба відповісти адекватно. Каудильйо помилював шістьох, а для п'яти залишив у силі попередній вирок: троє – члени ЕТА, двоє – ФРАП (Револьюційний антифашистський та патріотичний фронт) були страчені. У світі знову розгорнулася антиіспанська кампанія. Посли 14 країн демонстративно покинули іспанську столицю. Папа римський відкликав свого нунція після того, як його звернення до Франко залишилося без відповіді. Мексика розірвала дипломатичні стосунки з Іспанією. В Лісабоні було підпалено Іспанське посольство. У всіх демократичних країнах відбулись маніфестації протесту. Режим не зазнавав такої міжнародної обструкції з часу резолюції ООН 1947 р. [26, с. 372–373; 193, с. 737].

У квітні 1975 р. довелося оголосити надзвичайний стан у Країні Басків. Запровадження надзвичайного стану було продиктовано об'єктивною причиною – ескалацією терористичної діяльності сепаратистських сил у цій провінції.

Нездатність влади вирішити проблеми тероризму, проявів баскських та каталонських сепаратистів, транспортування, складування та переховування зброї засвідчувало слабкість режиму і потребувало конкретних ефективних рішень та дій.

Незважаючи на існуючі проблеми в політичній сфері, Іспанія до 1974 р. досягає значного економічного піднесення. Значно покращилось майнове становище населення. Реальна заробітна плата трудящих з 1960 р. по 1970 р. зростала в середньому на 5,8 відсотка щороку

[29, с. 390]. Політика лібералізації та модернізації «революціонізувала спосіб життя іспанців». Якщо на початку 1960-х років телефон, телевізор, автомобіль були рідкістю, доступно лише заможним сім'ям, то у 1970-х роках до цих благ цивілізації долучилася більшість іспанських родин. За 1960-і роки кількість сімей, що придбали холодильники, зросла з 4 до 66 відсотків, пральні машини – з 19 до 52 відсотків. На початку «економічного дива» тільки один із ста іспанців мав автомобіль, в 1970-х – один із десяти [54, с. 121; 155, с. 19; 143, с. 55].

Про якісне зростання рівня життя іспанців говорить модифікація харчового раціону іспанських родин. Якщо у 1958 р. половина родинного бюджету йшла на придбання продуктів харчування, то вже у 1971 – лише третина. Змінився раціон: його склали 115 кг хлібобулочних виробів, 20 кг м'яса, 7 яєць, 61 кг молока, 18 кг цукру на одну людину у 1961 році та 45 кг м'яса, 14 яєць, 85 кг молока, 28 кг цукру – в 1971 році. У 1963 році був встановлений міжгалузевий мінімум зарплати, який до 1975 року зріс у 4 рази. Ще у 40-х роках було започатковано скромну систему соціального захисту, яка поширювалася спочатку на робітників промисловості та сфери обслуговування. В 1964 році до неї було включено сільське населення – 2 млн. осіб; в 1971 році – дрібні власники. Щоправда, виплати були невисокі [26, с. 340; 1, с. 102; 186, с. 503–504; 197, с. 106; 191, с. 41].

Ідея суспільного прогресу стала пов'язуватись у свідомості частини населення з показниками ефективності економічного розвитку Іспанії.

Соціально-економічна свідомість населення в період франкізму була більш розвиненою, ніж політична. Формування політичного мислення у роки диктатури було вкрай ускладнене. Широкого розповсюдження серед населення набула аполітичність. У 1970 р. 52 відсотка трудящих заявили, що «не цікавиться політикою», 28 – що «мало нею цікавляться», 12 – «цікавиться в міру» і лише 6 відсотків – «дуже цікавляться» [93, с. 27]. Аполітичність багатьох визначалась переконаністю, що політика – це заборонена тема. Для інших аполітичність виражала відразу людей до політики, ставлення до неї як до «брудної справи». Водночас найчастіше аполітичність була вираженням повної необізнаності про політичні проблеми, чому сприяла також політика автаркії, яка проводилась в 1940–1950 роки, й ідеологічна ізоляція Іспанії від зовнішнього світу. Багато людей оцінювали доволі низько свої можливості впливати на політику. В 1975 р. 25 відсотків респондентів заявили, що трудящі не впливають на політичне життя, 24,4 відсотка оцінили цей вплив як слабкий і 14 відсотків – як

достатній. Лише 7 відсотків назвали вплив трудящих на політичне життя сильним (29,8 відсотка не відповідали або не мали власної думки).

Невід'ємною частиною консервативного світогляду був «авторитарний синдром», який виражався у готовності підпорядковуватися розпорядженням «згори», що сковувало ініціативу, і відучувало самостійно мислити і діяти. У 1966 р. при відповіді на питання: «Що краще – надати людям право вільно писати те, що вони думають, або здійснювати над цим контроль?» – 35 відсотка опитаних вибрали контроль, причому 23 відсотка із них – жорсткий. У 1970 р. 41 відсотка громадян погодилися з тим, що «краще, якщо рішення будуть прийматися тими, хто «нагорі», тому що іспанці по суті не знаються на політиці» (46 відсотка із цим не погодилися) [93, с. 28].

За франкістського режиму варто говорити про загальну політичну пасивність людей: лише 13 відсотків опитаних мали уявлення про зміст Органічного закону держави. Певну зміну політичних уподобань та розвиток політичної культури на початку 1970-х років демонструють наступні факти. Якщо в 1966 р. 11 відсотків респондентів вихваляли авторитаризм і 35 відсотків – демократію, то в 1974 р. процентне співвідношення дорівнювало відповідно 18 і 60 відсотків. Також важливим є той факт, що кількість тих, хто не відповів, зменшилось з 54 до 22 відсотків. У 1976 р. прихильники демократії вже представляли 78 відсотків. Дослідження, проведене в 1971 р., виявило той факт, що існування політичних партій назвали потрібним явищем у політичному житті лише 12 відсотків респондентів, 23 відсотки оцінювали їх існування шкідливим і 56 відсотків не пропонували жодної відповіді. Результати, отримані в ході повторного анкетування на початку 1975 р., показали, що 56 відсотків респондентів визнали існування політичних партій за необхідне, лише 22 відсотки – негативно оцінили їх роль в суспільному житті, не відповідали зовсім 22 відсотки [191, с. 43; 114, с. 125].

Ідея соціальної справедливості, яка запанувала в іспанському суспільстві, багато в чому визначала позитивне ставлення більшості іспанців до демократичних норм існування. На думку 86,3 відсотка громадян, «всі правителі повинні обиратися голосуванням», 78,9 відсотка опитаних вважали, що «всі громадяни повинні мати однакові можливості впливати на політику уряду», а ще 66,3 відсотка, що «меншість повинна мати право критикувати рішення більшості», 46,3 відсотка вважали «демократію – кращою з форм правління» [121, с. 59]. Як бачимо, остання цифра значно поступається попереднім. І це не випадково. Іспанцям були більш зрозумілі конкретні прояви демократичного волевиявлення, ніж абстрактне поняття «демократія».

Про суттєві зрушення в політичній культурі іспанців на початку 1970-х років свідчить їх прагнення до євроінтеграції. Відомо, що Європейське Співтовариство – це установа, яка ідентифікується, зазвичай, з демократичними цінностями та демократичною поведінкою. Якщо в 1966 р. входження в ЄЕС підтримували 33 відсотки громадян, 7 відсотків виступали проти, не відповіли 60 відсотків, то в 1973 р. прихильників євроінтеграції було вже 74 відсотки, 5 відсотків були проти і лише 21 відсоток, які не визначилися в цій царині [121, с. 95–100; 191, с. 43, с. 44].

Отже, в результаті лібералізації економіки, структурних змін та економічного піднесення країна перетворилася упродовж 1960-х – першої половини 1970-х років на індустріально-аграрну державу. Нова модель економічного росту в довгостроковому плані несла у своєму зародку необхідність глибоких і незворотних політичних зрушень.

Соціально-економічні зміни 1960–1970-х років сприяли виникненню нової антифранкістської опозиції, ідеологічно різномірної і нечисленної, яка не являла серйозної загрози для франкізму, але суттєво сприяла демократизації Іспанії. Опозиційно-демократичний рух, домігшись значних успіхів, проте не перетворився в потужний рух з авторитетними лідерами. Частково це пояснюється спогадами про громадянську війну, яка стала великою моральною травмою для нації. Громадянська війна уособлювала собою розруху, голод, насильство. Для мільйонів людей радикальний розрив з франкізмом був синонімом нового соціального потрясіння, якого всі прагнули уникнути.

Певним каталізатором еволюції авторитарного режиму виступили нові класи та соціальні прошарки іспанського суспільства, які сформувалися в результаті економічної лібералізації системи і потребували сучасних демократичних норм взаємодії. Ці сектори були зацікавлені у політичній свободі, в лібералізації економічного соціального розвитку і виступали за інтеграцію з західноєвропейськими країнами.

Відбулися помітні зміни в політичній поведінці і масовій свідомості іспанців. Традиційний стереотип поведінки, заснований на аграрному устрої життя, відійшов на другий план, витіснялася традиційна селянська культура з її релігійною традицією, йшли в минуле старі орієнтири масової психології. Розвиток іноземного туризму, еміграція іспанських безробітних в інші європейські країни сприяли проникненню і розповсюдженню серед іспанців західних стандартів життя, демократичних принципів та цінностей (діяльність демократичних партій і профспілок, проведення вільних виборів тощо).

Еволюціонуючи, франкізм заклав основи власної ліквідації. Значна лібералізація призвела до активізації суспільно-політичного жит-

тя: поширилися робітничий рух, студентські виступи, почався перехід в опозицію церкви, демократичні настрої проникали в армію.

Еволюція франкістського режиму супроводжувалася виникненням нового ідейно-політичного поділу в іспанській спільноті, яка не дійшла згоди після встановлення франкістської диктатури. У 1960-ті роки почали складатися передумови для того, щоб основні соціальні і політичні сили Іспанії – вперше в її новітній історії – досягли згоди з низки ключових суспільних проблем.

Лібералізаційні процеси торкнулася не лише економічної та соціальної сфер іспанського суспільства, а й політичної. Правлячі кола усвідомлювали необхідність цих змін, але більшість з них схилилась до збереження франкізму, прагнучи частково реформувати політичну систему при збереженні основних принципів держави. Проте, впроваджені політичні зміни потребували нових і нових перетворень.

Безпосередній поштовх переходові до демократії дала смерть в листопаді 1975 р. Ф. Франко. За його життя вірогідність політичної демократизації режиму була малоімовірна, хоча мільйони іспанців до неї схилилися. Диктатор уособлював створений ним режим, паралізуючи своєю присутністю прагнення до зміни системи. За словами іспанського політолога М. Алькantara, «перехідний період в Іспанії не був результатом краху авторитарного режиму, а розпочався, тільки тому, що виникла необхідність замінити главу держави. Після того, як цей процес пішов, стримати динаміку політичних змін виявилось неможливим» [93, с. 43].

Другий період існування режиму започаткувався новим курсом у розвитку економіки, суть якого полягала у відході від автаркії та зовнішньої замкнутості і переході до ліберальної економіки та ринкових відносин. Новий економічний курс був тісно пов'язаний з проведенням поміркованих політичних реформ і остаточним закріпленням конституційних основ держави, обмеженням державного втручання в громадянське життя, звууженням функцій корпоративної системи, надання франкізму статусу правової держави. Це була логічна еволюція державного інституювання франкізму.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕРШОГО ЕТАПУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ІСПАНІЇ (1975–1978 рр.)

Попередня лібералізація франкістського режиму, що розпочалась на початку 1960-х років, створила економічну, політичну і певною мірою соціальну базу своєї власної демократичної трансформації.

Поштовхом переходу до демократії в Іспанії стала смерть фундатора та беззмінного керівника режиму Ф. Франко 20 листопада 1975 р. Посаду глави держави в якості короля Іспанії зайняв принц Хуан Карлос, який у 1969 р. був проголошений наступником каудильйо. Посада прем'єр-міністра залишилась за франкістом Аріасом Наварро, якого Ф. Франко призначив у 1974 р. головою кабінету міністрів терміном на п'ять років. Сформований ним уряд носив компромісний характер: в нього увійшли як «помірковані праві», що орієнтувалися на поступову зміну політичного режиму (другий віце-прем'єр М. Фрага, міністр закордонних справ Х. М де Аріельса, міністр юстиції М. Гаррігес, Л. Осоріо та інші), так і ультрафранкісти, так званий «бункер».

Період діяльності уряду А. Наварро характеризувався боротьбою опозиційних сил проти прибічників збереження «франкізму без Франко». На першому засіданні нового уряду 15 грудня 1975 р. було ухвалено декларацію, текст якої свідчив про те, що більшість міністрів не бачили потреби в ліквідації франкізму. Водночас вказувалось: «Після великої історичної епохи, коли генералісімус Франко відновив мир і забезпечив розвиток прогресу і справедливості, необхідно відкрити новий період реформ урядів монархії» [94, с. 50].

Програма уряду, представлена К. Аріасом Наварро 28 січня 1976 р. у Кортесах, мала загальний характер і передбачала зміцнення кращих здобутків франкізму, їх удосконалення; здійснення без поспіху серії реформ; тяжіння до цивілізованих країн Заходу; впровадження іспанської (а не копійованої) демократії, представленої на всіх рівнях; реформування кримінального кодексу; створення двопалатного парламенту тощо. Умовою реалізації урядової програми, на думку прем'єра, була необхідність виключити з майбутньої політичної гри тих, хто загрожував «священній єдності батьківщини», а також прихильників «комунізму і диктатури єдиної партії», та неможливість перетворення франкістського режиму в плюралістичну демократію [170, с. 199; 177, с. 196–207; 173, с. 262].

Демократична громадськість сприймала кабінет міністрів К. А. Наварро як продовження франкізму. В Іспанії почалося небачене за весь період диктатури піднесення страйкового руху. Трудящі вимагали амністії, політичних свобод, поліпшення економічного стано-

вища. Зміцнилися реформістські настрої і в правлячому класі, найбільш далекоглядні представники якого розуміли, що жорсткий курс стосовно демократичної опозиції, політика репресій, опір демократичним змінам, що назріли, може призвести до непередбачуваних політичних наслідків. В таких умовах прибічники «розумних реформ» почали вимагати від короля відставки кабінету А. Наварро і створення нового уряду, здатного взяти під свій контроль ситуацію в країні [101, с. 38; 173, с. 264].

1 липня 1976 р. король санкціонував відставку Аріаса Наварро. З трійки кандидатур (Ф. Сільва Муньос, Г. Лопес Браво і А. Суарес), запропонованих королю Радою королівства, Хуан Карлос I обрав ліберального франкіста, маловідомого політика, 44-річного адвоката Адольфо Суареса [115, с. 40; 171, с. 260]. Призначення його головою уряду стало можливим завдяки зусиллям голови Кортесів та особистого радника короля Т. Фернандеса-Міранди.

Більшість членів уряду, сформованого 8 липня 1976 р. А. Суаресом, не займали першорядних посад в період диктатури і не брали участь у громадянській війні. Це були, головним чином, представники різноманітних центристських і соціал-демократичних немарксистських партій, які орієнтувались на прогресивні зміни. Крім міністрів попереднього уряду (А. Осоріо – II віце прем'єр, М. Вілла – міністр внутрішніх справ, П. де Брісо – міністр промисловості, Л. Кальво Сотело – міністр громадських робіт, Ф. Лозано Вісенте – міністр будівництва), А. Суарес ввів до уряду М. Ореху (міністр закордонних справ), Е. де ла Мата (профспілки), А. Лавілья (міністр юстиції) і А. Регеру (міністр інформації і туризму), а також Ф. Абріля Мартореля (міністр сільського господарства) та І. Гаріса Лопеса (Генеральний секретар Національного руху) [193, с. 638; 203, с. 181; 171, с. 261]. Діяльність уряду А. Суареса на етапі встановлення демократії можна поділити на три періоди. Перший період (липень-грудень 1976 р.) носив «внутрішньосистемний» характер, бо антисистемна опозиція була виключена з процесу прийняття рішень, який здійснювався, як і раніше, на рівні правлячих еліт. Крім того, складалось враження, що мова йде лише про реформування існуючої системи, а не про її радикальне перетворення. Разом з тим, це був час найбільш важливих перетворень, бо саме тоді були розроблені основні принципи майбутньої політичної системи, яка практично почала створюватись. А. Суарес з самого початку не допустив нав'язування абсолютно неприйнятних для опозиції політичних форм, хоча на цьому етапі перетворень міг би це зробити, бо антифранкістська опозиція ще не встигла закінчити власний процес реорганізації [87, с. 122].

16 липня 1976 р. А. Суарес представив програму дій, метою якої було «встановлення демократичної політичної системи, заснованої на гарантуванні прав і свобод, рівності політичних можливостей для всіх демократичних груп, повазі до опонентів і надання їм можливості співпраці». Уряд зобов'язувався амністувати політичних в'язнів, здійснити політичну реформу, дозволити діяльність політичних асоціацій і партій, вжити заходів щодо зниження напруженості в країні, забезпечити демократичні умови для проведення виборів у Кортесі і розробки Конституції. Також голова уряду запропонував провести референдум, щоб визначити порядок інституційних змін і проведення парламентських виборів у червні 1977 р. [191, с. 161–162; 170, с. 200; 171, с. 262]

На відміну від уряду А. Наварро, кабінет міністрів А. Суареса розпочав поступову реалізацію представленої програми. Упродовж липня–жовтня 1976 р. було впроваджено: реформу Кримінального кодексу (починаючи з цього моменту стала можливою легалізація партій, проте це не стосувалось Комуністичної партії Іспанії, яка продовжувала бути поза законом), декрет-закон про першу політичну амністію, закони про врегулювання судових позовів щодо політичних асоціацій та про порядок формування профспілкової адміністрації [178, с. 291–304].

Ключовою ланкою розриву з франкізмом і створення легальної бази переходу до демократії була політична реформа, здійснити яку можна було лише за згодою Кортесів та народного референдуму. Як влучно зауважив у 1969 р. Т. Фернандес-Міранда, «закони зобов'язують, але не зв'язують; вони законно і легітимно дозволяють здійснювати реформи – переходити від одного закону до іншого» [199, с. 153]. Насправді, у франкістському законодавстві був закладений механізм перегляду існуючого правопорядку. Так, у 10 ст. Закону «Про спадкування посади глави держави» вказувалось, що «для того, щоб скасувати або змінити Основний закон, необхідним є, крім згоди Кортесів, народний референдум» [196, с. 386].

Проект закону «Про політичну реформу» був оприлюднений 10 вересня 1976 р. Він визнавав суверенітет народу, загальне виборче право, створення двопалатних Кортесів з терміном повноважень на 4 роки (нижня палата – Конгрес з 350 депутатів, які обиратимуться за пропорційною системою; верхня палата – Сенат з 250 сенаторів, 207 з яких обиратимуться за мажоритарною системою, а 41 призначатиме король). Окрім цього закон передбачав, що ініціатива конституційних реформ належить уряду і нижній палаті парламенту при схваленні їх абсолютною більшістю членів Конгресу і Сенату. Закон чітко фіксував повноваження короля: він отримав право призначати голову Кор-

тесів і Ради королівства, виносити на референдум будь-яке питання конституційного чи неконституційного характеру, результати якого матимуть обов'язковий характер для всіх державних органів [161, с. 471–472].

Найголовніше політичне завдання А. Суареса полягало у тому, щоб домогтися схвалення закону старими франкістськими Кортесами, адже політична реформа передбачала їхній фактичний розпуск.

«Обробку» Кортесів уряд А. Суареса розпочав за активної підтримки короля та голови Кортесів Т. Фернандеса-Міранди. А. Суарес враховував такі моменти: по-перше, Кортеси, у відповідності з франкістською політичною традицією, були пристосовані не до прийняття самостійних рішень, а лише до того, щоб «штампувати» закони, запропоновані урядом; по-друге, більшість членів Кортесів призначалися безпосередньо урядом і тому останній міг справляти на них прямий тиск; по-третє, члени Кортесів не мали соціальної бази, не представляли інтереси великих суспільних груп, були лише «об'єднані спільною зацікавленістю в утриманні власного привілейованого становища» [86, с. 123]. Так само А. Суарес надав гарантії функціонерам з «Національного руху» і вертикальних профспілок щодо їхнього входження до нової адміністрації: поміркованим франкістам – продовження політичної кар'єри у нових умовах (77 франкістських депутатів продовжили свою діяльність). Таким чином, в опозиції залишились лише 1/5 частина депутатів, тобто ті, хто вважалися ортодоксальними франкістами. Значну роботу провів і Т. Фернандес-Міранда, оскільки відповідно до порядку роботи Кортесів вирішальну роль під час обговорення законопроектів відігравали парламентські комісії. Для них не встановлювався визначений термін розгляду, тому вони могли затягувати обговорення питання до нескінченності. У цих умовах Т. Фернандес-Міранда здійснив реформування діяльності Кортесів. Він замінив голів комісій, змістивши з цих посад ортодоксальних франкістів, ввів режим «термінового проходження» для певних законопроектів [101, с. 54–55; 173, с. 263].

Депутатів вдалося схилити на свій бік також за допомогою вдалого представлення проекту реформ. Адже закон «Про політичну реформу» не скасовував попереднє законодавство, за формою він сприймався як закон про реформу (а не відміну) семи Основних законів франкізму, тому дехто називав його восьмим Основним законом. Не точні формулювання, що надавали можливість конституційної реформи, можна було трактувати як шлях до збереження всіх суттєвих рис попереднього законодавства. А. Суарес прагнув представити реформу не як руйнування того, що було створено, а як завершення всіх починань Ф. Франко. Багато франкістів дійсно вважали, що реформа

повинна призвести до обмеженого варіанту демократії, певного лібералізованого авторитаризму, при якому використовувались би процедури парламентської демократії, але фактично забезпечувалось би панування в політичному житті правих сил і таким чином здійснювалась би політична спадковість. Подібне враження підсилювалось тим, що запропонований проект закону був недосконалий з точки зору демократичних процедур. В ньому нічого не йшлося про відповідальність уряду перед парламентом, передбачалось не обрання, а призначення голови уряду і голови парламенту королем. Суперечило демократичним принципам і наділення однаковими правами Конгрес депутатів і Сенат при затвердженні законопроектів, тому що 1 / 5 частина членів Сенату, згідно з проектом, не обиралась, а призначалась королем [86, с. 123; 170, с. 201–202].

Своїми діями уряд домігся успіху. Франкістські Кортеси 18 листопада 1976 р. ухвалили закон «Про політичну реформу», здійснивши, за висловленням англійських істориків Р. Карра і Х. Фусі «власне політичне харакірі». 425 членів парламенту висловились «за», 59 – «проти», 13 – утримались і 34 були відсутні [178, с. 431; 171, с. 266; 122, с. 221; 216; 217].

Діяльність уряду А. Суареса на етапі «прийняття рішень» закінчилась проведенням 15 грудня 1976 р. референдуму з питання закону «Про політичну реформу». Для належної оцінки результатів референдуму необхідно, на наш погляд, з'ясувати рівень політичної культури населення країни. Після 1975 р. інтерес до процесу інституціоналізації зростає. Якщо в 1974 р. 18 відсотків респондентів вихваляли авторитаризм і 60 відсотків – демократію, то в травні 1976 р. відсоткове співвідношення дорівнювало 8 і 78 відсотків відповідно. Також важливим є той факт, що кількість тих, хто не відповів, зменшилось з 22 до 14 відсотків. Надзвичайно важливим є той факт, що у 1975 р. 61 відсоток іспанців вважали, що перехід до парламентської демократії повинен бути здійснений шляхом поступових змін, за радикальний розрив з франкізмом виступили 22 відсотки респондентів, решта не висловили конкретного ставлення до даної проблеми [169, с. 21; 114, с. 125]. Налаштованість більшості іспанців на мирний поступовий процес переходу від диктатури до демократичної системи являла собою домінуючу, визначальну рису політичної свідомості. В листопаді 1976 р. 39 відсотків іспанців правильно викладали суть проекту закону «Про політичну реформу», 53 відсотки знали, що таке референдум, і 50 відсотків могли особисто підтвердити, що внесені до виборчого цензу [81, с. 118].

На національному рівні участь громадян в референдумі досягла 77,4 відсотка, з яких 94,2 відсотки проголосували «за», 2,6 відсотка –

«проти» [155, с. 36; 60, с. 168; 170, с. 202]. В Андалусії участь громадян дорівнювала 81,1 відсотка, 95,7 відсотків з яких підтримали законопроект. В Каталонії – 74,1 відсотка та 93,4 відсотка відповідно; в Галісії – 69,8 та 95,5 відсотка відповідно; в Країні Басків – 53,9 та 91,2 відсотки відповідно [203, с. 194; 178, с. 438; 155, с. 41; 171, с. 270].

Перемога на референдумі посилила владні позиції уряду. Це дало можливість перейти до другого періоду реформ на етапі встановлення демократії, який тривав до перших демократичних парламентських виборів у червні 1977 р. Уряд продовжує формування нової політичної системи шляхом реформ «згори», ліквідовуючи одночасно найбільш одіозні установи франкістського держaparату. Так, в грудні 1976 р. було усунуто з посад ультраправих діячів, які очолювали органи безпеки і поліції. Невдовзі були ліквідовані спеціальні судові органи – трибунали громадського порядку, що за часів франкізму були серйозним засобом переслідування опозиції режиму. В січні 1977 р., коли ультраправі намагалися викликати в країні кризу і криваву конфронтацію серією політичних убивств, уряд А. Суареса вперше за останні 40 років застосував проти них заходи, заарештувавши деяких з них і конфіскувавши арсенали зі зброєю і боєприпасами [94, с. 53].

Законодавча діяльність іспанського уряду після прийняття закону «Про політичну реформу» була спрямована на забезпечення успішного перебігу демократизації. Протягом лютого–квітня 1977 р. уряд приймає декрети-закони про політичні асоціації, трудові відносини, про розширення амністії та закон, який дозволяв об'єднання робітників та підприємців у самостійні профспілки. В результаті Міністерство внутрішніх справ позбавлялось права відмовляти політичним асоціаціям в легалізації, а уряд – тимчасово припиняти легальну діяльність партій без рішення суду; був відкритий шлях КПІ та іншим лівим партіям до легальної політичної діяльності; визнавалось право на страйк; дія амністії розповсюджувалась на всіх політв'язнів, що здійснювали злочини за франкістською термінологією, «не пов'язані з прямою загрозою життю та здоров'ю людей»; стала можливою легалізація Робітничих комісій, Загального союзу праці, Робітничого союзу профспілок [73, с. 218; 136, с. 25–28; 171, с. 274].

Окремо слід виділити декрет-закон про норми проведення виборів у Кортеси, прийнятий урядом 18 березня 1977 р. Він був складений з урахуванням пропозицій як правої, так і лівої опозицій. За декретом-законом, право обирати і бути обраним надавалось усім громадянам, які досягли 21 року. Не могли балотуватися міністри, держслужбовці, чиновники «вертикальних профспілок» і соціального забезпечення, військовослужбовці і працівники державних органів юстиції. Достат-

ню уваги у даному законі приділялось заходам уряду щодо забезпечення передвиборчої кампанії. Політичним партіям надавався рівний і безкоштовний доступ до засобів масової інформації. Формально цей законодавчий акт затверджував (при збереженні урядової ініціативи) створення юридичної основи проведення виборів [73, с. 220; 155, с. 43–46; 131, с. 305–335].

Найбільш важливим кроком уряду у сфері інституційних змін виявився декрет-закон про розпуск «Національного руху», прийнятий 2 квітня 1977 р. В результаті, припинивши своє існування як політичне об'єднання, Рух був поглинений державним адміністративним апаратом [73, с. 217]. Ліквідувати Рух було не так вже й важко. По-перше, Рух не був тоталітарною партією, а по-друге, він не був у повному розумінні партією правлячою чи тією, яка забезпечувала масову соціальну базу режиму. Керівники Руху створили на його уламках кілька політичних угруповань: Народний альянс (його очолив колишній франкістський міністр М. Фрага); фашистське «фуера нуева» («нова сила»), керівник якого Блас Піньяр відкрито назвав членів уряду і особисто А. Суареса «зрадниками».

Наступним важливим політичним кроком А. Суареса було створення власної політичної партії. Своєрідне ядро, що мало стати майбутньою урядовою партією, з'явилося в червні 1976 р. в якості Народної партії, яку очолив Х. Аріельса. З цього моменту починає формуватися новий союз, який у березні 1977 р. перетворюється у Союз демократичного центру (СДЦ) і очолюється А. Суаресом. Цей Союз не мав цілеспрямованої і чіткої ідеології. Ідеологічними течіями, що зустрічались в СДЦ, були: соціал-демократична (Незалежна соціал-демократична партія, Соціал-демократична партія, Соціал-демократична федерація, Союз іспанської соціал-демократії), ліберальна (Федерація демократичних і ліберальних партій, Ліберальна партія, Прогресивна ліберальна партія, Народна демократична партія), демокристиянська (Християнська демократична партія, Народна партія), регіональна (Соціал-ліберальна партія Андалусії, Естремадурська регіональна дія, Демократичний союз Мурсії, Галісійська незалежна партія). Необхідно додати до цього переліку і так звані «незалежних», більшість з яких були колишніми членами «Національного руху» [138, с. 263; 203, с. 49]. Публіцист В. Ламздорф підкреслював, що СДЦ являв собою конгломерат наспіх набраних людей, з великими претензіями на владу, боротьбою між собою, підсиджуванням [41, с. 20]. Незважаючи на це, таке поєднання сприяло законності нового політичного режиму. Групи, що приєднувались від напівпозиції та опозиції, наділили СДЦ необхідною законністю відомих політиків,

протилегних диктатурі. А наявність членів уряду і Руху дозволяли запобігти тріумфу лівих.

Створення власної політичної партії, дозволило уряду А. Суареса діяти одночасно за правилами двох режимів – минулого і майбутнього: як голова останнього уряду авторитарного режиму, він ще продовжував керувати авторитарними методами (інших механізмів просто не існувало), але, як лідер парламентської партії, він включився у процес боротьби за владу в новій демократичній системі.

Вибори 15 червня 1977 р. відкрили третій період діяльності уряду А. Суареса на етапі встановлення демократії, що тривав до прийняття нової Конституції в грудні 1978 р. Результати виборів продемонстрували, що Союз демократичного центру (СДЦ) став ведучою партією, зібравши 34,6 відсотки голосів і одержавши 166 з 350 місць у парламенті. Іспанська соціалістична робітничка партія (ІСРП), очолювана Феліпе Гонсалесом, одержала 29,3 відсотки голосів і 118 місць, Комуністична партія (КП) – 9,4 відсотки голосів і 20 місць, а права партія Народний альянс (НА) на чолі з Мануелем Фрагою – 8,8 відсотків голосів і 16 місць. Баскська націоналістична партія (БНП) – 1,7 відсотків голосів і 8 місць. Демократична партія Каталонії – 2,8 відсотків, 11 місць. Решта партій отримала 13 відсотків голосів і 11 місць [175, с. 247; 155, с. 57].

Популярність СДЦ можна пояснити, по-перше, тим, що більшість громадян усвідомлювали небезпеку зведення політичного процесу до гострої конкуренції між двома провідними політичними партіями – ультраправою і ультралівою. Таке протистояння могло призвести до того, що кожних чотири роки перед країною поставала б проблема вибору моделі соціально-політичного розвитку, а в умовах нестабілізованої демократії це могло скінчитися крахом перебудови. По-друге, певну роль відіграло і те, що стратегія СДЦ відповідала інтересам більшості. І по-третє, СДЦ завдячувала своєму успіху особі А. Суареса, до якого прихильно ставився монарх і якого він призначив головою першого демократичного уряду [41, с. 20].

Результати виборів 1977 р. безсумнівно були позитивними для установчого етапу, що розпочався. Якби СДЦ отримав абсолютну більшість голосів, ліві сили могли б піддати сумніву чесність передвиборчої кампанії. Якби перемогли ліві, можливо виступили б Збройні сили. Виборці надали перевагу більш поміркованим партіям: перемогу отримали не ліві над правими і не праві над лівими, а більш помірковані сили як серед лівих, так і серед правих (ІСРП над КП і СДЦ над НА). Ця обставина багато в чому зумовила можливість розумного компромісу, продемонструвавши, що саме така політика відповідає прагненням виборців. Також вибори гарантували присутність в Кон-

гресі депутатів баскських і каталонських націоналістів, без активної участі яких процес демократизації в Іспанії в цілому виявився б нежиттєздатним. Присутність у Конгресі депутатів-представників від одинадцяти партій і коаліції засвідчило, що виборча система зробила можливим комбінацію управління і представництва, зручного для установчого етапу.

Парламентські вибори розв'язали декілька важливих питань. По-перше, після виборів політичний контроль за перехідним процесом остаточно закріпився за урядом. По-друге, стала очевидною потреба у виробленні і прийнятті демократичної Конституції. По-третє, вибори показали реальну розстановку політичних сил, що протистояли одна одній. По-четверте, значно зменшилась кількість політичних конфліктів (не було релігійного протистояння та протистояння «монархія – республіка») [170, с. 204].

Вибори 1977 р. мали важливі наслідки і для майбутньої політичної боротьби: 1) НА проти СДЦ – за правий електорат; 2) СДЦ проти ІСРП – за лівий електорат; 3) ІСРП проти КПІ – за лівий електорат; 4) Баскська націоналістична партія і Демократична конвергенція Каталонії проти СДЦ та НА – за лівий та центристський електорат в Каталонії та Країні Басків [138, с. 265].

22 липня 1977 р. в Мадриді відбулось офіційне відкриття сесії новообраних Кортесів.

Невдовзі парламент затвердив новий склад уряду, до якого увійшли члени однієї партії – СДЦ – на чолі з А. Суаресом. У складі нового уряду А. Суарес залишив багатьох міністрів своєї попередньої команди, серед яких були генерал-лейтенант Г. Мельядо (перший віцепрезидент, міністр оборони), А. Марторель (третій віцепрем'єр, міністр з політичних питань), М. Ореха (міністр закордонних справ), М. Вілья (міністр внутрішніх справ) і Л. Лавілья (міністр юстиції). До цього центрального ядра приєднався відомий економіст, професор Е. Фуентес Кінтана, який очолив Міністерство економіки. Також А. Суарес визнав за необхідне співробітництво з керівниками окремих партій, представлених в коаліції СДЦ, серед яких християнський демократ І. Каверо (міністр освіти), ліберали Х. Гаррігес Уолкер (міністр громадських робіт) і І. Камуньос (міністр держмайна), «регіоналісти» М. Аревало (міністр по зв'язкам з регіонами) і С. Делсон (міністр охорони здоров'я і соціальної безпеки) [203, с. 182; 171, с. 279]. Проте, для посилення свого авторитету А. Суарес вже восени 1977 р. висунув вимогу щодо розпуску партій, представлених у СДЦ. Зрозуміло, політичне об'єднання такого роду не було життєздатним з самого початку свого існування. Більше того, аж до скликання I конгресу СДЦ в жовтні 1978 р., на якому він був визначений як «демократич-

ний, прогресивний, міжкласовий і інтегруючий», правляча партія не мала власної конституційної структури. В усьому цьому прослідковуються зародки майбутньої кризи СДЦ.

У вересні – жовтні 1977 р. в умовах політичної кризи, що наближалась через активізацію ультраправих, уряд дійшов висновку, що проблема виходу зі стану «надзвичайної держави» може бути вирішена лише шляхом зближення з партіями парламентської опозиції.

Серйозним випробуванням, яке постало перед першим урядом СДЦ, була й економічна криза. Політична програма, представлена новим урядом 11 липня 1977 р., наголошувала на необхідності досягнення «відповідального співробітництва всіх соціальних груп і політичних партій» у боротьбі проти основних економічних дисбалансів. У вересні 1977 р. в Іспанії нараховувалось 777 тис. безробітних, або 5,9 відсотка трудового населення (в 2 рази більше, ніж в 1974 р.). У 1977 р. дефіцит торговельного балансу дорівнював 8,5 мільярди доларів, дефіцит платіжного балансу – 4,3 мільярди, зовнішній борг перевищував 12 мільярдів. 23 липня 1977 р. був прийнятий невідкладний економічний план, складений міністром економіки Ф. Кінтаню [191, с. 204].

Подолання економічної та політичної кризи було можливим лише за умови укладання глобального договору між всіма великими політичними силами. В ситуації, що склалася, був скликаний широкий форум для проведення переговорів між урядом і представниками політичних партій, який розпочався 8 жовтня 1977 р. у палаці Монклоа (резиденція прем'єр-міністра) і тривав три тижні.

Своєрідність угод у Монклоа полягала в тому, що окрім заходів щодо оздоровлення економіки був прийнятий пакет реформ політичного характеру, запропонований опозицією. Результатом переговорів стало підписання так званого «пакту Монклоа», який складався з двох окремих документів: 1) програми оздоровлення і економічної реформи (з 10 розділів) та 2) програми діяльності політичних та юридичних інституцій (з 9 розділів). В економічній частині угоди передбачалось здійснення комплексу заходів щодо «стабілізації» економіки в таких сферах: 1) державний бюджет і соціальна захищеність (передбачалось зменшення витрат держави і соціального страхування; протягом 1978 р. такі витрати не повинні були перевищувати 21,4 відсотки від валового національного продукту; збільшення витрат на створення робочих місць); 2) соціальне страхування (передбачалось зменшення вартості праці підприємствами через зменшення приросту соціального страхування); 3) монетарна політика (передбачалось поступове зменшення темпів зростання монетарної маси для уповільнення інфляції до 17 відсотків у 1978 р.; зменшення рівня нових дотацій офіційного

кредиту; підтримання дрібного і середнього бізнесу); 4) ціни і заробітна плата (стримування цін на життєво важливі продукти; приріст зарплатні на кожному підприємстві до 20 відсотків протягом 1978 р.); 5) зайнятість (виділення 60 мільярдів песет для створення робочих місць; надання субсидій; страхування від безробіття) [178, с. 615–631; 164].

До пакту був внесений і комплекс заходів щодо перетворення соціально-економічної структури країни: податкова реформа і реформа податкової адміністрації, яка б дозволила вести боротьбу з шахрайством; реформа фінансової системи, яка б сприяла її більшій дієздатності і дозволила б контролювати ліквідні засоби платоспроможності банківських установ; реформа умов трудових відносин через прийняття статуту трудящих і гнучкості умов праці; реформа освіти; реформи в сільському господарстві; розробка нової енергетичної політики.

В програмі були викладені принципи, на яких повинна була базуватися економіка Іспанії: «ринкова економіка», «політика прибутків», ліквідація диспропорцій, що склалися шляхом прогресивного оподаткування. Суть економічної програми «пакту Монклоа» полягала у прагненні модернізувати господарську систему країни, наблизивши її до системи країн ЄЕС. Разом з тим, під впливом лівих партій сукупність заходів, намічених пактом, вийшла за межі проєктів СДЦ: було включено положення про встановлення контролю над системою соціального забезпечення за участю трудящих, розробку статусу державних підприємств, за яким визнавалось право трудящих брати участь у керівних органах.

У досягненні міжпартійної згоди виключно важливу роль зіграли політичні лідери Іспанії. Завдяки вмінню піднятися над вузькопартійними амбіціями, високому почуттю відповідальності та толерантності вони зуміли визнати перевагу інтересів суспільства над інтересами окремих партій та рухів. Поряд з королем особливо слід відзначити продуману «амортизуючу» роль голови уряду Іспанії А. Суареса та лідера Компартії С. Карільйо. Ці політики, «поступившись принципам» і відкинувши традиційні стереотипи мислення і поведінки, пішли на зустріч один одному, підписавши «пакт Монклоа». В результаті вони опинились під вогнем критики частини своїх прибічників. Їх партії, в яких існували серйозні розбіжності, вступили у смугу гострої кризи. Незважаючи на це, політичні лідери досягли мети – проклали країні шлях до демократії [97, с. 133]. Як відзначав американський політолог Р. Гюнтер: «Пакт Монклоа – це приклад прагматизму і волі до компромісу всіх політичних еліт» [153, с. 53].

Строк дії «пакту Монклоа» витік наприкінці 1978 р. Аналізуючи підсумки його реалізації, слід зазначити, що уряду вдалось (ціною різ-

кого уповільнення темпів зростання економіки і вдвічі більшого, ніж очікувалось, зростання безробіття) досягти деяких першочергових цілей: темпи інфляції зменшились майже вдвічі, поточний платіжний баланс був зведений з позитивним сальдо, причому золотовалютний запас досяг рекордного рівня – 10 млрд. дол., позиції песети на світовому ринку зміцніли. Однак більшість соціальних реформ здійснено не було. В життя почали втілюватись лише податкова та фінансова реформи.

Наслідком міжпартійного співробітництва стало зменшення гостроти соціально-політичних конфліктів в іспанському суспільстві, певне розмиття традиційних меж між лівими і правими силами: змінилось уявлення про лівих як прибічників революційної ідеології і правих як уособлення реакції. «Пакт Монклоа» заклав основу для підписання наприкінці 1970-х – початку 1980-х років низки дво- і трьохсторонніх угод між іспанськими профспілками, підприємцями та державою. Основна їх мета полягала у встановленні «соціального миру», зведення трудових відносин у рамки, що не порушували рівноваги системи. Ці угоди, по суті, стали продовженням «пакту Монклоа» з тією різницею, що стосувались вони не соціально-політичних проблем, а більш вузької сфери трудових відносин.

Створений пактом політичний клімат консенсусу сприяв найважливішій події на даному етапі демократизації – розробці та прийняттю нової Конституції.

Отже, принципово важливими на етапі встановлення демократії є позиція та діяльність уряду. Як відомо, у процесі здійснення переходу Іспанії від авторитарної політичної системи до демократичної був встановлений тимчасовий уряд. Стратегія проведення реформ урядом А. Суареса ґрунтувалася на демократичних процедурах, спиралася на всенародне обговорення і політичну просвіту громадян. В першу чергу були здійснені такі реформи, які не вимагали великих витрат. Саме вони створили більше прихильників, ніж супротивників режиму. Правильне встановлення черговості перетворень, ефективність зусиль уряду А. Суареса поєднувались зі здатністю проводити в життя відповідний політичний курс. Ще одна риса ефективності дій нового демократичного уряду – розуміння об'єктивних труднощів, викликаних не тільки соціально-економічними, міжнародними умовами, але й специфікою політичної культури громадян.

Суттєву роль в становленні демократії відіграє конституційний процес. Необхідність розробки нової Конституції усвідомлювали всі політичні сили Іспанії, як ті, що виступали за демократичне оновлення країни, так і ті, що прагнули зберегти старі порядки, оскільки «осно-

вні» закони франкізму вже не відображали адекватно нову політичну реальність.

Процес розробки Основного закону у форматі «політичного діалогу» тривав 15 місяців (з червня 1977 р. по грудень 1978 р.). З цією метою Конгресом депутатів була утворена 25 липня 1977 р. спеціальна конституційна комісія, до якої увійшли 36 депутатів (17 представляли СДЦ, 13 – ІСРП, по 2 – КПП і Народний альянс, по 1 – баскські та каталонські регіональні угруповання). Таке представництво партій відповідало кількості депутатських мандатів, отриманих кожною з цих партій на виборах. За наполяганням лівих партій в межах комісії був сформований більш вузький комітет з семи членів: Г. Сінсероса, М. Ерреро де Міньйона і Х. Переса Льорки від СДЦ, Г. Песес-Барби від ІСРП, М. Фраги від Народного альянсу, Х. Соле Тура від коаліції КПП – Об'єднана соціалістична партія Каталонії, М. Рока представляв каталонських і баскських націоналістів (проте останні відмовились брати участь у роботі комітету) [215, с. 98; 166, с. 142; 171, с. 281]. Хоча комітет вважався лише допоміжним органом конституційної комісії, рішення приймалися саме у ньому, а комісія потім формально затверджувала їх.

Найгостріші дебати точилися навколо таких питань: по-перше, позиція представників партій щодо обсягу тексту Основного закону; по-друге, позиція щодо врегулювання взаємовідносин між церквою і державою (члени комітету зійшлися на ідеї позаконфесійності з визнанням важливості католицької церкви в іспанському суспільстві) [177, с. 128]. Проекти Конституції публікувались в парламентському «Офіційному бюлетені».

Найбільшою проблемою виявилася проблема майбутньої територіальної організації держави. Зростання значущості національно-регіональної проблематики і радикалізація домагань національних і регіональних еліт мали місце в моменти загострення боротьби навколо основ політичного устрою, при ослабленні позицій центральної влади. Відомо, що Друга Республіка (1931–1939 роки) зробила важливі кроки у формуванні більш справедливих і рівноправних відносин між центром і регіонами, долучивши відповідні статті в Конституцію (1931 р.). Були розроблені статuti політичної і адміністративної автономії Каталонії і Басконії. Проте в умовах перевантаженості невідкладними завданнями соціально-економічного характеру республіканський уряд розглядав національно-регіональні проблеми як другорядні.

Перемога Ф. Франко в громадянській війні значно погіршила становище національних та історичних регіонів. Для каудильйо всі національні і територіально-автономні рухи були носіями антидер-

жавницької ідеї та сепаратизму. Франко скасував автономії Каталонії і Басконії, ліквідував інститути регіонального і місцевого самоврядування, заборонив національні і регіональні партії і організації [20, с. 121].

Іспанська демократизація поставила на порядок денний остаточне розв'язання проблеми національно-територіальної організації держави. У своїй більшості члени конституційної комісії усвідомлювали необхідність заміни централізованої унітарної держави системою децентралізованого управління. Пошук вирішення цих завдань був пов'язаний з вибором між федералізмом і автономізацією. Приваблива для багатьох ідея федерації, підкріплена посиланнями на досвід деяких країн Заходу, врешті-решт була відкинута. Іспанія з її порівняно низьким рівнем розвитку економіки і політичної культури, з серйозними диспропорціями в розвитку регіонів, як вирішили політики, не була готовою до федерального устрою, зреалізованого в Західній Європі. До того ж в умовах політичної нестабільності такий устрій продукував сепаратизм. Тому зусилля політиків були спрямовані передовсім на пошук моделі, проміжної між авторитарним централізмом і розвиненою федерацією. «Держава автономій, – писав відомий політичний діяч, професор Е. Тьерно Гальван, – залишається унітарною: один суверенітет, хоча він і не є безумовним... Автономія ж – це засіб захисту розмаїття, плюралізму та участі» [20, с. 123].

Загалом в кінцевому результаті дійшли визначення, яке «гарантувало право національностей і регіонів на автономію». Представлені в парламенті дві партії (Народний альянс і Баскська націоналістична партія) виступили з критикою проекту Конституції. Якщо НА виступав проти використання та тлумачення терміна «національність» (ст. 2 Конституції – гарантія права національностей і регіонів на автономію), то баскські націоналісти вважали це формулювання незавершеним і зажадали закріплення в Основному законі особливих прав і привілеїв Країни Басків [123, с. 311; 31, с. 123].

Зате розділ, присвячений Короні, не створив суттєвих проблем. 11 травня 1978 р. конституційна комісія Конгресу схвалила статтю, яка проголошувала парламентську монархію як політичну форму іспанської держави. Проти цього виступили представники ІСПІ. Члени комітету усвідомлювали, що головне полягає «не в тому, щоб бути зі всім згодним, а в тому, щоб в Конституції не було положень, абсолютно неприйнятних для якоїсь політичної групи» [153, с. 119]. Такою ж була позиція уряду. В квітні 1978 р. А. Суарес заявив у Кортесах, що в конституційному процесі уряд повинен обмежувати свій вибір лише такими рішеннями, які не викликають суперечок.

Американський політолог Г. Гюнтер не без підстав відзначав три особливості застосування техніки консенсусу в Іспанії. По-перше, переговори велись при безпосередній участі представників всіх груп, зацікавлених у досягненні консенсусу, причому склад учасників змінювався в залежності від характеру проблем, що обговорювались. По-друге, група, у якій приймалися рішення (комітет конституційної комісії), була обмеженою за складом учасників, що сприяло досягненню консенсусу, тому що у великих групах, згідно з даними соціальних психологів, рішення виробляються важче. По-третє, переговори велись конфіденційно, а не публічно. Закритий характер переговорів мав важливе значення для досягнення компромісів, тому що партійне керівництво відмежовувалось від тиску рядових членів партій і легше йшло на поступки. У майбутньому це призвело до звинувачень у зрадництві принципів партійними керівниками. Однак у даному випадку певна незалежність партійних еліт від мас була необхідною: якби не компромісність позицій партійних лідерів, Конституцію створити було б неможливо. Керівництво більшості партій визначило своєю метою не максимальне задоволення інтересів своїх прибічників, а створення легітимного і стабільного режиму [206, с. 54; 86, с. 125].

20 червня 1978 р. комісія представила остаточний проект Конституції на обговорення нижній палаті, яка 21 липня 1978 р. ухвалила текст 258 голосами, 2 – виступили проти і 14 конгресменів утримались. У Сенаті протягом двох наступних місяців проект був підданий суттєвим змінам: положення ряду статей набули принципово нових формулювань порівняно з тими, які були ухвалені Конгресом. Проект у зміненому вигляді був прийнятий Сенатом 5 жовтня [215, с. 99–100].

Для подолання розбіжностей і вироблення остаточного тексту Конституції була створена змішана комісія, в якій Конгрес депутатів і Сенат були представлені рівною кількістю депутатів і senatorів. Узгоджений текст проекту був ухвалений на засіданні обох палат 31 жовтня 1978 р. З 584 членів Кортесів на підтримку проекту висловились 551 член (325 депутатів і 226 senatorів), 11 проголосували «проти» (6 депутатів і 5 senatorів) і 22 утримались (14 депутатів і 8 senatorів). Шестеро депутатів були відсутні [79, с. 42; 191, с. 224].

Текст Конституції, ухвалений парламентом, був представлений на референдум 6 грудня 1978 р., на якому була зареєстрована участь 67 відсотків громадян. За проект проголосували 15,7 млн. іспанців, що склало 87,8 відсотків від кількості тих, що брали участь у голосуванні, проти – 1,4 млн. (7,9 відсотка), утримались 640 тис. (3,5 відсотки). У Країні Басків лише 45 відсотків громадян брали участь у голосуванні, з яких 69 відсотків висловились «за» і 23 відсотки – «проти». В Ката-

лонії проголосували 68 відсотків громадян, 90,4 відсотка з яких ухвалили текст Основного закону [42, с. 135; 218, с. 47].

Прийняття Конституції 1978 р. поклало кінець формальному існуванню режиму Франко, оскільки були ліквідовані Основні закони, прийняті протягом 1938–1967 років. З точки зору юридичної перспективи закінчився перехід від авторитарної політичної системи до демократичної, що був реалізований «від закону до закону; за законом».

Іспанські дослідники відзначають єдність і відкритість Конституції 1978 р. Єдність як непорушний фактор самого існування нації означає, на думку Х. Котарело, що саме унітарний принцип закладений в основу Конституції післяфранкістської Іспанії. Про відкритість свідчить те, що Конституція не нав'язує чітко визначену модель суспільства, вона сумісна з подальшим суспільним розвитком країни [135, с. 191; 31, с. 126].

Конституцією 1978 р. Іспанія проголошувалась парламентською монархією. Формально монархічна форма правління в Іспанії була проголошена ще у 1944 р., однак аж до смерті Ф. Франко вона не була реалізована.

При розробці Конституції законодавці взяли за основу досвід західноєвропейських країн з монархічною формою правління. Згідно зі статтею 1 Конституції іспанський король позбавлений суверенітету. «Національний суверенітет належить іспанському народу», якому належить вся влада. Закладена в Конституції концепція парламентської монархії як політичної форми іспанської держави розцінюється багатьма іспанськими вченими як нова й оригінальна. Як головний елемент виділяється те, що монархія розглядається як форма державного устрою, а не як форма правління [205, с. 208; 31, с. 121]. Король не був інтегрований в жодну з гілок влади. Конституція чітко закріпила виконавчу владу за урядом, а законодавчі функції – за Кортесами.

Три класичні гілки влади представлені в Іспанії відповідно до Конституції Генеральними кортесами, урядом і адміністрацією, та судовою владою.

Провідну роль в системі органів влади і управління Конституція закріпила за урядом (IV розділ «Про уряд і адміністрації»). Уряд країни є конституційним органом, що здійснює функції виконавчої влади.

Саме уряд визначає основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики країни (ст. 97), керує діяльністю цивільної та військової адміністрації, обороною країни, здійснює регламентарну та виконавчу владу. Однак його повноваження у Конституції не закріплені. Найбільш важливі повноваження цього органу можна встановити за конституційними положеннями, що не увійшли до IV розділу. Так, уряду належить право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до пар-

ламенту проекти законів, а також право «в надзвичайних і термінових випадках... видавати тимчасові законодавчі акти у формі декретів-законів...» (ст. 86), які протягом 30 днів після опублікування повинні бути затверджені або скасовані Конгресом депутатів. Крім того, уряд має право оголошувати загрозовий або надзвичайний стан у країні шляхом видання спеціального декрету. У першому випадку строк дії такого декрету за Конституцією не перевищує 15 днів. Надзвичайний стан оголошується після попереднього дозволу Конгресу депутатів (ст. 116, п. 3), і строк його дії не повинен перевищувати 30 днів.

Значні права надані уряду й у сфері міжнародних відносин. Хоча підписання міжнародних договорів і угод належить до компетенції короля (ст. 63, п. 2), а контроль і надання дозволу на підписання найважливіших з них належить Кортесам (ст. 94), підготовка текстів проєктів таких угод і договорів складає прерогативу уряду.

Уряд несе відповідальність перед Конгресом депутатів за політичне керівництво країною. Контроль за роботою уряду здійснює Конгрес депутатів, використовуючи такі засоби, як запити та інтерпеляції, обговорення питання про недовіру, висловлення вотуму недовіри. Проте уряд теж наділений елементами стримування і противаги парламенту. Так, голова уряду може запропонувати королю розпустити Кортеси чи одну з його палат.

Основні елементи стабільності уряду визначені в механізмах його інвеститури і відставки. Так, при первинному голосуванні в Конгресі щодо вотуму довіри урядові потрібна абсолютна більшість голосів для того, щоб її одержати. Якщо цього не відбувається і призначається нове голосування через 48 годин після першого, то вотум довіри вже вважається отриманим при простій більшості голосів. У такий спосіб може бути затверджений уряд, що не має парламентської більшості, але буде керувати країною за допомогою досягнення парламентських угод. Процедура відставки уряду ускладнена, тому що повинна бути підтримана не тільки абсолютною більшістю голосів депутатів, але і включати висунення нового кандидата на посаду голови уряду.

На думку іспанських фахівців, у Конституції закладене розуміння уряду як конституційного органу, що діє з позицій переваги й автономії стосовно інших державних органів, і який зв'язаний з Кортесами системою взаємного контролю. Ця система підпорядковує діяльність уряду рішенням парламенту, але в той же час не обмежує його протаконізму в здійсненні національної політики [31, с. 121].

Особливо виділена роль голови уряду як керівника і координатора даного колегіального органу. Іспанські законодавці зробили вибір на користь уряду президентського спрямування з яскраво вираженим лідерством його голови [205, с. 209].

За новою Конституцією значно змінився правовий статус представницького органу Іспанії – Кортесів (III розділ «Про Генеральні кортеси»). Конституція детально регулює статус, структуру та повноваження цього органу. Кортеси здійснюють законодавчу владу і контроль за діяльністю уряду, складаються з двох палат: Конгресу депутатів і Сенату. У цьому знаходить своє вираження тенденція подвійного представництва, характерна для будь-якої держави, організованої на федеративній основі. Конгрес депутатів виступає при цьому виразником народної волі, а Сенат є палатою територіального представництва. Іспанські вчені вважають подібну систему двопалатного парламенту досконалою, тому що практично вся політична діяльність уряду зосереджується в Конгресі депутатів [205, с. 214–215; 31, с. 119–120].

Члени обох палат Кортесів – нижньої, Конгресу депутатів (від 300 до 400 місць), і верхньої, Сенату (250 місць) – обираються на 4 роки шляхом загальних рівних прямих виборів і таємного голосування, причому Конгрес депутатів на основі пропорційної системи, а Сенат – мажоритарної. Окрім цього, частина складу Сенату призначається регіональними автономними об'єднаннями. Депутати і сенатори користуються недоторканістю та парламентським імунітетом. Вони обирають свої керівні органи і визначають порядок їх роботи через прийняття відповідних регламентів. Структурними елементами Кортесів у кожній палаті є: голова палати, президія, постійні законодавчі комісії, комісії з розслідування, пленум, постійні депутації.

Іспанські Кортеси відносяться до ряду «організованих» парламентів, депутати і сенатори в обох палатах об'єднані за ознакою партійної приналежності до парламентських груп (партійних фракцій). У перервах між сесіями палат, а у випадку розпуску однієї з них – до моменту створення нового складу – працюють постійні депутатські комісії, в яких представлені парламентські групи пропорційно кількості членів кожної. Постійні депутатські комісії підзвітні відповідно Сенату і Конгресу депутатів.

Законодавча діяльність Кортесів багатоманітна. Вона полягає в обговоренні законопроектів і законодавчих пропозицій, що надходять до Конгресу і Сенату від уряду, окремих депутатів, сенаторів, асамблей автономних областей, а також груп виборців (до 500 тис. чол.). Всі законопроекти ставляться на голосування спочатку у нижній, а потім у верхній палатах. У випадку розбіжностей між палатами останнє слово залишається за Конгресом.

Кортеси можуть уповноважити уряд видавати акти, що мають силу закону. У цьому випадку в спеціальному акті точно визначається сфера відносин, яку уряд уповноважується регулювати, та строк. Та-

кий порядок дозволяє Кортесам постійно контролювати законодавчу діяльність уряду [28, с. 52–62].

За Конституцією судова влада в Іспанії є незалежною і здійснюється від імені короля. Вищим керівним органом судової влади є Генеральна рада. Вона складається з голови Верховного суду і двадцяти членів, що призначаються королем на 5-річний термін (12 членів – з числа суддів і членів суду на умовах, встановлених законом, 4 – за пропозицією Конгресу депутатів і 4 – за пропозицією Сенату). Вищою судовою інстанцією є Верховний суд, його голова призначається королем за пропозицією Генеральної ради. Генеральний прокурор держави призначається королем за пропозицією уряду з урахуванням думки Генеральної ради судової влади. Стаття 127 визначає, що судді і члени судів, а також прокурори не можуть займати інші публічні посади або об'єднуватися в політичні партії і профспілки.

Особливе місце в Конституції займає Конституційний суд як вища інстанція, покликана забезпечувати виконання Конституції всіма гілками влади. Тому Конституційний суд виведений із судової системи і поставлений на рівень, що забезпечує належний контроль за Кортесами, урядом і судами. Невипадково одним з перших органічних законів, прийнятих Кортесами, став закон «Про Конституційний суд» від 3 жовтня 1979 р. Його стаття 1 говорить: «Конституційний суд як верховний тлумач Конституції незалежний від інших конституційних органів і керується тільки положеннями Конституції і цього органічного закону» [28, с. 112]. Конституційний суд складається з 12 членів, що призначаються королем (4 – за пропозицією Конгресу, 4 – за пропозицією Сенату, 2 – за пропозицією уряду і 2 – за пропозицією Генеральної ради судової влади). Суд має повноваження для розгляду заяв про неконституційність законів і нормативних актів, прийняття постанов про захист прав людини у зв'язку з порушеннями прав і свобод, вирішення суперечок про розмежування компетенцій між державою й автономними співтовариствами і між самими автономними співтовариствами.

Великий розділ в Конституції присвячений правам, свободам та обов'язкам іспанців. Він нараховує більше однієї четвертої статей Основного закону. Демократичний характер цього розділу виражається у закріпленні принципу рівності всіх перед законом і у широті прав і свобод, наданих громадянам країни. Структурно розділ побудований у відповідності до теорії природного права: перша його частина присвячена основним правам та публічним свободам, що є природними та невід'ємними, тобто правам людини; друга частина присвячена правам і обов'язкам громадян держави.

Все розмаїття закріплених у Конституції прав і свобод можна розділити на три групи. Цей розподіл ґрунтується не на юридичній природі цих прав, а на характері їх конституційного визнання і юридичній системі їхнього захисту. Перша група – основні права й свободи (ст. 15–29). Вона включає право на життя із заборонаю катувань (ст. 15); свободу і безпеку з можливістю превентивного затримання на строк не більше як 72 години (ст. 17); недоторканість житла, таємність поштових відправлень, телеграфних і телефонних зв'язків (ст. 18); подання індивідуальних та колективних петицій (ст. 29); політичні права: право на об'єднання (ст. 22), право на участь у суспільних справах безпосередньо або через представників, обраних на виборах, право на рівний доступ до державної служби (ст. 23), право на мирні збори та демонстрації (ст. 21). Друга група – права й обов'язки громадян (ст. 30–38). Тут можна відзначити право власності й свободу підприємницької діяльності. Конституція закріпила основні обов'язки громадян держави: захист Іспанії (ст. 30), сплата податків (ст. 31), обов'язок батьків піклуватись про своїх дітей (ст. 39) та ін. Третя група – права й свободи головним чином культурного й соціального характеру, що містяться в третьому розділі першої частини Конституції «Про основні принципи соціальної й економічної політики».

Юридичні гарантії захисту прав і свобод виражаються у трьох формах: звернення до звичайних судів, звернення до Конституційного суду й звертання до Народного захисника – різновиду омбудсмена (ст. 54 Конституції).

Важливе місце у Конституції посідає розділ про національно-державний устрій (VIII розділ «Про територіальну організацію держави»). Національно-регіональне питання протягом багатьох століть було одним з найскладніших питань політичного життя Іспанії.

Конституцією були закладені основи для вирішення національного питання (передбачалось право на отримання автономного статусу будь-якою історичною областю). Автономні області отримали право на встановлення адміністративно-територіального поділу, регулювання системи самоуправління і діяльності місцевих органів, управління залізничною мережею, шляхами, портами та аеродромами місцевого значення, сільським, водним та рибним господарством у масштабах області, її економічним розвитком, системами охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, культури, туризму, спорту, а також органами охорони громадського порядку.

Держава залишила за собою виключну компетенцію в таких питаннях, як права, свободи та обов'язки іспанських громадян; іспанське громадянство, міграція, статус іноземців; міжнародні відносини; оборона країни і утримання Збройних сил; законодавство; зовнішня тор-

гівля і митний режим; грошова, кредитна, банківська системи і система страхування; загальне планування економічної активності; координація наукових і технічних досліджень; транспорт, зв'язок і т. д. (ст. 149).

За Конституцією на території країни було утворено 17 автономних областей. Окрім автономних областей Іспанія у відповідності до Конституції поділена на муніципалітети та провінції. Кожна з цих адміністративно-територіальних одиниць отримала певну самостійність у вирішенні місцевих питань (ст. 137). Особливо підкреслена неприпустимість дискримінації щодо до будь-якої з них, а також щодо прав і обов'язків населення у будь-якій частині національної території. Адміністративні органи муніципалітетів і провінцій користуються правами юридичних осіб. Їх склад формується виборним шляхом (за виключенням громадянських губернаторів, які призначаються). У своїй діяльності вони використовують як власні фінансові можливості, так і допомоги держави.

Конституція встановлює систему розподілу компетенцій між державою й автономними співтовариствами і конкретизує зміст двох видів автономії: територіальної (регіональної) і місцевої (адміністративної). Як відзначає Х. Котарело, під територіальною автономією розуміються автономії, носіями якої є «національності і регіони». Автономії їм надається у формі автономних співтовариств через відповідні статuti автономій. Ця автономія якісно вище місцевої. Вона передбачає рівень рішень максимально сумісний із принципом єдності держави. Автономні співтовариства можуть мати своє юридичне законодавство, представницькі і виконавчі органи влади.

Під місцевою автономією мається на увазі визнання інтересів місцевих корпорацій, діяльність яких відповідно до Конституції не вимагає надання їм функцій політичних рішень. Вони не мають власного законодавства [135, с. 199–200; 31, с. 123–125].

У свою чергу територіальна (регіональна) автономія має свої два рівні. Зміст регіональної автономії конкретизується в статті 148. У ній перераховані компетенції автономних співтовариств (створення органів самоврядування, територіальний, міський, житловий благоустрій, землеробство і тваринництво, ремесла, культура, туризм, охорона здоров'я тощо). Через 5 років за допомогою зміни своїх статутів ці автономні співтовариства і далі можуть йти шляхом розширення своїх повноважень у межах, встановлених у статті 149 (визначає повноваження, що відносяться винятково до компетенції держави: національність, міжнародні відносини, оборона, державні фінанси, зовнішня торгівля тощо).

Таким чином, ширше регіональної автономії може бути так звана «національна автономія». Її зміст може бути ширшим за рамки статті 148, але в межах обмежень, установлених статтею 149.

В Основному законі також передбачена процедура конституційної реформи, з ініціативою якої можуть виступати уряд, Сенат, Конгрес депутатів, асамблеї автономних областей. Якщо зміни стосуються найважливіших глав та розділів Конституції («Про основні права і публічні свободи», «Про Корону»), то вони повинні бути розглянуті поспіль обома палатами Кортесів і прийняті двома третинами голосів кожної з палат. Для зміни решти розділів Конституції необхідно, щоб за них проголосувала більшість від 3 / 5 складу членів кожної палати. Будь-які зміни в Конституції після ухвалення в Кортесах виносяться на референдум (ст. 167, 168) [28, с. 29–38].

Конституція носила незавершений характер, багато її положень мали загальне формулювання. Вона потребувала прийняття кількох десятків законів для свого доповнення і розвитку.

Отже, при становленні демократії важливою є процедура розробки Конституції. Оптимальним варіантом в Іспанії стало досягнення консенсусу щодо основних інституційних норм. Подібний консенсус був досягнутий в результаті розробки проекту єдиною комісією, в якій були представлені всі великі партії, що визначилися в результаті виборів. Можливо, при цьому підсумковий проект вийшов не дуже струнким і, можливо, в чомусь непослідовним, але він володів важливою перевагою – загальною легітимністю. Це вирішальна перевага, адже демократія, на відміну від диктатури, може функціонувати лише за умови добровільного і свідомого проходження демократичних процедур. Конституція забезпечила стабільність демократичного режиму і виступила фундаментом політичного порядку та громадянського миру.

На етапі встановлення демократії важливою є проблема забезпечення лояльності політичної опозиції. Присутність в іспанському суспільстві опозиції франкістському режиму великою мірою сприяла демократизації. Разом з тим опозиція, досить нечисленна, не являла серйозної загрози для франкізму. Смерть Франко в листопаді 1975 р. не призвела до активних дій опозиціонерів. Бюрократичний апарат продовжував функціонувати, армія зберігала нейтралітет, спецслужби не виявляли ознак непокори владі. Для того щоб у країні почалися демократичні перетворення, були потрібні політичні сили, здатні ініціювати й очолити цей процес.

Відчутною опозицією франкістському режиму завжди була ліва опозиція, яка була представлена двома найбільшими партіями – Іспанською соціалістичною робітничою партією (ІСПП) та Комуністич-

ною партією Іспанії (КПІ). Після смерті каудильйо опозиція висунула ідею «демократичного розриву» («ruptura democrática»), що мала на меті повний розрив з франкізмом та утворення тимчасового уряду, який і здійснить демократичні реформи.

Криза франкістського режиму дозволила ІСРП ще на початку 1970-х років діяти в країні фактично напівлегально. ІСРП стала ініціатором створення в червні 1975 р. коаліції опозиційних партій центристського і лівоцентристського характеру – Платформи демократичної конвергенції. Після смерті Франко, ще до офіційного дозволу влади, ІСРП вийшла з підпілля [41, с. 124–131; 193, с. 195; 58, с. 5]. 10 лютого 1977 р. ІСРП була офіційно зареєстрована як легальна партія.

Ще в червні 1974 р. Компартія виявилась ініціатором створення Демократичної Хунти – опозиційної коаліції, яка об'єднала ряд політичних партій та профспілкових організацій. У якості однієї з першочергових завдань пленум ЦК КПІ, що відбувся 28–31 липня 1976 р. у Римі, визначив розгортання боротьби за вихід партії з підпілля і її легалізацію. Без активної участі комуністів у соціально-політичному житті країни, відзначив пленум, процес демократичних перетворень буде носити поверхневий характер. Заборона на легальну діяльність КПІ й інших лівих партій і груп ставить під сумнів питання демократизації [79, с. 110–119; 170, с. 195].

26 березня 1976 р. створюється єдиний орган антифранкістської опозиції – Демократична координація, яка об'єднала Демократичну Хунту (в якій домінувала КПІ) та Платформу демократичної конвергенції (в якій провідну роль відігравала ІСРП). Цей блок включав ліві (комуністичну, іспанську соціалістичну робітничу, соціалістичну народну) і ліберальні (лівих демократів, карлістів тощо) партії, прогресивні профспілки (Робітничі комісії, Загальний союз трудящих), а також кілька лівацьких організацій. Програма Демократичної координації містила сім пунктів: 1) негайне звільнення всіх політв'язнів, повернення емігрантів, відновлення в правах всіх, хто був їх позбавлений з політичних мотивів; 2) відновлення основних прав і свобод в повному обсязі; 3) ліквідація «вертикальних синдикатів» і визнання свободи профспілок; 4) негайне надання прав і свобод різним національностям Іспанії; 5) введення демократичного законодавства; 6) невтручання армії в політику; 7) демократичний розрив з минулим і надання народу права вирішити питання про майбутнє держави шляхом референдуму. В програмі не висувались соціально-економічні вимоги. Демократична координація надавала першочергове значення політичній демократизації суспільства, пов'язуючи з нею можливість приступити до розв'язання соціально-економічних питань [37, с. 162; 170,

с. 200–201; 5, с. 11–12]. В цілому політична платформа і тактична лінія опозиції носили відносно поміркований характер, тому впливовою політичною силою опозиція не була.

Відчуваючи власну незначущість в політичному процесі опозиція почала втрачати позиції. Успіх уряду в Кортесах щодо закону «Про політичну реформу» ще більше поглибив кризу, до якої опозиція наближалась. Як зазначав у своєму щоденнику Т. Фернандес-Міранда: «Опозиція приєднається лише тоді, коли відчує свою слабкість» [144, с. 233]. Слабкість та розрізненість опозиції примусили її відмовитись від початкової ідеї «демократичного розриву» («ruptura democrática») та прийняти ідею «ruptura pactada», в якій проведення демократичних реформ пов'язувалось з досягненням консенсусу всіх політичних сил з використанням існуючих механізмів франкістського режиму [206, с. 24].

Опозиційні партії, що входили до Демократичної координації, 23 жовтня 1976 р. реорганізувались в більш широку за складом Платформу демократичних організацій (ПДО). 4 листопада ПДО оголошує себе противником референдуму з питання закону «Про політичну реформу», наголошуючи на тому, що закон не обговорювався ні з опозицією, ні з франкістськими інститутами. 12 листопада опозиція закликає до всезагального 24-годинного страйку, до якого приєдналась координаційна рада профспілкових організацій, створена влітку Робітничими комісіями. Проте страйк не досяг бажаних результатів. Через неспроможність змінити плани уряду за допомогою тиску «знизу», представники опозиційних партій зустрілись 27 листопада 1976 р. з метою вироблення умов, на яких опозиція буде брати участь в референдумі та перших демократичних виборах. Так звані «сім умов» передбачали легалізацію всіх політичних партій і профспілкових організацій; визнання, захист та гарантування політичних свобод; розпуск Національного руху і політичний нейтралітет державного керівництва; всезагальну політичну амністію; справедливий доступ до державних засобів масової інформації; обговорення норм, які б регулювали проведення референдуму та виборів; усвідомлення необхідності політичної інституціоналізації регіонів, що входять до складу Іспанської держави [179, с. 87; 178, с. 435–437; 173, с. 275; 191, с. 173].

Опозиція не була впливовою політичною силою, проте уряд усвідомлював, що без її участі перехідний період від авторитаризму не буде базуватися на засадах демократії. З цієї метою А. Суарес дозволив впливовій лівій партії ІСРП провести на початку грудня 27 з'їзд. У своїй промові лідер партії Ф. Гонсалес визнав, що А. Суарес «ефективно вийшов на поле опозиції, і що сумнівів стосовно участі ІСРП у виборах не існує.» Перший з'їзд оновленої ІСРП характеризувався пе-

вними протиріччями. З одного боку, прагнучи бути керівною лівою партією і змагаючись з КПП, ІСРП формально була визначена як марксистська партія, прибічниця переходу до соціалізму, який приведе до суспільства без класів. З іншого боку, керівництво партії запропонувало грандіозний план європейського демократичного соціалізму, носіями якого були партії Віллі Брандта та Франсуа Міттерана. З'їзд ухвалив «перехідну програму», основним завданням якої був «розрив із франкізмом», що розглядався як мирний процес «повернення народу його суверенітету» [6, с. 39; 191, с. 173; 171, с. 269].

З'їзд ІСРП глибоко стривожив комуністичних керівників, які завжди побоювались, що їх суперники дадуть згоду на участь у виборах незалежно від того, чи візьме участь у виборах КПП. Тому лідер КПП С. Карільйо зауважив у нелегальній пресі 10 грудня, нагадуючи уряду, що партія має достатньо засобів аби зробити передвиборчу кампанію незаконною. Арешт, а згодом звільнення лідера КПП, продемонстрували готовність влади до майбутньої легалізації цієї партії.

У взаємовідносинах між урядом та опозицією починає виникати принципово новий момент: діалог і постійні контакти. 10 грудня 1976 р. Платформа демократичних організацій утворює «комісію дев'яти», яка під час зустрічей з А. Суаресом висловлювала свої думки з проблем різноманітних аспектів політичних реформ і пропонувала шляхи їх реалізації.

В комісії були представлені такі партії: ліберальна (Х. Сартрустегі), християнсько-демократична (А. Каніельяс), соціал-демократична (Ф. Ордоньєс), соціалістична (С. Карільйо, а за його відсутності С. Монтеро), а також галісійська опозиція (В. Андраде), каталонська (Х. Пухоль) і баскська (Х. Хаурегі) [173, с. 277; 191, с. 176].

Аналізуючи законодавчу діяльність уряду А. Суареса напередодні перших демократичних виборів, можна впевнитись у тому, що майже всі вимоги опозиції («сім пунктів») були виконані. Проте це не стосується вимоги щодо політичної інституціоналізації «всіх земель і регіонів, що входили до складу Іспанії». З цього приводу А. Суарес вирішив не поспішати доти, поки не пройдуть вибори. Документ, складений «комісією дев'яти» з цього питання, вимагав розглядати характер держави як «багатонаціональний і багаторегіональний» і чітко розмежовував «народності» за історичними рисами (Каталонія, Країна Басків, Галісія) та інші «регіони» Іспанії. Стосовно перших комісія вимагала надання статусу автономії або ж створення виконавчої влади (Женералітет, Головне представництво і Хунта відповідно), які б гарантували надання повної автономії. Проте в документі не йшла мова про те, як втілити права інших регіонів [191, с. 184].

З метою нормалізації політичної ситуації в державі перед виборами уряд 8 лютого 1977 р. приймає декрет-закон «Про політичні асоціації». В результаті вже 12 лютого КПІ подала всі необхідні документи і заяву з проханням легалізації. 27 лютого 1977 р. голова уряду А. Суарес і лідер КПІ С. Карільйо під час таємної зустрічі дійшли згоди. Голова уряду висловився за підтримку КПІ, тому що справжня демократизація передбачає легалізацію всіх партій. С. Карільйо розглянув можливість прийняття його партією монархії як форми правління, якби вона поєднувалася з істинно демократичною політичною системою [127, с. 650–654; 171, с. 273].

Легалізацію КПІ схвалили 55 відсотків іспанців, 12 відсотків громадян оцінили негативно цей крок уряду. Суть легалізації КПІ полягала у включенні в політичний процес всіх реально діючих в Іспанії політичних сил опозиції, в перетворенні опозиції з антисистемної сили у внутрішньосистемну. Для стабільності політичної системи, що створювалась, це було важливіше, ніж повний спокій в армії. Розрахунок виявився правильним: армія заявила протест, але змушена була підкоритися. Після проведення Верховної наради армії з'явилось комюніке, в якому визнавався у дисциплінарному порядку «факт, що здійснився», враховуючи «вищі національні інтереси». В комюніке також наголошувалось на невід'ємному обов'язку армії захищати «єдність Батьківщини, її прапор, цілісність інститутів монархії і добре ім'я Збройних сил, тобто елементів status quo, яке не підлягає обговоренню» [191, с. 180]. На пленарному засіданні ЦК КПІ С. Карільйо запропонував визнати монархію та її символи. Незважаючи на республіканські традиції партії, ця пропозиція була ухвалена абсолютною більшістю голосів. На прес-конференцію для преси С. Карільйо з'явився з національним прапором, який назвав «прапором всієї нації» і взяв на себе зобов'язання захищати «єдність спільної Батьківщини». Визнання Комуністичною партією Іспанії (з великими обмовками) відновлення монархії свідчило про прийняття курсу на «відновлення демократичних свобод». З цієї точки зору КПІ та інші демократичні сили, представлені в майбутніх Кортесах, змогли б прийняти парламентську монархію [127, с. 659–660; 152, с. 165]. Офіційно Компартія була легалізована 9 квітня 1977 р.

Незадовго до виборів Платформа демократичних організацій припинила своє існування. Провідні політичні партії країни, що входили до її складу, вирішили йти на вибори самостійно.

Досить активно розробляли концепції післяфранкістського демократичного розвитку країни ідеологи іспанської буржуазії. У травні 1976 р. 22 «політичні асоціації» об'єдналися в Платформу асоціацій, де головні ролі стали відігравати Національний іспанський союз і Со-

юз іспанського народу, які виступали за політику поступового здійснення реформ [79, с. 139].

Під знаком критики політики А. Суареса в буржуазно-реформістському таборі визначився правий фланг. У жовтні 1976 р. склалася перша велика передвиборна коаліція – Народний альянс (НА), в яку увійшли кілька відомих діячів франкістського режиму, що очолювали власні «асоціації»: Мануель Фрага, Сільва Муньос, Фернандес де ла Мору, Лопес Родо, Л. де ла Фуенте й інші. Лідером НА став Мануель Фрага, який висловився за східчастий перехід до демократії, проти легалізації КПП і занадто «лівого» варіанта демократизації в Іспанії: «... Реформа можлива, більш того, вона необхідна, однак розрив з минулим був би колективним самогубством...» [79, с. 140]. Творці Народного альянсу виступили з передвиборчою програмою, яка, на їхню думку, повинна була сприяти здійсненню «безболісного» переходу до демократії. НА проголосив себе прихильником монархії, конституційної реформи, висловився за встановлення принципів «соціальної ринкової економіки», за посилення ролі державного сектора, за проведення ряду економічних реформ, за вступ у СЕС і в НАТО. Визнаючи необхідність загального виборчого права, створення двопалатних Кортесів, виступаючи за надання обмеженої автономії історичним областям («у рамках єдиної іспанської держави»), НА вимагав створення «сильної держави», здатної забезпечити «єдність» нації і наділеної винятковими повноваженнями для запобігання будь-якому «насильству» за допомогою армії і сил суспільного порядку. НА прагнув затвердитися на іспанській політичній сцені як партія, що захищає «національну єдність, законність, порядок, християнські цінності і мораль», і відкрито заявляв про свою близькість до позицій центристських і консервативних партій Європи.

6 травня 1977 р. Союз демократичного центру опублікував комюніке, у якому визначив позицію коаліції на майбутніх виборах: «Союз демократичного центру пропонує іспанському виборцеві помірну політику, схожу на ту, яка представлена в західноєвропейських країнах немарксистськими партіями ліберальної, демохристиянської і соціал-демократичної орієнтації». Партія виступала за мирний перехід Іспанії від диктатури до демократії.

На парламентських виборах 1977 р. ІСРП виступила самостійно, відмовившись від передвиборчого співробітництва не тільки з комуністами, але і з іншими соціалістичними організаціями, що існували в країні. Така позиція пояснювалась необхідністю виявити за результатами голосування реальний вплив всіх соціалістичних партій і об'єднати окремо. ІСРП прийшла на ці вибори, маючи радикальну про-

граму, що передбачала відновлення в країні широких демократичних свобод, які ведуть у майбутньому до соціалізму.

У квітні 1977 р. перший легальний пленум КПІ обговорив і прийняв передвиборчу програму партії. Вона містила ряд загальнодемократичних вимог, спрямованих на зміну соціально-політичної і частково економічної структури іспанського суспільства в рамках буржуазної демократії західноєвропейського типу. Програма передбачала розробку нової Конституції, проведення вільних виборів у парламент, визнання політичних партій і демократичних профспілкових організацій, автономію для національних регіонів, повну рівноправність жінок, забезпечення політичних і соціальних прав молоді, включаючи право голосу з 18 років, повну демократизацію муніципальних органів, відмову від війни як інструмента міжнародної політики та ін. Економічна частина програми містила вимоги проведення політики «національної відповідальності», необхідної, на думку КПІ, для вирішення таких гострих економічних проблем Іспанії, як безробіття, інфляція, ріст цін, відставання сільського господарства та ін. Для цього КПІ пропонувала розподілити тягар труднощів між усіма соціальними прошарками і групами іспанського суспільства і забезпечити широку участь трудящих у вирішенні найважливіших проблем економічного розвитку країни. Здійснення цієї програми, на думку Компартії, дозволило б домогтись мирного «демократичного розриву» із франкізмом, створити умови для просування країни до соціально-політичної демократії, що відкриває перед Іспанією можливість побудови соціалістичного суспільства [79, с. 144, с. 116, с. 128, с. 140].

Парламентські вибори 15 червня 1977 р. засвідчили таку розстановку сил опозиції: Соціалістична партія спільно з Соціалістичною партією Каталонії одержала 29,3 відсотків голосів і 118 місць, Комуністична партія разом з Об'єднаною соціалістичною партією Каталонії – 9,4 відсотки голосів і 20 місць, а права партія Народний альянс на чолі з Мануелем Фрагою – 8,8 відсотків голосів і 16 місць [203, с. 129].

Опозиційні партії Іспанії у своїй більшості підтримали курс А. Суареса, визнавши необхідність здійснення «коаліційної політики». Єдність думок пояснювалась глибокою «переоцінкою цінностей» всіма провідними політичними партіями.

Ідейно-політична еволюція КПІ та ІСРП частково була пов'язана з гнучкою політикою короля та А. Суареса. Задовольнивши ряд своїх вимог, ліві партії зайняли помірковані, компромісні позиції. Вони відмовились від початкової вимоги про входження в уряд разом з реформістськими елементами правлячого класу, зняли вимогу щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у репресіях періоду франкізму.

Принципово змінилось і їх ставлення до монархії. Традиційно іспанські ліві були переконаними республіканцями, а монархія слугувала прапором правих сил. Суперечки між двома таборами стосовно державного устрою призводили до гострих соціальних конфліктів. Історично так склалось, що перехід до демократії здійснювався під керівництвом монархії, і ця обставина забезпечувала лояльне ставлення до нової політичної системи з боку старого військово-бюрократичного апарату. І зосередження уваги лівими на проблемі «республіка чи монархія» могло розколоти табір демократії, відштовхнути прибічників монархії, консолідувати праві сили і спричинити непередбачувані політичні наслідки. Виходячи з цього, ліві організації визнали монархію, заявивши, що лінією водорозділу в суспільстві є дилема «демократія чи диктатура», що полегшило досягнення соціально-політичної стабільності на перехідному етапі.

Помітні зрушення до поміркованості відбувались у Компартії Іспанії, особливо після проголошення так званого «єврокомуністичного курсу» партії. Під «єврокомунізмом» С. Карільйо та інші лідери КПІ розуміли «самостійну стратегічну концепцію» переходу іспанського суспільства до соціалізму виключно мирним шляхом «через широкую демократію». Ставилось завдання створення в Іспанії «моделі соціалізму», що повністю відрізняється від «моделей», існуючих в СРСР і країнах Східної Європи. КПІ орієнтувалась на політику «малих реформ», розраховану на розширення сфер свого впливу і контролю в суспільних структурах. Проте, при здійсненні «нового курсу» було припущено чимало прорахунків. Він впроваджувався у життя непослідовно, нецілеспрямовано, а це бентежило комуністів і ставило багатьох з них перед необхідністю нагальної глибокої психологічної перебудови. Окрім цього, трансформуючи партію, С. Карільйо діяв аж ніяк не демократичними методами. Проголошений ним єврокомуністичний курс різко контрастував із згортанням внутрішньопартійної демократії і придушенням інакомислення аж до масових виключень з лав КПІ.

Серйозна ідейно-політична еволюція відбувалась і в ІСРП. Декларуючи марксистський характер партії, марксизм тепер трактувався як метод аналізу дійсності, повністю відкидалась його механічна, догматична інтерпретація. Лідер партії та його найближче оточення зайняли соціал-реформістські позиції, оголосивши ІСРП органічною складовою частиною соціал-демократії. Було визнано передчасним завдання побудови соціалістичного суспільства.

Своєрідність ситуації в Іспанії обумовила відносно швидкий характер ідейно-політичної перебудови КПІ та ІСРП, їх зрушення у бік поміркованості. Найважливішим для цих двох партій на даному етапі

був захист і подальша консолідація демократії та запобігання ультра-правого перевороту.

Глибока «переоцінка цінностей» відбувалась і в буржуазних партіях, зокрема в Народному альянсі. Восени 1977 р. ця консервативна партія розпочала свою перебудову. Залишаючись у багатьох аспектах «антисистемною партією», керівництво НА визнало нагальну потребу співробітництва всіх парламентських партій для подолання економічної кризи [93, с. 57–60].

Прикладом міжпартійного співробітництва на даному етапі є підписання угод в Монклоа. Безсумнівно, що кожна політична сила розраховувала використати «пакт Монклоа» у власних інтересах. Ліві організації прагнули з його допомогою форсувати демократичні перетворення в іспанському суспільстві, буржуазні – обмежити масштаби демократизації рамками своїх інтересів. Незважаючи на це, кожна зі сторін погодилась на певні поступки заради досягнення спільної мети – стабілізації режиму представницької демократії. Угода загальнонаціонального масштабу стала можливою в результаті часткового збігу інтересів реформістського крила правлячого класу і лівої опозиції. У ряді партій відбулось розмежування: на авансцені з'явилися політики і фракції, що стояли на позиціях здорового глузду. «Непримиренні» ж були витіснені на другий план. У той же час укладання пакту певною мірою відобразило «рівновагу політичних сил», зафіксовану в результаті парламентських виборів, на яких правочентристські і праві партії отримали 51,7 відсотки голосів, а ліві – 48,3 відсотки.

Участь лівої опозиції у переговорах сприяла радикалізації політичної програми пакту: встановленню парламентського контролю над державними засобами масової інформації; лібералізації діючого законодавства щодо прав на політичні об'єднання асоціації; розробці ряду законопроектів, які б визначали новий, менш жорсткий порядок проведення зборів та маніфестацій; демократизація закону про громадський порядок; реорганізації сил безпеки; перегляду Кодексу військової судової системи і цивільного права; реформі Кримінального кодексу в бік його пом'якшення [191, с. 207].

З певними обмовками «пакт Монклоа» був ухвалений провідними демократичними профспілками Іспанії – Робітничими комісіями, тісно пов'язаними з КПІ, і Загальним союзом трудящих, що знаходився під впливом ІСРП. Враховуючи обставини економічної кризи, профспілки прагнули не дестабілізувати ситуацію, стримуючи страйкову активність трудящих» [93, с. 62].

Ліві партії та профспілки покладали на «пакт Монклоа» великі сподівання, враховуючи, що реалізація його прогресивного потенціалу

означала б суттєву демократизацію соціально-економічних та політичних структур післяфранкістської Іспанії, розширення трудящими та їх організаціями осередків свого впливу та контролю.

Підписання цієї угоди призвело до важливих змін у розстановці політичних сил в Іспанії: позиції лівих партій змінилися, вони отримали від влади зобов'язання провести ряд прогресивних зобов'язань. Якщо перший кабінет А. Суареса повністю зберігав політичну ініціативу у своїх руках, то його другий уряд вже не міг одноосібно вирішувати основні питання розвитку країни.

У суперечливому становищі опинились КПП та ІСРП, підписавши «пакт Монклоа»: не увійшовши до уряду, вони розділили з СДЦ частку відповідальності за реалізацію угоди і тим самим за управління країною.

У ситуації, що склалася, надзвичайно важливого значення набуло питання щодо спільних дій комуністів та соціалістів. Парламентська «вага» провідних лівих партій у поєднанні з сильними позиціями, які вони посідали у робітничому русі, красномовно свідчила про перспективи, що відкривалися перед ними у випадку спільних дій. Можливість вироблення спільної лінії поведінки була цілком реальною, якщо врахувати однакову мету КПП та ІСРП – викорінення спадщини франкізму та широкий розвиток демократії.

Однак взаємовідносини цих партій у дійсності не відповідали рівню подібності їх позицій, зафіксованого в їх програмних документах. В період дії «пакту Монклоа» керівники обох партій не одноразово вживали спроби скоординувати свої дії. Проте завжди виникали значні розбіжності в їх підході до стратегії союзів. КПП вважала, що в умовах незавершеності процесу демократизації і економічної кризи Іспанія потребує широкої єдності сил, що прагнуть змін (політика «демократичної концентрації»). Компартія вимагала створення спеціальної надурядової комісії з представників всіх партій, яка б контролювала виконання «пакту Монклоа». Враховуючи те, що більшість заходів, передбачених угодою, спочатку потребувала проведення через парламент, КПП наполягала на встановленні строків, послідовності обговорення цих заходів і введення їх у дію.

На відміну від КПП, що прагнула до «демократичної концентрації», ІСРП розглядала себе як могутню противагу Союзу демократичного центру, вбачала в собі саме ту партію, яка здатна розв'язати національні проблеми країни. Підписавши «пакт Монклоа» і критикуючи уряд за його невиконання, керівництво соціалістів водночас постійно підкреслювало свою самостійність і висувало альтернативну програму. Соціалісти аж ніяк не наполягали на контролі за реаліза-

цією угоди і не заперечували, щоб відповідальність за її виконання цілком була покладена на правлячу партію.

Різне ставлення КПІ та ІСРП до «пакту Монклоа» призвело до того, що обидві партії діяли розрізнено, нерідко вступаючи у гостру взаємну полеміку. В результаті вони не змогли виявити належну протидію непослідовному курсу А. Суареса, втративши потенційну можливість прискорити процес демократичних перетворень в іспанському суспільстві.

Проте роль «пакту Монклоа» у стабілізації соціально-політичної ситуації в Іспанії на перехідному етапі важко переоцінити. Як зазначав П. Престон, пакт Монклоа – це свідчення політики «співробітництва і поступок головних політичних партій», «розуму і поміркованості, виявлених Ф. Гонсалесом, С. Карілью та іншими лідерами опозиції» [194, с. 120, с. 136].

Отже, як права, так і ліва опозиції, користуючись можливостями, що відкрилися для політичної діяльності, реорганізувалися і, критикуючи неминучі прорахунки нового режиму, отримали підтримку значної частини населення. Опозиція погодилась визнавати демократичні процедури і правила політичної боротьби, тому участь опозиційних сил як з правого так і з лівого боку в політичному житті виявилась не тільки можливою, але й необхідною.

Участь опозиції у демократичному процесі сприяла формуванню в Іспанії конкурентної партійної системи, початок формування якої припадає на середину 1970-х років [153, с. 2]. За короткий проміжок часу політичні партії в Іспанії було створено вперше чи перетворено з таємних угруповань у великі організації, здатні мобілізувати виборців і забезпечити підтримку депутатів у парламенті.

З 1977 р. спостерігався процес атомізації партійної системи, кількість партій наближалась до 150, причому для більшості партій була характерна подібність у діяльності, а також програмах, які характеризувались розпливчастістю. Ця система носила перехідний характер і повинна була врешті-решт поступитися місцем іншій. В ході виборів 1977 р. проявились політичні обличчя партій, деякі змогли зміцнити свої позиції, інші зникли чи залишились поза парламентом. Невелика кількість правлячих та опозиційних партій (Союз демократичного центру, Іспанська соціалістична робітничка партія, Комуністична партія Іспанії, Народний альянс) склали вісь партійної системи, що формувалась. Ці вибори продемонстрували також відродження регіональних партій, а особливістю партійної системи Іспанії даного періоду було поєднання загальнонаціональних політичних партій з регіональними. Деякі фахівці характеризували партійну систему, що утворилась, як (незавершену) недосконалу двопартійність. На наш погляд, її

необхідно визначити як багатопартійну поляризовану або багатопартійну систему з двополюсною (біполярною) тенденцією. Таким чином, наприкінці 1977 р. в Іспанії була сформована конкурентна партійна система, що є важливою ознакою демократії.

Своєрідність переходу до демократії в Іспанії полягає в тому, що ініціювали і підтримали цей процес реформаторські прошарки правлячої еліти на чолі з королем Хуаном Карлосом.

Спрямовуюча роль монархії – одна з найсуттєвіших особливостей демократизації в Іспанії. Примітно, що в роки франкізму сприйняття інституту монархії в суспільстві було доволі стриманим, часом критичним, а в Хуані Карлосі, оголошеному в 1969 р. спадкоємцем Франко, вбачали вірного послідовника каудильйо, його маріонетку. Тому, прийшовши до влади, молодий король опинився в дуже складній ситуації. Він був позбавлений харизми і демократичної легітимності. В умовах росту антифранкістських настроїв і демократичних зрушень на Європейському континенті, пов'язаних з ліквідацією авторитарних режимів у Португалії і Греції, зміцнити позиції монархії можна було лише шляхом демократизації країни. Хоча принца виховували як наступника Франко, він зумів зберегти прихильність ліберальним поглядам свого батька – дона Хуана. Так, на церемонії офіційного проголошення Хуана Карлоса спадкоємцем престолу в 1969 р. він заявив: «Може, те не сумніватися, що я ніколи не стану запрудою для стримування, а буду відігравати роль руслу для впорядкованого руху вперед» [88, с. 3]. А в 1973 р. Хуан Карлос говорив своєму вчителю і наставникові Т. Фернандесу-Міранді: «Майбутня країна зовсім не буде схожа на нинішню. Монархія повинна бути демократичною. Тільки в такому варіанті її визнають Європа і світ, і вона зможе існувати» [144, с. 56].

Принц Хуан Карлос зайняв пост глави держави в якості короля Іспанії після смерті фундатора і беззмінного керівника авторитарного режиму Ф. Франко 20 листопада 1975 р.

У своєму першому виступі в Кортесах в якості глави держави 22 листопада 1975 р. Хуан Карлос запевнив членів Кортесів у тому, що «буде виконувати Основні закони Королівства і зберігати вірність принципам, що складають основу Національного руху». Згадавши з повагою і вдячністю «виключну особистість» Франко, монарх підкреслив, що «в історії Іспанії настає новий етап», починається перехід «до вільного і сучасного суспільства». Король закликав іспанців подолати розбіжності і досягти «ефективного консенсусу, заснованого на національному примиренні», відзначив необхідність «перетворити різноманітні розумні погляди в спільну мету» [178, с. 187; 132, с. 56]. Не згадав Хуан Карлос I у своїй промові ні про громадянську війну, ні про переможців, ні про переможених. Не згадав і про національну фа-

лангу – єдину партію, діяльність якої була дозволена Ф. Франко і яка була політичною опорою його режиму. Монарх прагнув зайняти надпартійну позицію, дотримуючись рівності прав усіх громадян незалежно від їх політичних позицій та переконань. Так розпочався складний процес встановлення законної монархії та демократії.

Прагнучи не порушувати «нормального плину» політичного життя, король взяв курс на трансформацію режиму зсередини, при опорі на легально існуючі політичні і конституційно-правові інститути. Хуан Карлос використав те, що на відміну від більшості диктатур, франкізм володів «конституційним фасадом» [191, с. 133]. Як вже зазначалось, у франкістському законодавстві був закладений механізм перегляду існуючого правопорядку, що і використав іспанський монарх.

Глава держави міг здійснювати свої повноваження (призначення і усунення голови уряду і голови Кортесів, головування на засіданнях кабінету міністрів, Ради королівства, Національної ради руху, видання розпоряджень в якості законів, санкціонування законів-декретів тощо) лише за згодою й у координації з основними державними інститутами – урядом, Кортесами і Радою королівства. У 8 ст. Органічного закону держави зазначалося, що «розпорядження глави держави повинні бути узаконені в залежності від предмета розгляду головою уряду або відповідним міністром, головою Кортесів або головою Ради королівства. Будь-які розпорядження, що не враховують цю процедурну вимогу, втрачають силу» [196, с. 24].

Таким чином, відповідно до існуючого законодавства король не відігравав роль арбітра, він був одним з діючих осіб на політичній арені Іспанії, що керувався вже встановленими «правилами гри». Законодавство «пізнього франкізму», що зазнало значної еволюції в порівнянні з «раннім» періодом диктатури, істотно обмежувало можливості глави держави. Якщо для Ф. Франко ці обмеження носили чисто символічний характер, то для Хуана Карлоса вони ставали дієвими [101, с. 41–42].

Молодий король знаходився в оточенні ортодоксальних франкістських сановників і «коридор» для його реформаторських починань був досить вузький. Почати реформування можна було лише шляхом радикального оновлення керівництва ведучих структур. Хуан Карлос розпочав цей процес з посади голови Кортесів і Ради королівства (згідно з франкістським Основним законом, ними повинна була керувати одна особа). Головою цих інституцій був переконаний франкіст А. Родрігес де Валькарсель, термін дії повноважень якого закінчувався 26 листопада 1975 р. Хуан Карлос вирішив втрутитися в процедуру

обрання і домогтися від Ради королівства згоди з призначенням на посаду її голови Т. Фернандеса-Міранди.

Відповідно до існуючої процедури члени Ради королівства представляли королеві список кандидатів, з числа яких він обирав голову цієї ради. Хуан Карлос шляхом складних процедур зміг добитися включення до списку кандидатур Т. Фернандеса-Міранди, а через два дні останній склав присягу як голова Ради королівства, а потім як голова Кортесів. Король одержав свою першу перемогу в боротьбі з ортодоксальними франкістами.

Необхідно було оновити і посаду голови уряду, яку після смерті Ф. Франко продовжував посідати франкіст К. Аріас Наварро. Він не зважав на нового главу держави, вважаючи себе провідником ідей та волі каудильйо. «Аріас не хоче і не вміє слухати, – говорив король Т. Фернандесу-Міранді. – Він, очевидно, переконаний, що повинен бути головою уряду протягом п'ятирічного терміну, а я повинен лише його підтримувати. Дії Аріаса ставлять метою показати, що він сильніший за мене й у глибині душі не сприймає мене як короля». Хуан Карлос заявив в інтерв'ю журналові «Newsweek», що К. Аріас Наварро – це «непоправне нещастя». У свою чергу К. Аріас Наварро говорив деяким міністрам, що з королем йому «так само нудно, як з маленькою дитиною» [144, с. 178; 193, с. 106; 171, с. 259].

Після офіційного візиту у Вашингтон, де король заявив, виступаючи перед конгресменами, що «монархія гарантує зміну влади різними альтернативами у відповідності з вільно вираженим бажанням народу», Хуан Карлос санкціонував 1 липня 1976 р. відставку К. Аріаса Наварро. Це було «одне із найважчих і разом з тим вдалих рішень короля за весь період його правління» [144, с. 191–192, с. 198; 60, с. 168].

Відмежувавшись від відвертих франкістів, Хуан Карлос став спиратися на «цивілізованих правих» – переважно покоління сорокалітніх політиків, що не брали участь у громадянській війні і готових підтримати зміни. Головою нового демократичного уряду король призначив Адольфо Суареса – маловідомого політика, що був у попередньому кабінеті міністром і Генеральним секретарем Національного руху. Як згадував Ф. Міранда, монарх відчував «майже фізичну необхідність» оточити себе людьми свого покоління, і якщо він обрав Суареса, то лише тому, що той був «молодим, сучасним і достатньо амбіційним». Це призначення стало одним з найуспішніших, оскільки багато в чому визначило подальшу політичну демократизацію Іспанії [144, с. 99; 10, с. 147; 193, с. 107–108; 199, с. 156].

Король відіграв важливу роль у координації діяльності уряду А. Суареса. Підтримуючи прогресивні реформи, монарх набув демок-

ратичної легітимності – підтримки широкого спектру прогресивних сил. 14 травня 1977 р. Хуан Карлос I отримав і династичну легітимність, коли його батько дон Хуан де Бурбон офіційно відмовився від своїх прав на престол. Поєднання в особі монарха трьох типів легітимності – династичної, демократичної і попередньої, франкістської – стало символом того, що Іспанія знову набула національної ідентичності [94, с. 60–64; 60, с. 169].

Кроки в напрямку демократизації іспанського суспільства зміцнили позиції монархії. У ході дослідження, проведеного в січні 1977 р., 61 відсоток респондентів висловилися за підтримку монархії, і тільки 22 відсотки віддавали перевагу республіці. 72 відсотки дотримувались думки, що король діє «добре або дуже добре» (тільки 3 відсотки – що «погано або дуже погано») [191, с. 175]. Примітно, що серед тих, хто підтримував Хуана Карлоса, було чимало республіканців.

Іспанський король відіграв першочергову роль у вирішенні проблеми легалізації Комуністичної партії, перші контакти якого з лідером комуністів С. Карільйо відбулись ще за життя Ф. Франко восени 1975 р. через посередництво Генерального секретаря Компартії Румунії Н. Чаушеску. Король повинен був переконатися в тому, що комуністи не стануть на перешкоді перетворенням після смерті каудильйо. Лише за таких умов він міг погодитись на узаконення діяльності цієї партії. За підтримки Хуана Карлоса голові уряду А. Суаресу вдалося шляхом складних процедур легалізувати КПІ без суттєвого опору Збройних сил. Таким чином було забезпечено демократичний характер перебігу перших парламентських виборів [10, с. 115–120].

22 липня 1977 р. в Мадриді відбулось офіційне відкриття сесії новообраних Кортесів. Перед парламентом виступив глава держави Хуан Карлос I, який у своїй промові оголосив, що початок демократії покладений, висловився за необхідність прийняття нової Конституції, яка б «втілила всі особливості іспанського народу і гарантувала б його історичні права». Разом з тим Хуан Карлос зазначив, що, будучи конституційним монархом, не може спрямовувати роботу палат Кортесів – це «обов'язок політичних сил» [191, с. 198; 178, с. 187].

В грудні 1978 р. на всезагальному референдумі була прийнята нова демократична Конституція. Іспанія проголошувалась парламентською монархією. Формально монархічна форма правління в Іспанії була проголошена ще у 1944 р., однак аж до смерті Ф. Франко вона не була реалізована.

Відтепер права монарха регулювалися Конституцією (II розділ «Про Корону») і були дещо обмежені у порівнянні з минулими століттями. Король проголошується «главою держави, символом єдності і стабільності»; він здійснює представництво Іспанії на міжнародній

арені. Стаття 62 надавала королю такі повноваження: 1) санкціонувати і промульгувати закони; 2) скликати і розпускати Генеральні кортеси; 3) призначати референдум у випадках, передбачених Конституцією; 4) пропонувати кандидата на посаду голови уряду, а також призначати або усувати його відповідно до положень Конституції; 5) призначати і усувати членів уряду за пропозицією глави уряду; 6) здійснювати верховне командування Збройними силами.

Віднині всі демократичні перетворення в державі відбувались від імені іспанського короля та за його підтримки. Хуан Карлос I рішучо впроваджував курс на трансформацію режиму зсередини при опорі на легально існуючі політичні і конституційно-правові інститути.

Успіх демократичного процесу багато в чому залежав і від позиції Збройних сил, які виступали однією з головних опор франкістського режиму. Без їх участі виявилася б неможливою еволюція державно-політичних структур, що відбулася в країні після смерті Франко в другій половині 1970-х років. Демократизація в Іспанії не викликала активної протидії з боку Збройних сил, які, у цілому, навряд чи могли бути зараховані до прихильників зміни режиму.

Армія з самого початку не являла собою монолітної сили. Консолідація системи авторитарного правління за часів Ф. Франко супроводжувалась зниженням ролі військових. Врешті-решт, на армію справляли суттєвий вплив ті процеси, що відбувалися в іспанському суспільстві. Молоді офіцери швидше сприймали віяння часу і вже не так беззастережно сприймали франкістську пропаганду. Особливо це стало помітно після революційного перевороту, здійсненого групою демократично спрямованих офіцерів, що відбувся у квітні 1974 р. у Португалії [79, с. 204–206; 191, с. 92].

Після розправи над керівниками опозиційної організації «Демократичний військовий союз» влітку 1975 р. до моменту смерті Ф. Франко в армії зміцнилися позиції помірковано-консервативних кіл. Відомий дослідник Х. Лінц відзначав у зв'язку з цим, що після відходу або відсторонення Франко від влади його режим відразу не розвалиться сам по собі або під ударами лівих сил. «Нічого драматичного не відбудеться», – писав він, – а найближче оточення диктатора, спираючись насамперед на армію, в будь-якому випадку зможе «зберегти нинішній режим у його основних рисах» на найближчий термін [79, с. 207]. Дійсно, під час агонії Ф. Франко і одразу після його смерті Збройні сили стали головним гарантом збереження спокою в країні. Відповідно до заздалегідь розробленого «плану Лусеро» вони були приведені в стан підвищеної бойової готовності. Їм доручалося забезпечити умови для передачі влади принцові Хуану Карлосу і припинити в разі потреби антиурядові виступи. Як згадував іспанський ко-

роль, «армія виявила повну покору монарху, оскільки він був призначений Ф. Франко. А накази Франко (навіть після його смерті) в армії не обговорювались» [10, с. 246]. У результаті перехід від авторитарного режиму до монархії був здійснений порівняно спокійно. Армія зберегла нейтралітет і в складний період наростання масового демократичного руху в першій половині 1976 р.

Як в уряді Аріаса Наварро, так і в перших урядах А. Суареса військові зберегли у своїх руках такі традиційні і ключові посади, як посади першого заступника голови уряду, міністрів армії, авіації і військово-морського флоту, здійснюючи певний вплив на їх політику. Значну роль у цей період зіграла позиція глави держави Хуана Карлоса, який був одночасно верховним головнокомандуючим Збройними силами, виступаючи головним арбітром для армії. Спираючись на численних прихильників монархії в армії, а також використовуючи свої тісні зв'язки з військами, йому вдалося переконати офіцерський корпус у безпеці здійснюваних реформ, і в тому, щоб вони не піддавалися на заклики ультра взяти владу для забезпечення «стабільності» у країні [79, с. 208].

Оскільки при франкізмі військові не знаходилися при владі, завдання реформаторів полягало не у відстороненні їх від важелів управління, а в забезпеченні прийняття ними змін, що відбувалися, або, принаймні, їх невтручання в політику. Реформатори всіма силами прагнули зберегти існуючу легальність для того, щоб позбавити армію єдиного приводу для зриву процесу демократизації. Це яскраво продемонструвала боротьба за закон «Про політичну реформу». Як досвідчений франкістський чиновник, що займав керівні посади як у державному апараті, так і в політичних структурах франкізму, прем'єр-міністр А. Суарес усвідомлював, що для того, щоб прийняти цей закон, не втративши легітимності свого уряду на рівні політичних еліт, потрібно заручитися підтримкою інститутів влади: Кортесів та армії. 8 вересня 1976 р. А. Суарес провів нараду з вищими офіцерами з метою отримання «патріотичної підтримки» дій свого уряду. В офіційному комюніке за підсумками цієї зустрічі було сказано, що Збройні сили будуть поважати будь-які зміни, якщо вони відбудуться «в рамках інституційного ладу і шляхом його законного розвитку» [87, с. 122; 147, с. 39]. Нічого незвичайного в такій позиції армії не було. А. Суарес лише вдало використовував політичну традицію іспанських Збройних сил, яка, як відзначає американський історик С. Пейн, полягала в тому, що військові завжди виступали лише проти непопулярних урядів. Саме тому вони не стали б перешкоджати демократизації, якби вона очолювалась ефективним керівництвом, носила б конституційний характер, здійснювалась законними методами без

порушення громадського порядку і могла б забезпечити собі загальнонародну легітимність. А. Суарес обіцяв військовим дотримуватись франкістських законів, а також те, що Компартія ніколи не буде легалізована. «Ідея про військових як неминучу перешкоду на шляху демократизації була занадто перебільшена». Незважаючи на перевагу профранкістського настрою, в середовищі військових була відсутня єдність. В результаті військові стали на шлях пасивної підтримки реформ [206, с. 84; 170, с. 201]. Показово, що після схвалення закону «Про політичну реформу» адмірал Піта да Вейга заявив, що «його совість абсолютно спокійна, оскільки демократична реформа буде здійснюватися в рамках франкістської легальності» [191, с. 255].

Чималу роль в тому, що армія зайняла подібну позицію, зіграло і ставлення до неї демократичної опозиції, з програмних документів партій і організацій якої були виключені антимілітаристські тези, такі характерні для лівих і ліберальних сил епохи республіки. У цих програмах, з певними варіаціями, визнавалася необхідність існування постійних Збройних сил, що виконують свої специфічні професійні обов'язки, у достатній мірі технічно оснащені і забезпечені всім необхідним. Такий підхід демократичних організацій до Збройних сил був важливий також і тому, що він розвіював страх перед нібито неминучим «реваншем» лівих сил [79, с. 208].

Відносна нормалізація внутрішньополітичної ситуації, що намітилася в результаті консенсусу, відкрила шлях до парламентських виборів у червні 1977 р., проведення яких гарантувала армія і сили суспільного порядку. На цьому активна участь Збройних сил у політичному процесі перехідного періоду в основному була вичерпана.

Після парламентських виборів 1977 р. уряд приступив до здійснення військової реформи, розробленої за участю керівництва Збройних сил. Головним пунктом цієї реформи було створення єдиного Міністерства оборони замість існуючих раніше трьох міністерств по родах військ. Уперше єдине міністерство стало очолювати цивільна особа. Було зроблено чітке розмежування між Збройними силами і силами суспільного порядку [79, с. 210]. Перший уряд СДЦ йшов на значні поступки і передбачливі дії стосовно армії, прагнучи заручитись підтримкою військових для зміцнення демократичних інститутів. На думку Д. Гілмора, результати були зворотними, оскільки певні армійські елементи дійшли висновку про можливість прямого втручання в політику, зокрема з метою обмеження чи ліквідації регіональної автономії [150, с. 251].

На 1977 р. військові ультра усвідомили незворотність змін і стали перешкоджати реформам (спроби військових переворотів у жовтні 1978 і 1979 років, лютому 1981 р.). Напруженість усередині Збройних

сил щоразу підсилювалася у зв'язку з крутими поворотами в державній політиці, терористичними акціями ультралівих і т. д. Так, незадовго до проведення референдуму щодо Конституції, у листопаді 1978 р., у Мадриді була викрита змова групи військових – «змова Галаксія». Змовники, користуючись від'їздом короля в Мексику, ставили за мету захоплення палацу Монклоа під час засідання Ради міністрів, скинення А. Суареса і створення уряду «національної єдності», очолюваного військовими [172, с. 166; 191, с. 264].

У рядах військових не було згоди щодо життєздатної альтернативи демократизації. З тривогою спостерігаючи за процесом демократизації, військові не мали власного проекту постфранкістських перетворень, лідерів, здатних запровадити такий проект у життя і мінімальної соціальної підтримки, необхідної для його здійснення. У цілому військові продемонстрували, що мають достатній вплив, щоб обмежити втручання реформаторів у суто військову сферу, але не настільки сильний, щоб стримати процес демократизації. Надалі загроза військового втручання у процес демократизації іспанського суспільства не зменшилась, хоча військові і стали на шлях пасивної підтримки реформ.

Особливе місце в Іспанії завжди займала католицька церква, яка наприкінці 1960 – початку 1970-х років перестала бути однією з опор франкізму і перейшла в опозицію. Процес демократизації, що почався після смерті Ф. Франко, був нерозривно пов'язаний з анулюванням офіційно проголошеної франкізмом конфесійності держави, що було законодавчо закріплене конкордатом, укладеним між Іспанією і Ватиканом у 1953 р.

Проповідь голови Конференції іспанського єпископату архієпископа Мадрида, кардинала В. Енріке-і-Тарранкона перед новим главою держави у листопаді 1975 та на 23 пленарній асамблеї єпископату, проведеної з 15 грудня по 20 грудня цього ж року, чітко визначила стратегію церкви в перехідному процесі. З соціополітичної точки зору ця стратегія мала визначений реформістський характер: церква прагнула до зміни режиму, не змінюючи фундаментальні підвалини системи, і передбачала чітку лінію безперервності з попереднім етапом [172, с. 175].

Переговори щодо перегляду конкордату, безуспішно проведені у 1971 та 1974 роках, було відновлено в липні 1976 р., коли до влади прийшов демократичний уряд А. Суареса. Церква продемонструвала прагнення відмежуватися від політичної діяльності і зайнятися лише пастирською.

В лютому 1976 р. відбулася 24-я Пленарна асамблея іспанського єпископату, присвячена питанням відносин церкви і держави. Єпис-

копи проголосили «три принципи», виходячи з яких повинні будуватися надалі такі відносини: відокремлення, співробітництво та незалежність.

Вихід з підпілля майже всіх опозиційних партій, у тому числі і комуністичної, викликав заклопотаність в єпископаті. Кардинал Вісенте Енріке-і-Тарранкон, хоча і критикував привселюдно використання політичними партіями слова «християнський», проте визнав, що Іспанії зараз необхідна партія «християнської спрямованості». Однак ні зусилля церковного апарату, ні спроби основних християнсько-демократичних течій восени 1976 р. об'єднатися не змогли запобігти їхній поразці. Причини такої непопулярності партій «християнського духу» в католицькій країні крилися в тій політичній позиції, яку вони займали в період франкізму. Невизначеність ідейно-політичної програми християнських демократів, відсутність чіткої організаційної структури об'єктивно привели до того, що демохристиянський рух вступив у післяфранкістську епоху політично роздробленим.

В офіційній заяві єпископату з приводу перших демократичних парламентських виборів 15 червня 1977 р. підкреслювалося, що виборці вільні «вибирати собі партію, однак вона повинна підкорятися церковним заборонам на марксизм, аборти, розлучення і секуляризацію освіти» [79, с. 195].

Суперечливим для католицької церкви виявилось питання щодо нової демократичної Конституції. На 27-й Пленарній асамблеї єпископату, що відбулася в листопаді 1977 р. і присвячувалась обговоренню попереднього проекту Основного закону, єпископи оцінили визнання світського характеру держави в проекті Конституції як небезпеку для релігійного світу, оскільки це положення, за їхніми словами, не відповідає «достатньою мірою сформованій релігійній реальності іспанців з їх безперечною прихильністю католицизму». Єпископи закликали парламент «взяти до уваги» сформовані у свідомості сучасної людини «християнські цінності», що, на їхню думку, є «основними», а також не забувати про ту історичну спадщину, якою є «християнська концепція людини і суспільства», нагадуючи «про проблему захисту життя, сімейних обов'язків, суспільної моралі» [79, с. 197; 172, с. 173–174].

Різкій критиці піддав Основний закон і Голова іспанської церкви кардинал Марсело Гонсалес Мартін. Виступаючи в Толедо, він заявив, що Конституція спрямована проти релігії, підриває підвалини родини і шлюбу, не гарантує свободу освіти. Він закликав усіх «чесних католиків» голосувати на референдумі проти Основного закону.

У той же час кардинал Вісенте Енріке-і-Тарранкон у християнському посланні з приводу Конституції засудив кампанію, затіяну

«деякими» проти Основного закону під прикриттям істинності своєї віри. «Не можна користуватися релігійними доводами в даному випадку», – писав кардинал [79, с. 198]. Засідання Конференції іспанського єпископату, що відбулось 28 вересня 1978 р., більшістю голосів прийняло компромісне рішення: «Не висловлюватися щодо Конституції певним чином, а надати католикам право діяти за своїм розсудом відповідно до своєї совісті і політичних переконань» [177, с. 123–126].

Конституція закріпила принцип рівності громадян і відсутність дискримінації через віросповідання. Стаття 16 Конституції гарантувала свободу ідеології, віросповідання й відправлення культів індивідами і їхніми об'єднаннями без будь-яких обмежень, крім тих, які необхідні для підтримки громадського порядку. Ніхто не може бути зобов'язаний повідомляти про свою ідеологію, релігію або вірування. Жодна релігія не може бути державною. Державна влада повинна брати до уваги релігійні вірування іспанського суспільства й підтримувати відповідні відносини співробітництва з католицькою церквою й іншими віросповіданнями.

Лояльне ставлення виявила католицька церква і до партій лівого спрямування. У січні 1978 р. відбулася зустріч лідерів двох провідних лівих партій країни – КПІ і ІСРП з головою Конференції іспанського єпископату В. Енріке-і-Тарранконом. На зустрічі мова йшла про роль і місце церкви в політичному житті країни у зв'язку з майбутнім другим туром переговорів щодо перегляду конкордату, а також про найбільш важливі для церкви статті Конституції, що готувалася (зокрема, про характер шкільної освіти).

Ці переговори свідчили про розуміння лівими партіями, за які проголосувало величезне число католиків, і членами лівих клерикальних організацій значення морального престижу і впливу церкви та її пропаганди. З іншого боку, церква не могла не оцінити успіх лівих партій на виборах 1977 р. і їх величезного впливу на хід вироблення нової Конституції [79, с. 198–199]. Тому католицька церква була змушена пристосовувати свої політичні, суспільні та культурні стратегії до нової ситуації. Церква, одна з найвпливовіших інституцій іспанської держави, в період встановлення демократії висловила на її користь.

Дві важливі особливості політичного життя Іспанії 1975–1978 років роблять її досвід хоча й цікавим, але важким для копіювання (особливо для постсоціалістичних країн). По-перше, після смерті Франко Іспанія не повинна була змінюватись ні економічно, ні соціально, ні навіть у сфері культури. По-друге, франкізм не зруйнував засад громадянського самоуправління, того середовища, в якому зароджується та зміцнюється демократія.

Після прийняття нової демократичної Конституції політичний процес в Іспанії вступив у нову фазу – фазу консолідації демократії, основним завданням якого було адаптувати суспільство до нового політичного механізму, до нового – порівняно з авторитарним – способу розв’язання конфліктів.

Таким чином, етап демонтажу авторитарної системи та встановлення парламентської демократії в Іспанії, що розпочався після смерті Ф. Франко (листопад 1975 р.) і закінчився з прийняттям нової Конституції (грудень 1978 р.), відбувся у відносно короткий термін, носив мирний характер і не спричинив жодних катаклізмів у іспанському суспільстві. Посаду глави держави після смерті Каудильйо зайняв принц Хуан Карлос, який був сприйнятий суспільством як символ і гарант єдності нації та національної злагоди. Король надав монархічному принципу сучасне трактування і сприйняв ідею демократії як форму майбутнього політичного устрою Іспанії. Всі демократичні перетворення в державі відбувались від імені іспанського короля та за його підтримки. Хуан Карлос I рішучо впроваджував курс на трансформацію режиму зсередини, при опорі на легально існуючі політичні і конституційно-правові інститути.

Провідні позиції в процесі ліквідації франкізму та становленні демократії зайняли діячі та організації центристського та помірковано-реформістського напрямку. Таким діячем став призначений королем на посаду голови уряду А. Суарес, а такою організацією – очолюваний ним Союз демократичного центру (СДЦ). Стратегія проведення реформ урядом А. Суареса містила в собі врахування демократичних процедур, спиралася на обговорення і політичну просвіту громадян. Відмежовуючись від консерваторів та франкістів, СДЦ розпочав зближення з лівою опозицією, задовольнивши більшість її вимог і навіть співпрацюючи з її представниками (укладання між партійної угоди «пакт Монклоа», спільна розробка нової Конституції). Нова Конституція країни, прийнята в грудні 1978 р., забезпечила стабільність демократичного режиму і виступила фундаментом політичного порядку та громадянського миру. Опозиція, як права, так і ліва, погодилась визнавати демократичні процедури і правила політичної боротьби, тому її участь в політичному житті виявилась не тільки можливою, але й необхідною. Участь опозиції в демократичному процесі сприяла формуванню конкурентної партійної системи. Було легалізовано ліві партії, профспілки, проведено демократичні вибори до органів влади, сформовано нові державні інститути, визначено загальні принципи національно-державного устрою.

Успіх демократичного процесу багато в чому залежав від позиції Збройних сил та католицької церкви, які виступали головними опора-

ми франкістського режиму. Без їх участі виявилася б неможливою еволюція державно-політичних структур, що відбулася в країні після смерті Ф. Франко в другій половині 1970-х років. Демократизація в Іспанії не викликала активної протидії з боку Збройних сил, які навряд чи були прихильниками зміни режиму. У рядах військових не було згоди щодо життєздатної альтернативи демократизації. З тривогою спостерігаючи за процесом демократизації, військові не мали власного проекту постфранкістських перетворень, лідерів, здатних запровадити такий проект у життя і мінімальної соціальної підтримки, необхідної для його здійснення. Військові стали на шлях пасивної підтримки реформ. Церква була змушена пристосовувати свої політичні, суспільні та культурні стратегії до нової ситуації. Будучи однією з найвпливовіших інституцій іспанської держави, вона підтримала демократичні перетворення.

Демократія в країні вводилась зверху, легально і за участю деяких державних діячів, які здійснили свою політичну кар'єру за часів Франко. Цей процес не супроводжувався ані політичними чистками, ані арештами. Після смерті Франко до складу нової політичної еліти увійшли представники старого режиму. В цілому курс СДЦ характеризувався поступовою трансформацією лібералізації в демократизацію, хоча чітка межа між двома цими процесами не прослідковувалась. Дійсно, влада поєднувала надання населенню прав і свобод, створення багатопартійної парламентської структури із збереженням у майже недоторканому вигляді соціально-економічних та частини політичних (військово-бюрократичний апарат) структур франкізму. Правлячі кола змогли попередити розкол країни і досягти консенсусу, що охоплював усі соціальні верстви і без якого були б неможливі будь-які демократичні перетворення. В результаті конструктивної взаємодії політичних еліт іспанського суспільства і застосування техніки консенсусу нову інституційну структуру було побудовано таким чином, що вона повністю не відображала інтереси якої-небудь однієї політичної сили чи соціальної групи. Саме це сприяло стабільності нової політичної системи.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ ТА ЇЇ УТВЕРДЖЕННЯ В ІСПАНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ (1979 – 1982 РР.)

Після запровадження політичної реформи (листопад 1976 р.), перших демократичних парламентських виборів (червень 1977 р.), підписання пакту Монклоа (жовтень 1977 р.), схвалення нової Конституції (грудень 1978 р.) демократичний процес, розвиваючись за власною логікою, переходив до наступного етапу, сутність якого полягала в адаптації провідних політичних, соціальних та інституційних структур до нової політичної системи, до принципово іншої моделі врегулювання суспільних конфліктів.

Для довготривалої і перспективної стабільності і легітимності демократичного режиму в Іспанії непересічне значення мала не тільки форма новостворених інституцій і організацій, але й ефективність утвердження чи, за висловом багатьох дослідників, консолідації демократії. Як слушно стверджують Х. Лінц і А. Степан, консолідація демократії відбувається у трьох суспільних вимірах: в управлінні, у ставленні до демократії і у законодавстві. У сфері управління режим вважається консолідованим, коли жодна політична, суспільна, економічна чи інституційна сила національного рівня не використовує вагомі ресурси з метою створення недемократичного ладу. У царині ставлення до демократії можливо стверджувати, за наполяганням дослідників, про згуртовану демократію за умов, коли більшість громадян усвідомлюють, що демократичні процеси та інституції передбачають кращу форму правління суспільством. З точки зору конституційної перспективи демократичний лад є консолідованим тоді, коли правлячі і не правлячі сили вирішують конфлікти в межах законів нового демократичного суспільства [162, с. 5–7].

Отже, важливо розрізнати наступне: якщо в процесі встановлення демократії за допомогою заміни соціально-політичних структур демонтувався попередній франкістський режим і встановлювався новий, то в процесі консолідації, новий режим все більше починав відрізнятися від свого попередника та кристалізуватися в іншу інституційну структуру.

Своєрідною межею між етапами встановлення демократії та її консолідації стали парламентські та муніципальні вибори, що відбулися 1 березня та 3 квітня 1979 року відповідно. Загальнонаціональні та місцеві вибори 1979 року були першими, які проводилися за наявності всіх елементів передбачених демократичною політичною системою, а саме: за дії Конституції і виборчого закону, упорядкованої системи політичних партій, юридичних і політичних гарантій прозорості результатів.

Стрижневу вісь нової партійної системи чітко визначили, як значалось у попередньому розділі, перші демократичні вибори 1977 року. Її склали основні чотири партії національного рівня – Союз демократичного центру (провідна сила центристів), Іспанська соціалістична робітничка партія та Комуністична партія Іспанії (найвагоміші представники лівих сил), Народний Альянс (партія правого спрямування).

Процес адаптації стосувався насамперед цих партій. Так, Іспанській соціалістичній робітничій партії (ІСРП) не вистачало на даному етапі того прагматизму, який був їй притаманний під час конституційного процесу. Це змусило її поступитися урядовій партії (СДЦ), що спричинило внутрішню кризу ІСРП. Так само Комуністична партія Іспанії (КП), не зважаючи на значні жертви, не змогла стати провідною і координуючою силою лівих. В Народному альянсі розпочались серйозні дебати стосовно успішності передвиборчої компанії. Не оминули ознаки кризи і урядову партію, в яку вона продовжувалась заглиблюватись. Головне осердя кризової ситуації полягало у полярності поглядів стосовно створення політичного проекту на постперехідний період.

Виборам передувала напружена боротьба між СДЦ і лівими партіями стосовно черговості їх проведення. Комуністи та соціалісти наполягали на тому, щоб провести спочатку муніципальні вибори з метою очищення місцевих органів влади від франкістів і прискорити процес демократизації. СДЦ, побоюючись, що муніципальні вибори можуть принести перемогу лівим силам і тим самим послабити вплив правлячої партії, прагнув якнайшвидше використати ще не втрачений остаточно престиж партії, «яка подарувала країні демократію», для подальшого зміцнення своїх позицій. Зробити це було можливо лише за умови функціонування органів місцевої влади, успадкованих від франкізму. Враховуючи ці обставини, уряд А. Суареса в кінці 1978 р. розпустив парламент і призначив нові вибори у Кортеси, хоча закон «Про політичну реформу» не передбачав розпуску кортесів після затвердження конституції [191, с. 235].

У парламентських виборах взяли участь 21 коаліція (в них об'єднались більше 60 партій) та 22 партії, що виступили самостійно. На 557 місць у Конгресі депутатів і Сенаті претендувало приблизно 8,5 тис. кандидатів.

Передвиборча програма СДЦ проголошувала вірність принципам іспанської монархії. «Центру» позиціонувався обґрунтовувалася як єдино можливий і необхідний фактор «для досягнення загальної згоди, діалогу і справедливості». У зовнішньополітичній сфері СДЦ висловився за інтеграцію із Західною Європою і за включення Іспанії в

систему НАТО. У соціально-економічній області програма передбачала ряд заходів, спрямованих на оздоровлення іспанської економіки (боротьба з інфляцією, проведення податкової і фінансової реформ, підвищення ефективності державного сектора), запровадження системи безкоштовної обов'язкової середньої освіти, поліпшення системи охорони здоров'я. Соціалісти декларували захист інтересів трудящих, критикували капіталістичний лад та політику буржуазних партій, планували покращення матеріального та соціального становище народних верств, націоналізувати економіку ліквідацію релігійної освіти, запровадження вільних і безкоштовних абортів тощо. Передвиборча програма КПП суттєво не різнилася від програми 1977 р., лише доповнювалася вимогою створення уряду широкої коаліції з обов'язковою участю СДЦ та ІСРП.

Аналіз перебігу парламентських виборів 1979 р. дозволяє стверджувати про важливі зміни у політичній панорамі Іспанії, що відбулися з часу останніх у 1977 р. Якщо 1977 року СДЦ був лише виборчою коаліцією, створеною для підтримки уряду, то у 1979 році він перетворився в уніфіковану і відносно міцну політичну партію, незважаючи на існуючі розбіжності та напругу в її вищих ешелонах. ІСРП прийшла на вибори посилена входженням до її складу Соціалістичної народної партії, яка через власну нерезультативність саморозпустилася у квітні 1978 р. [210, с. 684–698]

На позитивні результати розраховувала і КПП, оскільки проявила відповідальність і поміркованість, продемонстровані нею під час конституційного процесу. Найголовніше було те, що в квітні 1978 р. іспанські комуністи відмовились від марксистсько-ленінських ідейних засад. Цим вони розраховували на підтримку помірковано налаштованих виборців та лояльне ставлення з боку Збройних Сил. Народний Альянс, в свою чергу, підкреслював власне ліберально-консервативне, реформістське, народне та демократичне спрямування.

Загалом парламентські вибори в цілому закріпили розстановку політичних сил, що склалася після виборів 15 червня 1977 р.: СДЦ отримав 35 відсотків голосів (168 місць у конгресі депутатів); ІСРП – 30,5 відсотків голосів і 121 місце відповідно; КПП – 10,8 відсотків (23 місця); Демократична коаліція – 6,1 відсотків (9 місць).

Таким чином, вибори засвідчили подальше падіння впливу правих партій та угруповань, тоді як СДЦ та ІСРП підтвердили свої завойовані позиції. КПП практично повторила результати 1977 р. Так, в Іспанії сформувалася наприкінці 1970-х років поляризована система партій з чотирма основними партіями загальнонаціонального рівня.

З іншого боку, виборча кампанія 1979 року зафіксувала збільшення кількості громадян, що утрималися від участі в голосуванні.

Так, якщо під час парламентських виборів 1977 р. їх кількість становила 21,6 відсотка, то у ході загальнонаціонального референдуму на підтримку конституції в 1978 р. ця цифра зросла до 32,3 відсотків, а під час парламентських та муніципальних виборів 1979 р. збільшилась відповідно до 33,6 та 39 відсотків. Зростання соціальної апатії іспанців багато дослідників пояснюють їхнім розчаруванням перебігом процесу перетворень. Деякі автори вважають, що розчарування у політиці є неминучим, а іноді й необхідним наслідком поставоритарного процесу, незалежно від способу встановлення демократії: спочатку громадяни «відкривають» для себе політику і проявляють надзвичайний інтерес до громадської діяльності, однак встановлення нової демократичної системи призводить до звуження поля політичних дій, поступаючись місцем певній «приватизації» очікувань [191, с. 237]. Інші автори, навпаки, приписують аморфність самій природі процесу демократизації в Іспанії, оскільки в перехідний період саме політична еліта укладає вагомні політичні угоди (наприклад «пакт Монклоа», Конституція), що детермінує певну інертність громадських сил. Абсентизм був спричинений також впливом авторитарної політичної культури часів франкізму, яка характеризувалася політичною апатією та політичним цинізмом [167, с. 81–83].

3 квітня 1979 р. були проведені вперше після 1931 р. муніципальні вибори. Їхні результати дозволяють стверджувати, що було покінчено із засиллям франкістів на місцях та відзначено великий успіх лівих партій. Так, СДЦ отримав 31 відсоток голосів виборців, ІСРП – понад 29 відсотків, КПП – 13. Ліві перемогли у 27 провінціях з 52, в яких проживає приблизно 70 відсотків населення Іспанії. Розвиваючи успіх, КПП та ІСРП підписали після виборів угоду про співробітництво в місцевих органах влади, що дозволило їм домогтися обрання лівих алькальдів у Мадриді, Барселоні, Валенсії, Кардові та інших великих містах. Можна констатувати, що перемога лівих партій на місцевих виборах суттєво змінила політичну карту Іспанії [79, с.36; 93, с. 67; 138, с. 270–271].

Таким чином, демократична конституція 1978 р., парламентські та муніципальні вибори 1979 р. остаточно демонтували франкізм як політичну систему. Частково це можна пояснити не тільки вдалою політикою короля і уряду, а й переоцінкою цінностей самими іспанцями, 40 відсотків яких у 1977 р. віддавали перевагу порядку, 35 – рівності і 25 – свободі, а у 1979 р. – відповідно 50, 30 і 20 [81, с. 120; 160, с. 648, 649, 654]. Очевидно, порядок перестав бути цінністю в розумінні, характерному для франкістського режиму, і став синонімом особистої і колективної безпеки на фоні економічної кризи і активізації тероризму.

Успішно пройшовши установчий етап і отримавши перемогу на других всезагальних виборах 1979 р., Союз демократичного центру отримав шанс залишитися при владі. Проте саме у цей момент проявилися всі протиріччя та внутрішні проблеми урядової партії. Її криза поглибилась після виборів 1979 р., коли А. Суарес оголосив про завершення політики «національного консенсусу» та початок «етапу глибокої перебудови суспільства», суть якої полягала у подальшому розвитку конституційного процесу, зміцненні правових основ держави, остаточному вирішенні проблеми автономій, ефективній боротьбі з тероризмом і т. д. За попереднього строку своїх повноважень лідер центристів міг головувати у меншості без зайвих ускладнень, оскільки це йому дозволяла конституційна згода політичних сил [173, с. 298].

Завершення політики «національного консенсусу» започаткувало новий етап, характерний справжнім демократичним партійним суперництвом. Урядовій партії було необхідно для зміцнення своїх позицій укласти угоду з будь-якою іншою політичною силою, що ускладнювало процес демократичної консолідації. Так, альянс із ІСРП позбавив би країну альтернативи існуючому уряду і сприяв би двом опозиційним партіям, Народному Альянсу (НА) та КПІ, що займали крайні, відповідно праві та ліві, політичні позиції у партійному спектрі. Укладення угоди лише з НА загрожувало б поляризацією національного політичного життя і переміщенням центру політичного спектру до ІСРП. Так само варто наголосити на тому, що перспективі союзу урядової партії з ІСРП опиралися найбільш консервативні кола СДЦ, а проти союзу з НА виступило її ліве крило, прискоривши таким чином процес внутрішньої дезінтеграції СДЦ.

У такій ситуації А. Суарес виявився нездатним оцінити перспективи свого лідерства ні в уряді, ні у партії. Головна причина такої колізії – відсутність власної політичної програми, яка б дозволила закріплювати і зміцнювати здобутки попереднього періоду і гарантувала б подальшу консолідацію демократії на основі нової конституції. Лідер партії, яка здійснила перехід Іспанії до демократії, дедалі більше втрачав політичну ініціативу, перетворюючись у першу жертву так званого «синдрому Монклоа». Частина секторів СДЦ прагнула обмежити владу А. Суареса в партії, інші почали симпатизувати політичним силам, очолюваним М. Фрагою [191, с. 281; 138, с. 272–273]. Проте варто врахувати і погляди тих науковців, які вважають, що криза СДЦ спричинена усуненням А. Суареса від керівництва, а однією з причин занепаду урядової партії називають небажання прибічників А. Суареса підтримати його у виробленні нового спільного плану дій [115, с. 277].

На нашу думку, кризу СДЦ не можна пов'язувати лише з особою її засновника. Розпад СДЦ, що наближався, був неминучим. Багато дослідників розглядають труднощі правлячої партії у період 1979–1982 років як хроніку «тривалого вмирання». СДЦ був заздалегідь приречений на зникнення, тому що був штучною партією, створеною з метою управління процесом демократизації на її початковому етапі. Більше того, СДЦ виявився не життєздатним через неможливість консолідації ідеологічно неоднорідної соціальної бази. Партії, які склали основу Союзу, були, за європейською класифікацією, від ультралівих до правих [155, с. 46]. Наприклад, на відміну від лібералів, соціал-демократи і «незалежні» виступали за втручання держави в економіку, в той час як демохристияни займали проміжну позицію. Світський погляд у питаннях моралі та релігії об'єднував лібералів і соціал-демократів, яким протистояли демохристияни, які відстоювали у цьому питанні більш консервативні позиції. Зрозуміло, що через таку гетерогенність СДЦ досягти внутрішнього консенсусу щодо подальшої програми дій було неможливо.

Виходячи з вищевикладеного, слушно постає питання: чому ідеологічні розбіжності не проявлялись так виразно до виборів 1979 р.? На нашу думку, тому що, по-перше, в період конституційного процесу парламентська фракція СДЦ не мала змоги обговорювати і заперечувати рішення своїх керівників, які завдяки укладенню угоди з представниками інших впливових політичних партій користувались незалежністю. По-друге, правляча партія діяла практично автономно від громадянських соціальних інститутів, хоча останні демонстрували зростаюче прагнення інтегруватися і стати учасниками демократизації. По-третє, дестабілізуючий вплив тероризму, економічної кризи, зміцнення регіональних націоналістичних партій, приходу лівих сил до влади у низці муніципалітетів негативно вплинули на хитке становище уряду СДЦ, який до того ж не мав більшості в кортесах. Таким чином, нездатність уряду упоратися з вищепоіменованими труднощами викликала постійну критику з боку лівих та регіональних партій.

Цією ситуацією скористалася ІСРП. В травні 1980 р. генеральний секретар ІСРП Ф. Гонсалес і віце-секретар А. Герра вносять у кортеси резолюцію про вотум недовіри уряду СДЦ, яку підтримала КПІ. Для деяких керівників ІСРП А. Суарес, якого вони порівнювали з Франко, був справжньою загрозою демократії [157, с. 553; 138, с. 271]. Під час дебатів у кортесах А. Герра стверджував, що «ні Суарес не підтримує демократію, ні демократія не підтримує Суареса». Ф. Гонсалес представив тоді ж помірковану і реалістичну програму дій. Соціалістичного керівника несподівано підтримав М. Фрага, провідний лідер правих сил, який з ентузіазмом вітав появу

«поміркованих, національних і дієвих лівих». Під час голосування на підтримку уряду висловлювались 166 депутатів, проти – 152, 21 – утримався. Уряд А. Суареса залишився при владі.

Наприкінці 1980 р. парламентська фракція СДЦ організувала «рух критиків» проти власного лідера, очолювані головою Конгресу депутатів А. Лавільєю. В січні 1981 р., напередодні відкриття II з'їзду СДЦ, представники руху підписали «Маніфест двохсот» з вимогою демократизації і реорганізації партії [173, с. 299–300; 215, с. 130–131; 93, с.74].

Додалася і така прикра обставина, що протягом останніх місяців 1980 р. відбувалось помітне дистанціювання у стосунках між А. Суаресом та Хуаном Карлосом I. Зростаюча непопулярність А. Суареса могла скомпрометувати монарха, ставлеником якого був прем'єр. Дон Хуан Карлос неодноразово звертав увагу голови уряду на небезпеку військового державного перевороту і вимагав від нього рішучих дій щодо зростаючого інволюціонізму. А. Суарес відкидав можливість будь-якого коаліційного уряду, уникаючи таким чином дострокових виборів, перемогу на яких безсумнівно здобула б ІСПП. За даними соціологічного дослідження, проведеного у січні 1981 р., 43 відсотки респондентів підтримували ІСПП і лише 26 – СДЦ. Єдиним можливим виходом для правлячої партії у цій ситуації могло бути призначення нового голови уряду, який би користувався одно-стайною підтримкою всіх членів СДЦ [107, с. 416].

А. Суарес, усвідомлюючи свою відповідальність, 26 січня 1981 р. на зустрічі з королем у Сарсуелі заявив про свою відставку. 28 січня на зустрічі з постійною комісією СДЦ він запропонував другого віцепрем'єра з економічних питань Леопольдо Кальво Сотело як кандидатуру на посаду нового голови уряду.

Відставка А. Суареса аж ніяк не сприяла розв'язанню внутрішньопартійних проблем СДЦ. Це підтвердив II з'їзд партії, який відбувся на початку лютого 1981 р. в Пальмі де Мальорка і оголосив про відставку А. Суареса не лише з посади прем'єр – міністра, а й з посади голови СДЦ. Розбіжності і зростання внутрішньополітичної напруги проявились під час обговорення програми дій партії та кандидатури нового керівника СДЦ. З двох кандидатур, офіційної (А. Родрігес Саагун) та «руху критиків» (Л. Лавілья) було обрано першого. Ні А. Суарес, ні Л. Кальво Сотело не брали участі у роботі з'їзду.

10 лютого 1981р. Хуан Карлос I пропонує Л. Кальво Сотело сформувати новий уряд з представників СДЦ. Ім'я Л. Кальво Сотело звучало заспокійливо для правих і навіть ультраправих, оскільки дядько нового прем'єра Хосе Кальво Сотело був одним з

натхненників боротьби проти республіканців. Він став жертвою терористичного акту в 1936 р. і його вбивство було використане франкістами як привід для виступу в липні 1936 року [37, с. 236; 79, 37].

Згідно з Конституцією Іспанії, кандидат на посаду голови уряду повинен був виступити з програмною промовою перед конгресом депутатів і отримати вотум довіри абсолютної більшості депутатів. У програмі Л. Кальво Сотело задекларував «європейську, західну політику», наголосив на необхідності консультацій з парламентськими фракціями щодо умов вступу Іспанії до Північноатлантичного альянсу, окреслив плани подальшого розвитку автономізації країни. Проте, в результаті голосування Л. К. Сотело отримав перевагу лише в 7 голосів. Цього було замало [191, с. 299–300].

Наступне засідання нижньої палати парламенту, скликане для розв'язання цієї колізії, перерване діями військових 23 лютого 1981р. (захоплення парламенту з метою здійснення державного перевороту), відбулось 25 лютого. На підтримку уряду цього разу висловились 186 депутатів, 158 – проти [193, с. 644; 173, с. 307; 203, с. 184].

Одразу після пугчу ІСРП за підтримки компартії виступила з пропозицією про створення коаліційного уряду за участю центристів і соціалістів, який отримав би широку підтримку як у країні, так і парламенті і був би здатний протидіяти насиллю і тероризму, здійснити демократичне реформування держави, подолати економічну кризу, розв'язати проблему автономії. СДЦ погодився лише на консультації з опозицією при розв'язанні найважливіших політичних та соціально – економічних питань. Однак на практиці влада обмежила діалог з опозицією лише деякими питаннями економічного розвитку і автономізації.

Ні новий прем'єр, ні новий лідер СДЦ не змогли попередити розкол партії. На базі СДЦ утворилася низка нових партій: А. Міранда, О. Альсада, А. Атард, Ерреро де Міньюн утворили у 23 липня 1981 р. «Помірквану платформу»; міністр юстиції Ф. Ордоньєс подає у відставку і засновує 2 лютого 1982 р. власну партію Демократичну дію; А. Суарес разом з Р. Саагуном, Р. Кальво Ортегою, Х. Віанюю створюють партію Демократичний і соціальний центр (ДСЦ); 20 липня 1982р. О. Альсага і Ф. Альварес Міранда разом з 18 парламентаріями створили Народну демократичну партію (НДП) [193, с. 137–138; 191, с. 383; 79, с. 38; 93, с. 76]. Посаду голови Союзу демократичного центру, власне того, що від нього залишилося, зайняв прем'єр – міністр Л. К. Сотело.

Якщо при А. Суаресі Союз демократичного центру в цілому сприймався як сила, що змогла вивести країну з авторитаризму в умо-

вах громадянського миру, зробити її активним учасником міжнародного життя і проводити політику національної незалежності, то нові керівники СДЦ швидко втратили довіру і вплив в країні. Л. К. Сотело діяв нерішуче, пасивно, а іноді суперечливо.

Перша загальнонаціональна проблема, яку вирішував уряд К. Сотело, було входження Іспанії в Організацію Північноатлантичного договору. Урядовці переконували співвітчизників в тому, що вступ у НАТО необхідний передовсім для залучення іноземних інвестицій, для ефективнішої боротьби з тероризмом, надійного захисту від зовнішніх загроз. Ліві партії проводили натомість енергійну антинатовську кампанію: багаточисельні антимілітарні демонстрації, збирали підписи для проведення референдуму щодо вступу країни до НАТО. Розмах антинатовського руху викликав побоювання уряду про можливий результат референдуму, тому обговорення питання було перенесено у кортеси. В жовтні 1981 р. кортеси ухвалили рішення направити у Брюссель клопотання щодо вступу Іспанії в НАТО (186 депутатів висловились «за»; 146 – «проти»).

Рішення про вступ до НАТО без згоди лівих сил було найбільш контраверсійним з усіх питань, які розв'язувалися в процесі іспанської демократизації. Ця проблема, а також перманентна нестабільність внутрішньополітичної ситуації початку 80-х років заставила уряд узгоджувати найважливіші питання з опозицією, зокрема з Іспанською соціалістичною робітничою партією. Вступ у Північноатлантичний альянс без згоди ІСРП був викликаний наступними причинами. По-перше, новий голова уряду Л. Кальво Сотело прагнув покласти кінець двозначності політики попередніх урядів, визначивши для Іспанії «європейську, демократичну, прозору і незворотну» зовнішню політику. У своїй програмній заяві він підкреслив, що геополітичне розташування Іспанії є несумісним з нейтралітетом. По-друге, в даний час постала необхідність поновлення переговорів з США стосовно угоди 1976 р., яка втратила силу в 1981 р. Розпочавши навесні 1981 р. переговори, іспанський уряд відчув стриману позицію Вашингтону щодо зміни двосторонніх переговорів без попереднього вступу Іспанії в НАТО. По-третє, існував чіткий зв'язок між рішенням вступу в НАТО і станом переговорів про входження Іспанії в ЄЕС. В грудні 1981 р. керівництво Північноатлантичного блоку підписало протокол про входження до його складу Іспанії і в травні 1982 р. Іспанія стала 16-им членом НАТО [202, с. 123–141; 191, с. 310].

Зростаюча невизначеність у надрах правлячої партії відбувалась в умовах глибокої економічної кризи, яка уразила Іспанію більше, ніж решту країн Західної Європи. Зростання ВВП з 7–8 відсотків у період промислового буму 1960–1973 років скоротилось до 1,5–2 відсотків у

наступне десятиріччя. Господарський занепад характеризувався дефіцитом торговельного і платіжного балансів, високим рівнем інфляції (на початок 1980-х років – 10 відсотків), різко зростаючою зовнішньою заборгованістю (з 1,7 млрд. \$ в 1974 р. до 30 млрд. \$ у 1985 р.).

Соціально-економічною проблемою номер один стало стійке масове безробіття. Національний інститут статистики, який на початку літа 1980 р. провів дослідження, встановив, що в країні нараховується 1 439 600 безробітних, 40 відсотків з яких – молодь. Кількість зайнятих у сільському господарстві з 1977 по 1984 р. скоротилась з 23 відсотків до 17,6, а в промисловості – з 36,8 до 33,3. Зростали тільки показники зайнятості у сфері послуг. У 1982 р. у Іспанії нараховувались 26,7 млн. працездатного населення, з яких у виробництві було зайнято лише 10,8 млн., ще 2 млн. шукати роботу, а решта складала категорію «економічно неактивних».

Криза зайнятості реально продемонструвала диспропорції моделі господарського розвитку, що залишилась від франкізму. Насамперед це існування великої кількості технічно примітивних і малопродуктивних підприємств, що тримались «на плаву» в період промислового піднесення, і збанкрутілих з приходом кризи. З 1976 р. по 1982 р. зникло 276 тис. таких підприємств. Протягом 1979–1980 років збанкрутувало 1254 фірми у Каталонії, близько 700 в Мадриді, більше 2000 в Сарагосі, 400 в країні Басків. Сотні тисяч громадян залишилось без роботи. Кількість безробітних зростала, не зменшувались ціни (ріст цін з 1977 по 1981 р. досяг 200 відсотків), тривала інфляція. За першу половину 1981р. зареєстровано 1395 страйків, в яких взяло участь 2 625 тис. страйкуючих [38, с. 39–40; 93, с. 69; 92, с. 9].

На ситуацію в сфері зайнятості вплинуло і повернення на батьківщину близько 500 тис. емігрантів, головним чином з країн Західної Європи. Справа в тому, що з початком економічної кризи західно-європейські уряди обмежили в'їзд і почали утискати іноземних робітників. Ця обставина, а також крах франкістської диктатури спонукали багатьох емігрантів повертатись на батьківщину. Напруженість на ринку праці була також спричинена масовою міграцією населення з сільських місцевостей у промислові райони країни, де знайти роботу стало майже неможливо.

Прагнучи розв'язати низку соціально-економічних проблем, уряд СДЦ в червні 1979 р. оголосив про розробку 54 нових законів.

Кабінет міністрів спирався на підприємців, більшість яких були об'єднані в Іспанську Конфедерацію Підприємницьких Організацій (ІКПО), створену в червні 1977 р. ІКПО, як і уряд, побоювалась соціальних заворушень, пов'язаних із зростанням безробіття та інфляції, що могли спричинити серйозні перепони для консолідації демократії.

Враховуючи, що значна частина робітників виявляє готовність до «соціального партнерства», ІКПО за підтримки СДЦ підписала в 1979 та 1980 роках дві загальнонаціональні угоди з соціально-економічних питань з Всезагальною спілкою трудящих, які визначали умови колективних договорів на місцях [171, с. 307].

Згодом, в березні 1980 року був прийнятий Статут трудящих, який визначав основні права та обов'язки трудящих; сутність та основні елементи трудового договору, умови його дійсності, зміни та припинення дії договору; питання кар'єрного росту; заробітної платні та її гарантій; перелік санкцій при порушенні трудового законодавства; права на колективне представництво, об'єднання трудящих на підприємствах, порядок ведення переговорів та укладання колективних договорів [136, с. 41–94].

За умов соціально-економічної кризи, що тривала з 1974 року, в червні 1981 року була укладена тристороння Національна угода про зайнятість. Її підписали уряд, центральні профспілки (Всезагальна спілка трудящих і Робітничі комісії) та Іспанська конференція підприємницьких організацій (ІКПО). На відміну від попередніх ця угода не лише визначала умови колективної договірної практики на місцях, а ставила своїм завданням створення нових робочих місць. Одним з основних пунктів угоди було обмеження зростання заробітної плати трудящих з метою створення за рахунок вивільнених коштів нових робочих місць і зменшення темпів інфляції. Також угода передбачила надання допомоги профспілкам у розмірі 80 млн. песет щорічно протягом трьох років [171, с. 308].

Фактично йшлося про неокорпоративістську взаємодію профспілок, підприємців і держави. Основна мета нових угод полягала у встановленні «соціального миру», введення трудових відносин у рамки, що не порушували рівновагу системи. По суті, трудові угоди 1979–1981 рр. були логічним продовженням «пакту Монклоа» – і стосувались більш вузької сфери – сфери трудових відносин [93, с. 70–71].

У державній економічній програмі 1979 р. на перший план висувалися принципи свободи приватного підприємництва, «ринкової економіки», ефективності виробництва. Проголошувалася подальша «лібералізація» ринку праці, зовнішньої торгівлі, фінансової системи, відмова від державного втручання в економіку, перегляд системи програмування і ролі державного сектора.

Згідно рекомендаціям ІКПО уряд прийняв рішення про допомогу галузям, що переживали кризу. З 1980 р. для них розроблялися програми модернізації, які включали надання державних субсидій і інших пільг. При цьому допомога виявлялася не окремим підприємствам, а

галузі в цілому, і керівна роль в перебудові відводилася приватному сектору. Такий підхід, закріплений в «законі про промислову реконверсію» 1981 р., дозволив великому капіталу максимально використовувати державну підтримку [79, с. 93].

Економічна політика кінця 1970-х – початку 1980-х років не привела до істотної зміни ситуації. Продовжувалася депресія; залишалася несприятливою динаміка зайнятості, цін, зовнішніх розрахунків і інших основних показників в цілому; багато структурних проблем економіки як і раніше не знаходили рішення. Повільно і важко просувалися переговори з ЄЕС. Росла соціальна напруженість. Політика уряду викликала різку незадоволеність з обох боків: підприємці вважали її недостатньо такою, що відповідає їхнім інтересам, а ліві сили і профспілки протестували проти неефективності заходів боротьби з кризою, зниження життєвого рівня трудящих і розорення тисяч дрібних підприємств, обмеження профспілкових прав.

Неспроможність уряду СДЦ вирішити низку соціально-економічних проблем призвела врешті-решт до втрати нею довіри значної частини іспанських громадян.

Іспанська демократизація поставила на порядок денний одну з найскладніших проблему Іспанії – проблему національно-територіальної організації держави. Національно-регіональне питання було продюж багатьох століть одним з найбільш важких у політичному житті країни і залишилося нерозв'язаним до 1970-х років.

Як вже зазначалося у попередньому розділі, Іспанія вступила на шлях демократизації в умовах «недобудованості» своєї національної держави, що історично склалася. Завершувати цей процес, вже давно здійснений більшістю країн Заходу, необхідно було в умовах, коли провідною тенденцією стало бажання історичних областей країни отримати автономії. Якщо раніше за самоуправління вели боротьбу головним чином Каталонія, Країна Басків, Галісія, Андалусія, то тепер прагнення до автономізації проявили всі 17 регіонів Іспанії.

Загалом на суспільно-побутовому рівні демократизація кореспондувалася в Іспанії з децентралізацією. При цьому більшість спільноти схилилася до своєрідного компромісу між централістською унітарною державою та регіонами, тобто до зміни франкістської «національної єдності» на федерацію, а «державою автономій». Наголошено, що в пропонованій структурі поєднувалася вимога місцевого самоуправління і збереження сильного центру, так необхідне для усталення в країні демократизації, модернізації та «інтеграції в Європу».

Безумовно, в різних історичних областях Іспанії мова йшла про різні «типи націоналізмів» з різним ступенем національної ідентично-

сті і неоднаковим впливом на соціокультурне життя свого регіону чи країни в цілому. Прояви регіональних прагнень, національних почуттів, настроїв і вимог, що висувалися на їх підставі, мали в кожному регіоні свій особливий вигляд.

Самобутні відмінності кожного регіону виявилися настільки значними, що насилу піддаються чіткій типологізації. Хоча в найзагальнішому вигляді здійснити її можливо. Найбільш виразною самобутністю і одночасно внутрішньою єдністю володіють ті регіональні утворення, для яких важливим чинником, що визначив прагнення до автономії, був фактор національний, етнічний, а не винятково історично-територіальний. Це Галісія, Каталонія, Басконія. Їх об'єднує особливе геополітичне розташування – як регіонів прикордонних, що володіють ширшими можливостями для контактів із зарубіжними країнами. У зв'язку з цим вони формувалися і розвивалися інакше, ніж регіони з більш однорідним етнічним корінням, які першими об'єдналися навколо Кастилії.

В цілому процес розв'язання національно-регіонального питання в інституційному плані можна поділити на три основні етапи. Перший – від початку демократичного процесу до ухвалення Конституції 1978 р., другий – до військового путчу 23 лютого 1981 р., третій – до 1983 р., коли уряд ІСРП завершив затвердження статутів всіх 17 регіональних утворень [20, с. 122].

Як зазначалося, уряд А. Суареса одразу визнав право національних меншин на автономію і надання їм автономного статусу. В новій Конституції вводився термін «національності» і, таким чином, стверджувався багатонаціональний характер Королівства Іспанія. Основний закон передбачав розв'язання і мовної проблеми: поряд з офіційною іспанською визнавались і місцеві мови (каталонська, баскська, галісійська та ін.).

Початковим завданням стало не вибір моделі автономії, а способів її формування відповідно до умов, продиктованих 143-ю і 151-ю статтями Конституції. Вибір статті фактично (хоч і не явно) припускав і тип автономії. У кожній із статей визначалися не тільки особливі, але і загальні для першого і другого типу автономії процедури. У обох випадках ініціатива постановки питання про автономізацію повинна була надходити від політичної еліти – депутатів, представників політичних партій і передпарламентів, а проект статуту – вироблятися на місці спеціальною асамблеєю з представників партій і рухів, міжурядових організацій (передурядів). Проте в першому випадку (ст. 143-а Конституції) ініціативу повинні були схвалити дві третини муніципалітетів і більшість громадян в кожній з провінцій. У другому випадку (ст. 151) ініціативу повинні були підтримати три чверті муніципаліте-

тів, а сам проект приймався загальнодержавним референдумом. Після цього документ розглядався в Кортесах більшістю депутатів обох палат і після парламентського схвалення статут отримував юридичну силу. Зміни в статут автономії першого «розряду» могли вноситися по закінченні п'яти років після його ухвалення. У другому випадку автономії мали право вносити поправки в свій статут у будь-який час.

Можливість отримання дворівневої автономії мала істотне значення через різну готовність регіонів узяти на себе більшу або меншу міру самостійності і відповідальності. Таким чином враховувалися різні інтереси, прагнення політичних і соціальних сил усередині кожного регіону, розмаїття цілей політичної еліти і широких верств населення.

Найважчою виявилася проблема підготовки, узгодження і ухвалення конкретних регіональних статутів. Згідно Конституції, ці акти не передбачали суворої регламентації прав, обов'язків, компетенції регіонів. Статут повинен був містити лише чотири обов'язкові пункти: а) назва спільності, яка найкраще віддзеркалює її історичну ідентичність; б) визначення меж території та її складу; у) назва і місцезнаходження регіональних автономних інститутів; г) перелік компетенцій автономії та ресурсів й служб, які забезпечують їх реалізацію.

Після виборів 1979 р. уряд А. Суареса активізував свою діяльність у царині формування нових державних структур. Так, було створене міністерство Територіальних адміністрацій, основне завдання якого полягало у сприянні та контролі процесом передачі влади у регіонах.

Власне, процес автономізації стимулювався знизу, на рівні провінцій.

Ще у вересні 1978 р. Депутатська група каталонців подає на розгляд парламенту проект статуту про автономію, який у листопаді цього ж року був затверджений. 25 жовтня 1978 р. у Каталонії відбувся референдум на підтримку цього статуту. 88,2 відсотка громадян проголосували «за» і тільки 7,8 – «проти». Цікавим є дослідження, проведене під час цих подій у даному регіоні. За його результатами 55 відсотків каталонців надали перевагу автономії, 20 – виступили за централізм, 10 – за федерацію і 11 – за незалежність Каталонії [191, с. 250]. 18 грудня 1979 р. було прийнято «Органічний закон про автономний статус Каталонії», який врегульовував питання повноважень місцевого парламенту, управління, фінансів і економіки. Невдовзі 20 березня 1980 р. відбулися вибори до автономного парламенту. Коаліція каталонських націоналістів «Конвергенція і Союз» на чолі з Х. Пуходем здобула 28 відсотків голосів (43 місця у парламенті), Соціалістична партія Каталонії спільно з ІСРП – 22 відсотки (33 місця),

Об'єднана соціалістична партія Каталонія – 19 (25 місць), Ескерра республікана де Каталонія – 9 (14 місць), СДЦ – 11 (18 місць).

Нагадаємо, що каталонський «націоналізм» має давню історію і характеризувався поміркованістю й толерантністю і навіть доброзичливістю до переселенців з інших регіонів країни. Тому провідною регіональною партією стала «Конвергенція і Союз», яка репрезентувала місцеві бізнесові кола, пов'язані з центральною владою, культурно-освітню еліту, і, церкву, певною мірою, відокремлену від центральної ієрархічної верхівки. Найважливішим для самовизначення партій (як місцевих так і загальнонаціональних) у Каталонії виявився вибір орієнтації на групу населення в залежності від її схильності до каталонського чи іспанського «націоналізму». Доводилось враховувати, що населення поділяється на три групи. Перша складалася з тих громадян, хто вважав себе більш каталонцем ніж іспанцем. На них спиралась місцеві націоналістичні партії (наприклад: «Конвергенція і Союз»). Другу групу складали ті, хто відносив себе однаковою мірою і до каталонців і до іспанців. На них спиралась ІСПП і КПІ. Третя група об'єднувала тих, хто відчував себе більш іспанцем ніж каталонцем, і які виступали проти державної децентралізації.

Каталонія одержала автономний статут швидко і без великих суперечок, що пояснюється досвідом функціонування, хоч і короткочасним, автономії в період Другої Республіки, відносно розвиненістю громадянського суспільства, розумністю домагань національних рухів і налаштованістю еліт на діалог з центром.

Дещо інша ситуація склалася довкола Країни Басків. Вироблення і затвердження її автономного статуту відбувалося з великими труднощами. Це було пов'язано насамперед з складною політичною ситуацією в регіоні, неоднорідністю баскського національно-регіонального руху і руйнівною діяльністю екстремістських воєнізованих організацій. Укладення угоди між центром і Басконією супроводжувалося обопільними діями обох сторін, спрямованими на припинення активної діяльності баскських терористів та їх політичну і моральну ізоляцію. У зв'язку з цим статут Басконії різниться від аналогічних регіональних документів. Загальним для регіональних статутів було те, що правоохоронні органи були складовою частиною загальнодержавних служб. У Басконії ж було дозволено функціонування силових структур регіонального підпорядкування. Ця новація виявилася серйозним подразником для реакційних сил в армії і в загальнодержавних силах безпеки, але сприяла примиренню в самій Басконії [20, с. 126].

Проект автономного статуту Країни Басків вивчався парламентською конституційною комісією Кортесів протягом червня–липня 1979 р. і був схвалений конгресом депутатів 21 липня. Референдум на

підтримку проекту статуту відбувся у Країні Басків 25 жовтня 1979 р., на якому 90,2 відсотки громадян висловилися «за»; 5,2 – «проти».

18 грудня 1979 р. було прийнято «Органічний закон» про статус автономії Країни Басків. Вибори до автономного парламенту відбулися 9 березня 1980 р. Найбільшу кількість голосів і місць у парламенті отримала Баскська націоналістична партія: 38 відсотків і 25 місць. Союз демократичного центру отримав 8,5 відсотка голосів (6 місць), ІСРП – 14 (9 місць), Еррі Батасуна – 16 відсотків (11 місць), Еускадіко ескерра – 10 відсотків (6 місць), Національний альянс – 5 відсотків (2 місця), КПІ спільно з комуністичною партією Еускаді – 4 відсотки (1 місце).

Перші демократичні вибори продемонстрували, що басконський електорат розділився на основні групи: перша – з чітко визначеною національною самосвідомістю з орієнтацією на БНП; друга – ліва інтернаціоналістична з орієнтацією на ІСРП і КПІ; третя – іспансько-центриська, що підтримувалась СДЦ. За результатами соціологічного дослідження 41 відсоток басконців надавали у цей час перевагу автономії Країни Басків, 21 – виступали за незалежність, 16 – за централізм, 13 – за федералізм [193, с. 651–655; 203, с. 201; 191, с. 247–252].

Проте, незважаючи на надання Країні Басків широкої автономії, яка включала право на створення власного уряду, легалізацію всіх баскських політичних партій, надання баскській мові відповідного статусу, розвиток національної культури, ідеологи ЕТА стверджували, що демократизація Іспанії є фікцією, а головним ворогом басків, залишається, як і раніше, іспанська держава.

Традиційно відсталим національним регіоном Іспанії була Галісія. Тут у грудні 1980 р. тут на референдумі був ухвалений проект регіонального автономного статуту згідно з 151 статтею конституції. Цікавим є те, що абсентизм громадян склав 70 відсотків. 73,3 відсотка тих, хто голосував, висловились «за» і 19,8 (майже кожен п'ятий) «проти». Це була «моральна перемога» тих, хто розглядав процес децентралізації як не потрібний і небезпечний [115, с. 45]. 6 квітня 1981 р. був прийнятий «Органічний закон про статус автономії Галіції». Вибори до автономного парламенту відбулися у жовтні 1981 р., на яких Народний альянс здобув 30,2 відсотки голосів (26 місць у парламенті), СДЦ – 27,5 відсотка (24 місця), Галісійська соціалістична партія разом з ІСРП – 19,4 відсотки (16 місць), Галісійський народний націоналістичний блок 6,2 відсотка (3 місця), Ескерда Галлега 3,3 відсотка (1 місце), Комуністична партія Галісії – 2,9 відсотка (1 місце).

В Галісії консерватизм і традиціоналізм виявились міцнішими ніж націоналізм, який по суті не мав тут політичного спрямування. Слабкість галісійських національних партій була спричинена їхніми твер-

дженнями на кшталт того, що економічна відсталість регіону – це результат централізації. Громадян Галісії турбували найбільше соціально-економічні, а не політичні проблеми. Галісійці були переконані, що ці питання потрібно вирішувати не на місцевому рівні. Тому тут навіть на місцевих виборах перемогла загальнонаціональна партія – Народний альянс, а не національні партії, що пропагували децентралізацію.

Проголошена в січні 1978 р. тимчасова автономія Андалусії не принесла остаточного розв'язання цього питання на референдумі, проведеному 28 лютого 1980 р. Справа в тому, що місцеві політичні лідери, переймаючись не стільки регіональними потребами, скільки особистими амбіціями (прикриваючись гаслами захисту національних інтересів), активно проводили пропаганду на користь автономізації за першим типом. Через це вони вимушені були винести свій проект на референдум. Результати його показали, що більшість населення не підтримує проект. Так виявилася необґрунтовність домагань місцевих політичних еліт, що привело до втрати авторитету регіональних партій і до зміцнення престижу загальноіспанських партій і їхніх лідерів на теренах Андалусії.

Лише у жовтні 1981 р. на референдумі в Андалусії проект статуту про автономію даного регіону був підтриманий 89,3 відсотками голосів громадян, лише 7 відсотків висловились проти. «Органічний закон про статус автономії Андалусії» був прийнятий 30 грудня 1981 р., а вже у травні 1982 р. пройшли вибори до автономного парламенту. ІСРП Андалусії отримала 52,5 відсотка голосів виборців (66 місць у парламенті), Народний альянс – 17 відсотків (17 місць), СДЦ – 13 відсотків (15 місць), Комуністична партія Андалусії разом з КПП – 8,5 відсотка (8 місць), Соціалістична партія Андалусії – 5,3 відсотка (3 місця).

Аналіз виборів до парламентів Каталонії, Країни Басків, Галісії, Андалусії дозволяє стверджувати, що по-перше, СДЦ втрачала популярність (в жодній з областей вона не здобула переваги); по-друге, проявились ознаки результатів майбутніх загальних виборів 1982 р., перемогу на яких отримують соціалісти [203, с. 88].

Новий прем'єр-міністр Л. Кальво Сотело продовжував політику автономізації країни. Так, навесні 1981 р. його уряд ініціює дебати з ІСРП щодо механізмів побудови держави автономій. 31 липня 1981 р. Л. К. Сотело і генеральний секретар ІСРП Ф. Гонсалес підписали автономні угоди, у яких наголосили, що уповільнення процесу автономізації буде перепорою подальшої перебудови політичної системи країни, проведенню регіональних виборів і реорганізації місцевої влади.

Центристсько-соціалістичні угоди стали базою для прийняття Конгресом «Органічного закону про приведення у відповідність автономного процесу» (22 червня 1982р.), який сприяв виправленню помилок, нормалізації, стабілізації державного устрою та наступному формуванню держави автономій, яке завершилось у 1983 р. (не враховуючи Сеуту та Мелілью, які стали автономними у 1995 р.).

Наприкінці 1981 р. і протягом 1982 р. набрали юридичної сили автономні статuti Кантабрії, Астурії, Ріохи, Мусії, Валенсії, Арагона, Кастілії – Ла Манча, Канар, Наварри; протягом 1983р. – Естремадури, Балеарів, Мадриду та Кастілії – Леону. Іспанія була поділена до травня 1983р. на 17 автономних утворень. Таким чином, конституційна децентралізація іспанської політичної системи завершена [146, с. 462–464; 200, с. 431; 219, с. 373, с. 378].

Процес автономізації країни широко висвітлювався на шпальтах іспанських газет: «Мундо обреро», «Камбіо 16», «Ель соціаліста» та ін. [106; 108; 109; 110; 111; 112; 116; 117; 118; 119; 120; 139; 141; 142; 151; 154; 159; 184; 185; 189; 192; 208; 209]. Зокрема, публікувалися інтерв'ю з провідними політичними діячами щодо цієї проблеми, активно обговорювалось прийняття автономних статутів, результати місцевих референдумів тощо.

Серед найхарактерніших рис іспанської автономізації Х. Вілас Ногейра вважає наступні: режим автономій є вільним вибором всіх територіальних утворень держави, він сумісний з існуванням територій, підпорядкованих центральній владі; право на автономію гарантує Основний закон, автономні статuti мають ранг «органічних законів» [180, с. 231–232].

Національно-регіональна проблема, яка розв'язувалася в постфранкістській Іспанії, виявилася особливо вразливою для Збройних сил, вихованих на принципах «єдиної і неподільної» Іспанії та сили надмірно централізованої державної влади.

Як зазначалося у попередньому розділі, перші роки демократизації показали, що традиція військових переворотів в іспанській армії не викорінена. У Збройних силах відбувалося постійне бродіння, консервативні кола офіцерства були вкрай незадоволені демократизацією, яка, на їх думку, означала реванш із сторони переможених в громадянській війні. Так само у рядах військових не існувало консенсусу щодо альтернативи демократизації. Військові, з тривогою спостерігаючи за процесом демократизації, не мали власного проекту постфранкістських перетворень, соціальної підтримки та лідерів, здатних його запропонувати і реалізувати і мінімальну соціальну підтримку, необхідну для його здійснення.

Наприкінці 1980 р. всі ознаки невдоволення та ворожого ставлення до демократичних референдумів стали у Збройних силах очевидними. Ситуація загострювалась терористичними діями баскських сепаратистів, жертвами яких часто ставали військовослужбовці. Діяльність ЕТА, рівно як і інші прояви дезінтеграційних процесів, частина військовиків кваліфікувала як загрозу єдності Іспанії. В цьому контексті консервативно налаштовані військові слідували заповітам Ф. Франко, який заповів будь-що зберегти єдність Іспанії.

В таких загрозливих для майбутнього поступу Іспанії умовах А. Суарес подав на початку 1981 р. у відставку. Країна втягувалася у фазу безвладдя та хаосу, що тривала більше трьох тижнів. У СДЦ відбувся перший глибокий розкол, який викликав в армійських колах тривогу перед можливістю неконтрольованого розвитку подій, полівиння громадських настроїв.

23 лютого 1981 р. військові вдалися до спроби державного перевороту. У будинок кортесів під час обговорення кандидатури Л. Кальво Сотело на посаду голови уряду увірвалось близько 200 озброєних путчистів, очолюваних підполковником жандармерії Техеро Моліною. Сімнадцять з половиною годин члени іспанського парламенту (350 чол.) і міністри залишались заручниками путчистів. Сім з одинадцяти військових округів були готові підтримати військовий переворот. Змовники розраховували також на підтримку бронетанкової дивізії «Брунет».

Згодом виявилось, що захоплення кортесів було лише частиною широко військового повстання. Згідно даних, що стали відомі, існувало як мінімум два плани заколоту: один – «жорсткий», представлений Техеро і другий – «м'який», очолюваний генералом А. Армадою. Перший передбачав ліквідацію демократичної системи і передачу влади створеній військовій хунті. За другим планувалось формування уряду національного порятунку з представників основних політичних партій на чолі з генералом А. Армадою. Ф. Гонсалес від ІСПР повинен був посісти місце віце – прем'єра з політичних питань, Х. М. Лопе де Летон – віце – прем'єра з економічних питань, Х. Марія де Аріельса – міністра зовнішніх справ, М. Фрага від Народного альянсу – міністра оборони, Г. Перес – Барба від ІСПП – міністра юстиції, М. Ерреро Родрігес де Міньйон від СДЦ – міністра освіти і науки, Соле Тура від КПІ – міністра праці, А. Родрігес Саагун від СДЦ – міністра індустрії та інші.

З'єднувальною «ланкою» між цими двома проектами був командувач Валенсійського військового округу, генерал – лейтенант Міланс де Боск, який прагнув використати штурм конгресу, запланований Техеро, для повалення уряду і встановлення нового, на

чолі з генералом А. Армадою. Відомо, що генерал А. Армада був свого часу наставником молодого короля з військових питань. Використовуючи цю обставину, путчисти прикривались ім'ям Хуана Карлоса I, стверджуючи, що все відбулося за його згоди. Вони були переконані, що Хуан Карлос як військовий поділяє схожі з ними погляди і не може не погодитися на формування уряду «національного порятунку» на чолі з генералом.

Король виявився в той момент єдиним з високопоставлених керівників країни, здатним вільно діяти і приймати рішення.

В той час, як Хуан Карлос I проводив бесіди з представниками верхівки Збройних сил, генерал А. Армада зустрівся з Техеро Моліною у блокованій путчистами будівлі кортесів. Через провал «жорсткого» плану А. Армада запропонував реалізувати «м'який». Проте Техеро відхилив цю ідею.

Провал путчу став очевидним після виступу короля в ніч з 23 на 24 лютого по телебаченню. Він звернувся до громадян із закликом засудити і не підтримати путч. «Монархія, символ єдності і стабільності Батьківщини, не може допустити будь-які дії, спрямовані на те, щоб шляхом насилля перервати демократичний процес, визначений Конституцією, за яку проголосував іспанський народ на референдумі», – так завершувався виступ Хуана Карлоса I [193, с. 118; 130, с. 225]. Путчисту Мілансу дель Боску монарх відправляє телекс наступного змісту:

«I. Підтверджую моє тверде рішення зберегти конституційний лад в рамках діючих законів; після отримання Вами цього звернення іншого рішення вже бути не може.

II. Жоден державний переворот не може прикриватися ім'ям Короля, оскільки він спрямований проти нього.

III. Сьогодні я більшою мірою, ніж коли-небудь раніше, готовий виконати присягу, дану перед прапором, і роблю це усвідомлено, думаючи винятково про Іспанію; наказую тобі повернути в казарми всі задіяні тобою війська.

IV. Наказую тобі розпорядитися, щоб Техеро припинив свої дії.

V. Клянусь, що я не відречусь від трону і не залишу Іспанію. Ті, хто піднімає заколот і готові розв'язати громадянську війну, понесуть за це покарання.

VI. Не сумніваюся в любові моїх генералів до Іспанії, насамперед до Іспанії і потім до Монархії. Наказую тобі виконати усе, що я сказав.

Король Хуан Карлос» [10, с. 194–195].

Також монарх як верховний командувач віддав наказ Збройним силам зберігати встановлений законом порядок і вірність конституції.

І армія виконала його. Переверот провалився. Вранці 24 лютого о 7 -ій годині будинок кортесів оточили вірні королю військові сили: цивільна гвардія та поліція. Путчисти склали зброю. Керівників путчу ув'язнили [10, с. 165, с. 167, с. 172, с. 189–191; 101, с. 70–72; 193, с. 67–69; 191, с. 297–299; 130, с. 191, с. 211, с. 224, с. 229; 107, с. 433–434].

Закономірно виникає питання: що сталося би в разі успішного перевороту? Ймовірно могла скластися ситуація, аналогічна 1936 р., коли Збройні сили розділились і вступили у збройний двобій. Проте у 1981 році путчисти не мали підтримки у суспільстві. Так, згідно соціологічних опитувань, проведених у березні 1981 р., 76 відсотків населення висловились проти перевороту і лише 4 – за; 20 – утримались [167, с. 111; 40, с. 134]. На відміну від 1936 р. військовий переворот не підтримала і католицька церква. Не сприяла змовникам і міжнародна ситуація. Не зважаючи заяви державного секретаря США Олександра Хейга, який кваліфікував переворот внутрішньою справою Іспанії, міжнародна спільнота і особливо Європейське Співтовариство, всіма силами підтримували відновлення парламентської монархії, ускладнюючи тим самим можливість консолідації військовиків довкола путчистів.

Натомість своєю спробою військового перевороту путчисти сприяли консолідації демократичної системи, яку вони прагнули зруйнувати. Численні маніфестації на підтримку демократії та Конституції відбулись по всій Іспанії. Вони нараховували кілька мільйонів громадян. Розчаруванню, яке домінувало у політичному житті Іспанії на початку 1979 р. прийшов кінець. Започаткувався новий етап, який характеризувався надією на стабільність нової політичної системи.

Важливе значення в процесі консолідації демократії мало те, що на чолі цього процесу стояв король Іспанії, Хуан Карлос I.

Події лютого 1981 р. остаточно переконали іспанців у тому, що король є гарантом стабільності і уособлення загальнонаціонального консенсусу, є поборником встановлення в країні справжньої демократії.

Суд над 33 учасниками заклоту тривав з лютого по червень 1982 р. Вища Рада військової юстиції засудила М. Дель Боска і Техеро Моліну до 30 років тюремного ув'язнення і А. Армаду до 8 років. Щоправда, уряд Л. Кальво Сотело звернувся до Верховного Суду з проханням переглянути судові рішення. До ухвалення остаточного вироку підсудні користувалися громадянськими правами. Так, Техеро Моліно створив напередодні виборів 1982 р. власну партію Іспанська Солідарність, яка взяла участь у позачергових парламентських виборах. Прикінцевий вирок учасникам заклоту було винесено у квітні

1983 р. Лише щодо А. Армади було змінено попередній вирок: позбавлення волі з 8 до 30 років [130, с. 288–293; 173, с. 306].

Надалі загроза військового втручання у політичні процеси зменшилась через реформування та професіоналізацію армії. Водночас 117 стаття Конституції проголошувала армію одним із гарантів цілісності нації та держави. Відомо, що іспанський офіцерський корпус зазвичай більш схильний захищати не політичні режими, а інтереси держави і нації.

Отже, невдала спроба військового перевороту стала підтвердженням того, що в Іспанії функціонували інституції нової демократичної системи.

В період переходу до демократії поступилася своїми позиціями католицька церква. Щоправда, вона зберегла авторитет у суспільстві і позиціонувала себе силою, що брала участь у становленні плюралістичної демократії.

В період консолідації демократії іспанська католицька церква мала на меті утвердити своє місце у суспільстві та владнати взаємини з державою. Як вже зазначалося, ще у липні 1976 р. розпочались переговори з Ватиканом щодо перегляду конкордату 1953 року, який проголошував католицьку конфесійність іспанської держави [71, с. 153].

Нові угоди між Ватиканом і Іспанією підписані 3 січня 1979 р. стосувалися статусу і ролі церкви і її служителів у світській державі, в питаннях освіти, фінансів тощо.

Насамперед чималі привілеї церква отримала в царині освіти. Нові угоди проголошували, що «відповідно до конституційного принципу релігійної свободи» церкві не тільки надається право створювати нові навчальні заклади, але й гарантується «поважне ставлення» в системі державної освіти до цінностей християнської етики. Окрім того, відповідно до загальних цілей освіти, на всіх її рівнях, від дошкільної до вищої, передбачалося викладання католицької релігії нарівні з іншими дисциплінами, хоча, «виходячи з принципу свободи совісті, дане навчання не носитиме обов'язкового характеру...» [79, с. 199].

Таким чином, католицька церква вдало адаптувалася до нових умов і зайняла чільне місце в демократичному іспанському суспільстві.

Загострення розбіжностей в середині урядової партії, її розкол, нестійкість партійної системи, суперечки щодо вступу в НАТО, нездатність уряду реалізувати власний політичний курс, затяжна економічна криза, неспокій в Збройних силах обумовили розпуск кортесів і призначення на жовтень 1982 року позачергових парламентських виборів.

Передвиборча кампанія 1982 р. суттєво різнилася від аналогічного процесу в 1979 р. Передвиборча діяльність кандидатів та їх партій відбувалася в атмосфері ентузіазму, компромісів і навіть неспокою, викликаного розкриттям нової військової змови. 2 жовтня 1982 р. органи державної безпеки заарештували групу військових і цивільних діячів ультраправого спрямування, які готували на 27 жовтня новий державний переворот. Вилучені 500 фотокопій і 4 оригінальних документи проливали світло на операцію, яка мала кодову назву «Сервантес». Ці події певною мірою сприяли участі у голосуванні тих громадян, яким був притаманний абсентизм. Тогочасні опитування громадської думки засвідчили розчарування діяльністю центристів і зростання симпатій до соціалістів [191, с. 322, с. 323].

ІСРП ґрунтовно підготувалася до виборів. На 29 з'їзді в жовтні 1981 р. соціалісти прийняли програму реформи, яка не передбачала у майбутньому переходу до соціалізму [167, с. 193–194; 157, с. 575]. Серед іншого у програмі декларувалося: зміцнення нової політичної системи; проведення демократичних перетворень з реалізованих у промислово розвинених країнах Заходу; застосування заходів для пом'якшення тяжких наслідків економічного занепаду і масового безробіття: створити за 4 роки 800 тис. робочих місць; здійснення технологічної перебудови виробничої бази економіки; підвищення життєвого рівня трудящих, здійснення реформи соціального забезпечення, підвищення пенсій, скорочення тривалості робочого тижня, здійснення адміністративної реформи, захист громадянських та особистих прав і свобод, гарантування безпеки іспанців, завершення процесу автономізації країни. З'їзд продемонстрував поміркований характер програми партії, відсутність внутрішніх чвар, майже 100 тис. членство і наявність сильного лідера в особі Ф. Гонсалеса. Соціалісти напередодні виборів виступили з гаслами «За зміни!», «Щоб Іспанія діяла!» та «За справедливе і рівноправне суспільство!» У царині зовнішньої політики передбачався перегляд військових угод із США, припинення переговорів щодо вступу Іспанії у військову структуру НАТО, заборона дислокації ядерної зброї на території Іспанії, ратифікація Іспанією Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [138, с. 273; 215, с. 167; 22, с. 15; 79, с. 136].

Відповідно до соціологічних досліджень, проведених у 1981 р., 75 відсотків іспанських респондентів вважали, що трансформація суспільства повинна відбуватися шляхом реформ. Інші дослідження підтверджували, що понад двох третин іспанців покладали відповідальність за добробут всіх і кожного громадянина окремо на державу. Як зазначав Ф. Гонсалес, недостатньо побудувати реформістську дер-

жаву. Необхідно, щоб ті, хто несуть відповідальність за управління країною, мали довіру і моральний авторитет.

Єдиною дієвою альтернативою ІСРП був на національному рівні Народний альянс, який очолював М. Фрага. У вересні 1982 р. він уклав виборчу угоду з НДП (лідер О. Альсага) та Ліберальною єдністю (лідер П. Шварц), а також з чотирма регіональними партіями, утворивши з ними нову Народну коаліцію. В її програмі містились положення щодо формування сильної державної влади, здатної вести боротьбу з тероризмом, забезпечення єдності нації, збереження національних традицій та цінностей. В соціально-економічній сфері НК зайняла позицію захисту приватного підприємництва [79, с. 150]. Програма, яку представляв М. Фрага, була консервативною. Це обмежувало привабливість коаліції в очах багатьох її потенційних виборців – центристів.

Дезінтеграція правлячої партії (СДЦ) і присутність її колишніх керівників у чотирьох різних виборчих угрупованнях (в ІСРП, Народній коаліції, СДЦ та в ДСЦ) вводив в оману центристський електорат. СДЦ апелював під час виборчої кампанії до особистості свого лідера (Л. Лавільї) і на перевагах свого ідеального становища, тобто центрризму між «жорсткими правими» і «недозрілими лівими». Зі свого боку, ДСЦ сподівалися на авторитет А. Суареса, який певною мірою зберігав свою харизму і який нарешті зміг запропонував виборцям лівоцентристську програму.

Необхідно наголосити на тому, що достроковий розпуск кортесів і наближення виборів не сприяли комуністам, які переживали одну з найважчих внутрішніх криз за всю історію партії. На 1982 р. КПП втратила більшу частину свого авторитету, здобутого в період боротьби з франкізмом.

Участь громадян у позачергових парламентських виборах, які відбулись 28 жовтня 1982 р., досягла 79,8 відсотків, тоді як у 1979 році лише 68,1. Вибори зафіксували абсолютно нову розстановку політичних сил в країні. Як і прогнозувалося, перемога дісталася соціалістам. ІСРП отримала 48,4 відсотків голосів (або 9,8 млн. з 20 млн. іспанців, що взяли участь у виборах), відповідно 202 місця у конгресі депутатів і 134 – у сенаті. Перемога партії, заснованої Пабло Іглесіасом в 1879 р., стала винятковою подією. ІСРП практично подвоїла своє представництво у парламенті. Вона здобула більшість у 44 з 52 виборчих округів і перемогла у всіх автономних утвореннях, крім Галісії і Країни Басків. Було підраховано, що ІСРП підтримали мільйони нових виборців: близько 1млн. колишнього електорату КПП, 1,2 млн. колишніх виборців СДЦ, а також 0,5 млн. виборців менш впливових партій [157, с. 589; 93, с. 77; 79, с. 39; 191, с.325].

Тріумф ІСРП частково відбувся за рахунок електорату КПП, яка втратила майже половину голосів, отриманих в 1979р., і здобула лише 4 відсотки і 4 місця у конгресі депутатів і жодного у сенаті. Це виявилось недостатнім для створення власної парламентської фракції. Якщо на виборах 1979 р. співвідношення сил між КПП та ІСРП було 1 до 3, то на виборах 1982 р. вже 1 до 12. Цей результат поклав край сподіванням С. Карільйо, який мав намір створити в Іспанії політичну систему, в якій домінувала би двопартійна модель: правоцентристська партія та КПП.

Друге місце за кількістю голосів отримала Народна коаліція М. Фраги, отримавши підтримку 26,6 відсотка громадян (107 місць у конгресі депутатів і 54— у сенаті). Таким чином, партія М. Фраги, яка перебувала у 1977 році на межі розпаду, перетворилась у головну опозиційну партію. Своім успіхом Народна коаліція завдячувала певною мірою тим, тому що змогла привернути на свій бік майже 3 млн. осіб — електорату СДЦ.

Не дивно, що тріумф ІСРП та Народної коаліції відсунув СДЦ на узбіччя політичного життя. Він втратив 4,7 млн. голосів і 156 депутатських місць, отриманих у 1979 р. СДЦ здобув всього 6,5 відсотка голосів (12 місць у конгресі депутатів і 4 у сенаті). Аналітики вважають, що у історії парламентських виборів Європи ще ніколи не було зафіксовано подібного факту, коли партія втратила не тільки владу, а й сама у недовзі розпалася. Варто зауважити, що такі фактори, як економічна криза і безробіття відіграли відносно другорядну роль у зменшенні електоральної підтримки СДЦ. Найдошкульнішим ударом для партії став вихід з неї А. Суареса. Воднораз поразка на виборах центристських партій не була доконечною: 1,4 млн. виборців все ж проголосували за СДЦ, інші 600 тис. обрали Демократичний і соціальний центр А. Суареса. ДСЦ здобув 2,9 відсотка голосів (2 місце в конгресі і жодного в сенаті).

У парламенті були представлені і національні партії країни: Конвергенція і Союз Каталонії, що отримала 3,7 відсотка голосів (12 місць у конгресі і 7 — у сенаті); Баскська націоналістична партія — 1,9 відсотка голосів (8 місць у конгресі і 7 — у сенаті). Решта партій звибороли загалом 6 відсотків голосів [193, с. 124].

Перемогу ІСРП необхідно розглядати не лише як результат ідеологічних уподобань іспанського суспільства. Хоча, насправді ж, найхарактернішою рисою іспанців протягом останньої чверті минулого століття є сталість їхніх ідеологічних симпатій. Деякі науковці вважають, що політична система, яка виникла в Іспанії наприкінці 1970 — х років, насамперед характеризується співіснуванням непостійних партій і постійних виборців, а перемога ІСРП — це не перемога ідео-

логії, а втрата СДЦ і КПІ свого колишнього електорату, який підтримав на цей раз соціалістів [191, с. 327].

Аналізуючи стратегію ІСРП 1981–1982 років, можна резюмувати причини її успіху: а) послідовне відстоювання демократичних принципів; б) сприяння стабільності (практично, в останні місяці повноважень парламенту, ІСРП перетворилася під час «втечі» та міграції центристських депутатів на поручителя урядової стабільності); в) перманентне висунення політичних ініціатив; г) підтримка з метою попередження економічної кризи політики домовленостей та угод (угоди Всезагального союзу трудящих, Робітничих комісій та Іспанської конференції підприємницьких організацій); д) перетворення ІСРП на полюс тяжіння для центристських і лівих партій; е) ріст авторитету і впливу Ф. Гонсалеса. У будь-якому випадку ІСРП завдячує своїй перемозі насамперед тим, що вона виявилася єдиною партією, здатною запропонувати одночасно справжні зміни і мінімальні гарантії стабільності [138, с. 274].

Концентрація парламентських мандатів в руках ІСРП та Народної коаліції трактується науковцями по – різному. Одні вбачають в цьому чіткі ознаки майбутньої двопартійності, інші вказують на появу системи домінуючої партії. Декан права університету Сарагоси М. Рамірес визначав політичну систему в Іспанії після виборів 1982 р., як « систему обмеженої багатопартійності » « з тенденцією до біполярності » [191, с. 328; 195, с. 22; 153, с. 417; 203, с. 113].

Отже, процес демократичного переходу в Іспанії досяг стадії консолідації після прийняття Основного закону в грудні 1978 року. А своєрідною межею між етапами встановлення демократії та її консолідації стали парламентські та муніципальні вибори, що відбулися навесні 1979 року. На цей час вже були встановлені основні демократичні інститути, відбулися вільні вибори, існували впорядкована системи політичних партій, юридичні і політичні гарантії прозорості результатів волевиявлення громадян.

Досвід правління СДЦ продемонстрував, що тенденції оновлення «вгорі», які сформувались у надрах авторитарних режимів, розпочавши процес демократичних змін, часто виявляються нездатними провести їх до кінця. Партія, ядро якої склали діячі авторитарного режиму, що стали на шлях лібералізації, проявили повільність і непослідовність в діях. Таким чином, вони втратили широку суспільну підтримку і поступилися владою «новим людям», здатним поглибити перетворення, зробивши їх незворотними. Союз демократичного центру, що зіграв важливу роль у встановленні нової політичної системи, не зміг консолідувати демократичний режим. На дострокових парламентських виборах у жовтні 1982 р. він зазнав поразки. Історична роль

цієї партії, яку руйнували внутрішні протиріччя, виявилась вичерпаною.

Також в період утвердження демократії остаточно було вирішене «військове питання».

В Іспанії був реалізований ефективний спосіб розв'язання національно-регіональної проблеми. «Держава автономій» стала проміжною, компромісною формою між нейтралістською унітарною державою і федерацією.

Найважливіше, на нашу думку, є те, що створення в Іспанії лівого уряду, першого за останні 46 років, ознаменувало суттєве зрушення в структурі політичної влади в країні і відкрило новий етап в процесі демократизації. Зміна влади підкреслила дієву силу правил демократії з можливістю створювати альтернативи.

Проте, не варто стверджувати про остаточне завершення консолідації демократії в Іспанії у 1982 році. На нашу думку, у даному питанні не можна бути такими категоричними, адже період 1979–1982 років характеризувався великою нестабільністю у всіх сферах життя суспільства: політичний, економічний, соціальний та ін.

ВИСНОВКИ

Розповсюдження демократії в світі – найважливіший феномен суспільних процесів останньої чверті ХХ ст. В названий період чітко окреслилися демократичні тенденції в різних частинах світу, які суттєво змінили його: падіння правих режимів в Південній Європі; заміна військових диктатур виборними цивільними урядами в Латинській Америці; ліквідація авторитарних режимів в частині країн Південної і Східної Азії; колапс комуністичних режимів в Східній Європі; розпад Радянського Союзу; трансформація однопартійних режимів в багатьох країнах Африки.

Причини, форми і темпи цих процесів суттєво різнилися. Проте, незважаючи на це, багатьма дослідниками вони стали розглядатися як частина глобальної перебудови, яку С. Хантінгтон назвав «третьою хвилею демократизації».

Поштовхом зазначених процесів стали події в Південній Європі – в Іспанії, Португалії та Греції. Одним з найуспішніших в рамках «третьої хвилі» був перехід до представницької демократії в Іспанії.

Досвід розвитку іспанського суспільства впродовж останніх десятиріч – цінний і, безперечно, актуальний. При всій несхожості конкретних історичних і політичних умов, у яких розвивався демократичний процес в Іспанії й розвивається в Україні, іспанський варіант демократизації може виявитися корисним для України. І звернення до нього виявилось цілком правомірним та необхідним.

У монографії здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукової проблеми, що раніше не розроблялася у вітчизняній історичній науці, а саме: виявлено характерні особливості та закономірності становлення демократичного суспільства в Іспанії, які полягають в наступному:

Передумовами трансформації франкістського режиму в напрямку демократизації виступили безпрецедентний економічний розвиток 1960-х років, зміни в соціальній структурі суспільства, підвищення освітнього та культурного рівня громадян. 1960-ті – початок 1970-х рр. ХХ ст. стали часом «іспанського економічного дива», коли чітко виявились переваги переходу до «відкритої економіки». Нова модель економічного росту в довгостроковому плані спричинила необхідність глибоких і незворотних політичних зрушень, які в 1970-і роки стали очевидними. Керівники створеної сучасної промисловості вважали існуючу в Іспанії політичну систему анахронізмом. Економічні зміни одночасно зміцнили опозицію і переконали більшу частину правлячої еліти в необхідності політичних перетворень.

Поява нового середнього класу була пов'язана з високими темпами урбанізації Іспанії. Ці зміни спричинили активну соціальну мо-

більшість населення, розширили культурне середовище, сприяли виникненню більш гнучких форм соціального контролю.

Структурні реформи в соціально-економічній сфері руйнували бар'єри між різноманітними класами і групами суспільства. Тенденція до згладжування таких розходжень проявилася й у подоланні відособленості, що історично існувала між різноманітними регіонами Іспанії. Всі ці чинники сприяли поступовій демократизації всіх сфер суспільного життя.

Розвиток іспанського суспільства в напрямку демократії відбувався після попередньої лібералізації франкістського авторитарного режиму. Світова практика пропонує, принаймні, три варіанти демократизації авторитарних режимів: 1) демократизацію зумовлюють зовнішні фактори; 2) провідна роль у перетвореннях належить опозиційним силам; 3) ініціатива належить самій авторитарній владі. В Іспанії був реалізований третій варіант.

Реформи були ініційовані франкістським режимом, а їх повна реалізація була спричинена смертю фундатора режиму Ф. Франко в листопаді 1975 р. Суттєвим є той факт, що впродовж своєї історії франкізм як авторитарний режим виявив здатність до самокорекції, до реформування, що обумовило обмежений плюралізм, інакомислення, відродження в надрах авторитарного режиму незалежного від держави громадянського суспільства, яке згодом стало базою всенационального порозуміння і переходу до повноцінної демократії.

Ступінь поглинання державою громадянського суспільства в Іспанії був не високим, оскільки авторитарна диктатура дозволяла існування окремих незалежних від влади структур. Так, наприкінці 1950-х років в Іспанії було визнане право трудящих на укладання колективних договорів, проведення економічних страйків, була пом'якшена цензура, дозволено створення асоціацій, які не носили характер політичних партій тощо. Відбувалось становлення демократичної політичної культури іспанців, набуття ними навичок самостійної громадської дії. В цілому франкістський режим 1960-х – початку 1970-х років був «м'якою диктатурою» (перехідний стан між диктатурою і демократією).

Еволюціонуючи, франкізм закладав основи власної ліквідації. Значна лібералізація призвела до активізації суспільно-політичного життя: поширились робітничий рух, студентські виступи, почався перехід в опозицію церкви.

Робітничий рух 1960-х початку 1970-х років, який назвали «новим», порушував вже питання не про руйнацію, а про демократичне перетворення органів влади. «Новий робітничий рух», поглиблюючи кризу франкізму, серйозно змінював суспільну ситуацію в Іспанії. Ча-

стково під його впливом опозиційними настроями переймалися представники практично всіх класів і соціальних груп іспанського суспільства. Розвиток капіталізму призвів до серйозних зрушень в політичній культурі робочого класу – відмові від вимог і готовності до переговорів.

Наприкінці 1950-х років важливим bastіоном протистояння франкізму стало університетське середовище. Значення студентських виступів визначалося в першу чергу тим, що в університеті відбувалася політична соціалізація значної частини іспанської молоді – майбутнього політичного класу демократичного суспільства.

Суттєві зміни відбулися в доктрині католицької церкви і спричинили її віддалення від франкістського режиму, що значно ускладнило позиції останнього. Наприкінці 1960 – початку 1970-х років церква перестала бути однією з опор франкізму і перейшла в опозицію. Перші тертя між Ф. Франко та церквою виникли наприкінці 1950-х років, з початком лібералізації, що спричинила певну внутрішню еволюцію церкви. Фронда іспанських ієрархів проходила в руслі нової стратегії Ватикану, Другий собор якого створив передумови для оновлення католицизму, сприяв входженню католицького суспільства в сучасний світ та зміцненню позицій католицької церкви.

Процес демократизації, що почався після смерті Франко, був нерозривно пов'язаний з анулюванням офіційно проголошеної франкізмом конфесійності держави, що було законодавчо закріплене конкордатом, укладеним між Іспанією і Ватиканом у 1953 р. Боротьба за визнання світського характеру держави почалася ще в 1960-і роки. Перехід церкви в опозицію Ф. Франко в умовах соціальних змін зроби́в збереження режиму надалі майже неможливим.

Основними компонентами франкістської спадкоємності, які заважали процесам суспільного оновлення Іспанії були:

- домінування авторитарного типу масової свідомості, головними елементами якої були страх та соціальна апатія;
- поділ Іспанії на два табори: переможців і переможених у громадянській війні 1936–1939 років;
- проблеми церковно-державних відносин;
- невирішеність національно-регіональної проблеми.

1975 року в Іспанії розпочався повторний процес демократизації після невдалої першої спроби, перерваної громадянською війною 1936–1939 рр. та встановленням авторитарного режиму.

У політичних дебатах, що почалися після смерті Ф. Франко в 1975 р., визначилася альтернатива: розрив з минулим чи реформа. Йшлося про повний розрив з франкізмом і початок демократизації всього політичного і громадського життя через демонтаж попередньої

державної системи та запровадження нового конституційного порядку. Реформатори, проголосивши деякі постулати моделі розриву, пов'язали їх з курсом на поступові та еволюційні зміни інститутів і правової системи франкізму та приведення їх у відповідність з демократичними принципами. Соціальні сили, що репрезентували переважну більшість іспанського суспільства, виявилися прибічниками саме цього шляху. Його реалізація і склала перехідний період.

Ініціатива демократичних перетворень належала у перехідний період уряду. Це зумовило повільне, але послідовне реформування політичних структур: формування нових державних інститутів, прийняття конституції, визначення загальних принципів національно-державного ладу, нової системи взаємодії між інституціями. Уряд формував нову політичну систему шляхом реформ «згори». Стратегія проведення реформ базувалася на демократичних процедурах, на обговоренні і політичній просвіті громадян.

На основі політичної реформи, прийнятої в листопаді 1976 р., були проведені перші демократичні парламентські вибори у червні 1977 р. В жовтні 1977 р. були підписані угоди (пакт Монклоа) між провідними політичними силами Іспанії щодо врегулювання нестабільності в економічній та політичній сферах. Юридичну базу для подальшої демократичної перебудови іспанського суспільства створила нова Конституція, прийнята шляхом проведення загальнонаціонального референдуму в грудні 1978 р.

Урядові вдалось постійно підтримувати горизонтальну легітимність (на рівні правлячої еліти) завдяки дотриманню процедур, узаконених попереднім франкістським режимом (тобто підтриманням формальної спадкоємності), плавності реформ, поваги до діячів попереднього режиму.

В надзвичайно короткий строк були демонтовані найбільш одіозні інститути франкістської держави із збереженням горизонтальної легітимності (на рівні еліт) шляхом скрупульозного дотримання франкістських законів, і створені принципово нові, демократичні інститути за широкою участю антисистемної опозиції. Цим було створено вертикальну легітимність уряду (на рівні мас) в перехідний період, а новоствореним державним інститутам була забезпечена стійка демократична легітимність.

Уряд забезпечив законність нових політичних структур шляхом залучення до процесу реформ антифранкістської опозиції, поступок їй, прагнення підтримати баланс інтересів різних політичних сил суспільства.

Успіх демократизації багато в чому залежав від мистецтва компромісів, що допомагали консолідувати суспільство.

Консенсус був досягнутий методом взаємодії правлячих структур і опозиції (як правої, так і лівої), а саме: 1) укладанням угоди про національне примирення між «переможцями» і «переможеними» у громадянській війні 1936–1939 рр.; 2) встановлення тимчасових процедур для обговорення кінцевих норм демократизації; 3) визначення «правил гри» нового режиму, визнання принципу черговості влади і гарантії прав меншості.

В результаті конструктивної взаємодії політичних еліт іспанського суспільства і застосування техніки консенсусу, нова інституційна структура була побудована таким чином, що вона повністю не відображала інтереси якої-небудь однієї політичної сили чи соціальної групи. Саме це і стало запорукою стабільності нової політичної системи. Важливою рисою створеної інституційної системи була її здатність до саморозвитку і удосконалення, подальшого подолання залишків авторитаризму.

Демократичний консенсус в Іспанії був досягнутий завдяки глибокій «переоцінці цінностей» як франкістами, так і антифранкістами.

Факторами, які забезпечили незворотність демократичного процесу були:

— ціннісний консенсус – згода відносно базових демократичних цінностей;

— процедурний консенсус – всі політичні сили дотримувались правил гри встановлених конституцією;

— інституційний консенсус – створення владних структур, що увібрали в себе конкуруючі інтереси різних політичних сил.

Вперше в іспанській історії в країні сформувалася міцна і стійка національна згода на демократичній основі.

Іспанський варіант переходу є пактованим («договірним») переходом, суть якого полягала в укладанні пактів, угод, до яких залучалися правлячі кола колишнього режиму, а також ті, хто був усунений від влади або взагалі не володів ніякою владою.

«Політика пактів» полегшила нейтралізацію франкістського режиму, залучивши частину колишньої еліти в процес перебудови системи влади і запобігла небезпечній конфронтації в суспільстві. В результаті такої політики була укладена широка міжпартійна угода – «пакт Монклоа», який став глобальним договором, в рамках якого передбачалося регулювання найважливіших проблем перехідного періоду. Укладені угоди стали програмою дій термінового характеру на середньострокову перспективу. Так склався загальнонаціональний консенсус, який створив умови для реформування всієї державної системи без демонтажу її підсистем. Головним документом стала нова конституція країни, яка відобразила досягнутий рівень громадянської

згоди: проект конституції підтримали 87,8 відсотків, проти висловились лише 7,9 відсотків.

Таким чином, «пактування» – це, безумовно, найбільш прийнятна форма і важливий механізм просування політичного процесу.

В роки демократизації остаточно був вирішений ряд проблем, укладених від франкізму. По-перше, у минуле пішла традиція військових переворотів. Армія перестала виступати в ролі арбітра внутрішньополітичного життя. Іспанська соціалістична робітничка партія, прийшовши до влади у 1982 році, поставила збройні сили під цивільний контроль, військовими міністрами стали призначатися цивільні особи.

По-друге, був винайдений вдалий спосіб вирішення національно-регіональної проблеми. «Держава автономій» стала проміжною, компромісною формою між унітарною державою і федерацією. Хоча ця форма врегулювання національно-регіональних протиріч задовольняє не усі впливові національні меншості, вона довела за чверть століття свою життєздатність, уберегла багатонаціональну країну від дезінтеграції, послабила націоналістичні і сепаратистські тенденції.

По-третє, були врегульовані церковно-державні відносини – історично один з основних чинників розколу суспільства. В 30-і роки, в період республіки в Іспанії панував антикатолицизм. А в часи існування франкізму держава була конфесійною за своїм характером. Католицизм пронизував все життя нації. На етапі демократизації церква була відокремлена від держави. Хоча багато питань освіти, шлюбу, сім'ї, регулювання народжуваності ставали предметом гострих дискусій, церква в цілому не ставила під сумнів необхідність світського і демократичного шляху розвитку Іспанії.

Іспанський досвід показав неспроможність поширеної точки зору про несумісність католицизму і демократії. Соціально-економічна модернізація країни привела до оновлення місцевого варіанту католицизму і зміни його відношення до демократії. Багато сучасних установок католицизму не тільки не суперечать концепції представницької демократії, а підсилюють її.

Трансформація франкістського авторитарного режиму в демократичний пройшла через класичних три етапи: підготовчий (лібералізація), етап прийняття рішень (встановлення демократії) та фазу адаптації (консолідації або утвердження демократії).

Досвід Іспанії продемонстрував, що процес політичного транзиту відрізняється складною взаємопов'язаністю не лише процесів лібералізації та демократизації, а й консолідації демократії. Для довготривалої стабільності і легітимності демократичного режиму в суспільстві, яке пережило авторитаризм, має велике значення не тільки фо-

рма виникаючих інститутів і структур, але і те, як пройде період консолідації демократії.

Якщо в процесі встановлення демократії за допомогою заміни соціально-політичних структур демонтується попередній режим і встановлюється новий, то в процесі консолідації, шляхом накопичення нового режиму все більше починає відрізнятися від свого попередника та кристалізується в іншу інституційну структуру.

Процес демократичної консолідації в Іспанії, що розпочався після прийняття у грудні 1978 р. конституції, характеризувався адаптацією основних політичних, соціальних та інституційних сил до нової політичної системи.

Перемога на парламентських виборах Іспанської соціалістичної робітничої партії в жовтні 1982 р. засвідчила можливість зміни влади партій різної політико-ідеологічної орієнтації. Стало очевидним, що в політичному житті країни вкоренилися основні демократичні засади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова А. В. Экономика Испании / А. В. Авилова, Я. С. Веденяпин. – М. : Наука, 1978. – 175 с.
2. Альварес М. Г. Конституция Испании: опыт национального согласия / М. Альварес // Рос. Федерация. – 1994. – № 14. – С. 19–21.
3. Банс В. Элементы неопределенности в переходной период / В. Банс // Полис. – 1993. – № 1. – С. 44–51.
4. Баранова Т. Н. Испания: истоки и современные тенденции оппозиционного движения / Т. Н. Баранова, Л. И. Лукьянова. – М. : Наука, 1977. – 195 с.
5. Баранова Т. Н. Социалисты в современной Испании / Т. Н. Баранова // Проблемы испанской истории. 1979. – М. : Наука, 1979. – С. 5–22.
6. Беловолов Ю. Г. Политическая система современной Испании (1975–1995) / Ю. Г. Беловолов. – Донецк: ДГУ, 1997. – 73 с.
7. Буторина О. Испания: перестройка экономики и политика государства / О. Буторина // Экономист. – 1995. – № 7. – С. 84–92.
8. Бурдяк В. І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства / В. І. Бурдяк. – Чернівці : Рута, 2004. – 520 с.
9. Бурдяк В. І. Загальне і особливе в причинах і змісті процесів суспільної трансформації країн Східної Європи / В. І. Бурдяк // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. Випуск 7. – Чернівці : ЧДУ, 2000. – С. 289–304.
10. Вилальонга Хосе Луис де. Король. Беседы с королем Испании доном Хуаном Карлосом I / Вилальонга Х. Л. де; пер. с исп. И. Зорина, С. Чеботарева. – М. : Диопринт, 2003. – 304 с.
11. Витюк В. В. Национальное согласие и переход от авторитаризма к демократии (испанские уроки) / В. В. Витюк, И. В. Данилевич // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 34–44.
12. Воронов І. О. Демократичний транзит: політико-владні трансформації / І. О. Воронов. – К. : Генеза, 2006. – 232 с. – ISBN 966–504–551–2.
13. Воронов І. О. Правова держава як предмет політології: історія, теорія, методологія дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук / Ігор Олексійович Воронов; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2003. – 30 с.
14. Гельман В. Я. Как выйти из неопределенности? / В. Я. Гельман // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 21–39.

15. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации (Наброски к теории) / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15–29.
16. Глубокие корни заговора в испанской армии, которую подстрекают к военному перевороту те, кто стремится вернуть страну к временам франкизма // За рубежом. – 1982. – 12–18 февр. – № 7. – С. 18.
17. Гонсалес Ф. Нет магической формулы реформ / Ф. Гонсалес // Латинская Америка. – 1991. – № 12. – С. 3–8.
18. Гонсалес Ф. Создать в обществе основу для согласия и перемен / Ф. Гонсалес // Свободная мысль. – 1991. – № 15. – С. 50–57.
19. Гренадов Н. И. Испания 30 лет спустя / Н. И. Гренадов, И. Н. Ксенафонов. – М.: Наука, 1966. – 189 с.
20. Данилевич И. В. Автономизация Испании / И. В. Данилевич // Полис. – 1995. – №5. – С. 121–129.
21. Данилевич И. В. Государство и институты гражданского общества в период перехода от авторитаризма к демократии (Чили, Португалия, Испания) / И. В. Данилевич. – М.: Наука, 1996. – 79 с.
22. Данилевич И. В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы / И. В. Данилевич. – М.: Наука, 1991. – 148 с. – ISBN 5-02-009076-X.
23. Данилевич И. В. Социалистические партии Испании и Португалии (1973–1979): опыт сравн. анализа / И. В. Данилевич. – М.: Наука, 1984. – 257 с.
24. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 15–24.
25. Іваницька О. П. Політичний розвиток франкістської Іспанії. 1939–1975 рр. / О. П. Іваницька. – Вінниця, 1996. – 90 с.
26. Іваницька О. Франко – каудильйо Іспанії / О. П. Іваницька. – Вінниця : Книга-Вега, 2002. – 424 с. – ISBN 966-621-089-4.
27. Іваницька О. П. Франкістська Іспанія 1939–1975 рр. Історіографія / О. П. Іваницька. – Вінниця, 1996. – 160 с.
28. Испания. Конституция и законодательные акты. – М.: Прогресс, 1982. – 351 с.
29. Испания. 1918–1972: Исторический очерк / [под ред. И. М. Майского]. – М., 1975. – 496 с.
30. Испания: траектория модернизации на исходе двадцатого века / [Давыдов В. М., Синельщикова И. Г., Тесленко А. Ю. и др.] – М.: ИЛА РАН, 2006. – 504 с. – ISBN 5-201-0517-X.
31. Калинин В. В. Испанская конституция 1978 г. / В. В. Калинин // Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португа-

- лия. – М. : РАН, Институт всеобщей истории. – 1996. – С. 114–127.
32. Католицизм – 77 / [под ред. Костикова П. К.]. – М. : Политиздат, 1977. – 256 с.
 33. Ковальский Н. А. Справился ли католицизм с вызовами XX века? / Н. А. Ковальский // Новая и новейшая история. – 1999. – № 6. – С. 32–36.
 34. Кожановский А. Н. Народы Испании во второй половине XX в. (Опыт автономизации и национального развития) [Текст]: научное издание / А. Н. Кожановский. – М. : Наука, 1993. – 189 с. – ISBN 5–02–010063–3: 93.75.
 35. Кожановский А. Н. Этнические процессы в Каталонии (60–70-е года XX века) / А. Н. Кожановский // Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы. – М., 1981. – С. 171–184.
 36. Конде М. / Испания /. На глазах одного поколения / М. Конде // Диалог. – 1992. – № 6, 7. – С. 68.
 37. Красиков А. А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории / А. А. Красиков. – М.: Международные отношения, 1989. – 350 с.
 38. Красиков А. А. Испания после Франко / А. А. Красиков. – М. : Знание, 1982. – 64 с.
 39. Красиков А. А. Испанский репортаж / А. А. Красиков. – М. : Политиздат, 1981. – 271с.
 40. Кулешова В. В. Историческая память и современность: следы гражданской войны 1936–1939 годов в массовом политическом сознании современной Испании / В. В. Кулешова // Проблемы испанской истории. – М. : Наука, 1987. – С. 121–135.
 41. Ламздорф В. Г. Как бедному стать богатым: Опыт перестройки в Испании, начатой генералом Франко / В. Г. Ламздорф // Родина. – 1991. – № 8. – С. 18–21.
 42. Ландбасо А. Н. Конституционализм и парламентаризм / А. Н. Ландбасо // Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия. – М. : РАН, Институт всеобщей истории, 1996. – С. 130–135.
 43. Лесняк В. Ю. Іспанська модель децентралізації влади / В. Ю. Лесняк // Грані. Науково–теоретичний та громадсько–політичний альманах. – Дніпропетровськ. – 2005. – № 1 (51). – С. 119–124.
 44. Лесняк В. Ю. Трансформація системи владних інститутів в Іспанії при переході від франкізму до демократії: дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. політ. наук / Лесняк Віталій Юрійович. – Рівне, 2008. – 185 с.
45. Лукьянова Л. И. Франкистская реформа образования и испанская высшая школа / Л. И. Лукьянова // Проблемы испанской истории. М.: Наука, 1979. – С. 23–47.
 46. Лукьянова Л. И. Высшая школа и студенчество в условиях буржуазно-демократических преобразований в Испании / Л. И. Лукьянова // Проблемы испанской истории. 1984. – М. : Наука, 1984. – С. 36–54.
 47. Малинин В. Отвести угрозу демократии / В. Малинин // Международная жизнь. – 1981. – № 5. – С. 132–133.
 48. Медведенко А. Выборы под взрывы / А. Медведенко // Новое время. – 1982. – 15 окт. – № 42 – С. 12–13.
 49. Медведенко А. «План галаксия» и планы реакции / А. Медведенко // Новое время. – 1978. – 1 дек. – № 49. – С. 8–9.
 50. Медведенко А. Полюсы борьбы / А. Медведенко // Новое время. – 1979. – 22 июня. – 26. – С. 14.
 51. Медведенко А. После шока / А. Медведенко // Новое время. – 1981. – 6 марта. – № 10. – С. 12–13.
 52. Медведенко А. Эхо выстрелов на улице Аточа / А. Медведенко // Новое время. – 1980. – 7 марта. – № 10. – С. 10–11.
 53. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – №2. – С. 6–38.
 54. Мигель А. де. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя / А. де Мигель. – М. : Прогресс, 1985. – 430 с.
 55. Никитченко А. Н. Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) / А. Н. Никитченко // Полис. – 1996. – № 5. – С. 53–70.
 56. Павлишена Ю. В. Внутрішня політика франкістського режиму в Іспанії. 1939–1975 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук / Юлія Володимирівна Павлишена. – Київ, 2007. – 175 с.
 57. Павлишена Ю. В. Проблематика авторитаризму розвитку (на прикладі франкістської Іспанії 1960–х – першої половини 1970–х років) / Ю. В. Павлишена // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини. – К.: КиМУ. – Вип.5. – 2006. – С. 161–173.
 58. Півторак О. І. Становлення демократичних інститутів і особливості їх функціонування в умовах реформування перехідних суспільств: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політ. наук / О. І. Півторак. – Одеса, 2005. – 19 с.

59. Пилипенко Т. І. Органічний закон держави та його роль в консолідації іспанського суспільства / Т. І. Пилипенко // Наукові записки ВДПУ. Вип. II. Серія: історія. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000. – С. 217–220.
60. Пожарская С. П. Бурбоны в Испании / С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С. 160–170.
61. Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время/ С. П. Пожарская // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 164–185.
62. Пожарская С. П. Думал ли Франко о будущем Испании? / С. П. Пожарская // Проблемы испанской истории. 1992. – М. : Наука, 1992. – С. 5–15.
63. Пожарская С. П. Об истоках перехода от диктатуры к демократии в Испании / С. П. Пожарская // Политика и власть в Западной Европе XX века. – М.: РАН. Ин-т всеобщ. Истории, 2000. – С. 213–226.
64. Пожарская С. П. От 18 июля 1936 – долгий путь/ С. П. Пожарская. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 176 с.
65. Пожарская С. П. Франкизм как разновидность фашистской государственности / С. П. Пожарская // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. – М., 1981. – С. 47–63.
66. Пожарская С. П. Франсиско Франко / С. П. Пожарская // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 51–78.
67. Політичні режими сучасності та перехід до демократії/ [Дави-мука С. А., Колодій А. Ф., Кужелюк Ю. А., Харченко В. І.] – Львів: Інститут регіональних досліджень, 1999. – 168 с.
68. Политическая история Испании XX века: Учеб. пособие/ Г. И. Волкова, А. В. Дементьев. – М. : Высш. Шк., 2005. – 191 с. – ISBN 5–06–005375 –Х.
69. Поліщук К. В. Етнонаціональний вимір конфлікту у Країні Басків: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політ. наук / К. В. Поліщук. – Львів, 2007.– 17 с.
70. Понеделко Г. Н. Государство в экономике Испании: взгляд в прошлое и современность / Г. Н. Понеделко. – М.: Наука, 1991. – 141 с. – ISBN 5–02–010537–6.
71. Пономарева Л. В. Испанский католицизм XX века / Л. В. Пономарева – М. : Наука, 1989. – 288 с.
72. Пономарева Л. В. «Опус деи» в Испании в 50 – 60-х гг. / Л. В. Пономарева // Проблемы испанской истории. 1975. – М., 1975. – С. 35.

73. Попов И. В. Законодательная деятельность правительства А. Суареса по подготовке выборов в Кортесы / И. В. Попов // Проблемы испанской истории. – 1984. – М., 1984. – С. 215–221.
74. Пшеворский А. Переходы к демократии / А. Пшеворский // Путь. Международный Философский журнал. – 1993. – № 3. – С. 34–39.
75. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–16.
76. Романюк О. І. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах / О. І. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
77. Савин В. А. Система органов власти и управления в Испании / Савин В. А. – М., 1982. – 85 с.
78. Савин В. А. Франкитская диктатура и «Органический закон государства» 1967 г. / В. А. Савин // Советское государство и право. – 1974. – № 5. – С. 121–132.
79. Современная Испания / [Авилова А. В., Акимов В. С., Баранова Т. Н. и др.] – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 383 с.
80. Современная Испания: Реф. сб. / [Составитель, автор введения и рефератов Хенкин С. М.]. – М.: РАН ИНИОН, 2003. – 144 с. – ISBN 5–248–00182–X.
81. Старостина Е. Политическая культура Испании. Соотношение традиционных и новых элементов / Е. Старостина // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 2. – С. 114–122.
82. Страны Южной Европы в современном мире. – М.: Наука, 1989. – 224 с.
83. Стрижевская Ю. Переходы от авторитарных режимов / Ю. Стрижевская // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 145–154.
84. Татаренко Т. Територіальні автономії в Іспанії як модель децентралізації держави / Т. Татаренко // Людина і політика. – 2001. – №6. – С. 23–26.
85. Фадеев Д. А. Обучение демократии / Д. А. Фадеев // Полис. – 1992. – №3. – С. 25–26.
86. Фадеев Д. А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко / Д. А. Фадеев // Полис. – 1991. – № 5. – С. 121–127.
87. Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода / Д. А. Фадеев // Полис. – 1992. – № 2. – С. 117–123.

88. Филлипов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь / Б. Филлипов // История. Приложение к газете Первое сентября. – 1997. – январь. – № 4. – С. 1–3.
89. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 87–97.
90. Хантингтон С. Третья волна: демократизация на исходе XX века / Хантингтон С.; пер. с англ. Л. Ю. Панфиной. – М. : Росспэн, 2003. – 367 с.
91. Харитонов О. Г. Генезис демократии (попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонов // Полис. – 1996. – № 5. – С. 70–78.
92. Хенкин С. М. Испания: время перемен / С. М. Хенкин. – М. : Знание, 1986. – 64 с.
93. Хенкин С. М. Испания после диктатуры (социально–политические проблемы перехода к демократии) / С. М. Хенкин. – М. : Наука, 1993. – 200 с.
94. Хенкин С. М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании / С. М. Хенкин // Вопросы истории. – 1983. – № 4. – С. 48–61.
95. Хенкин С. М. От авторитаризма к демократии: Опыт перехода. (Испания, Португалия, Страны Восточной Европы) / С. М. Хенкин // Социальные идеалы и политика в меняющемся мире. – М., 1992. – С. 207–214.
96. Хенкин С. М. От авторитаризма к демократии: что происходит с общественным сознанием (Из опыта Испании) / С. М. Хенкин // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 3. – С. 128–142.
97. Хенкин С. М. Политика пакта: испанские иллюстрации / С. М. Хенкин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 129–135.
98. Хенкин С. М. Становление и консолидация демократии: испанский вариант / С. М. Хенкин // Полис. – 2002. – № 5. – С. 170–179.
99. Хенкин С. М. Три консенсуса на пути к демократии / С. М. Хенкин // Полис. – 1993. – № 3. – С. 188–191.
100. Хенкин С. М. Фелипе Гонсалес: путь к власти, испытание властью / С. М. Хенкин // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. – № 7. – С. 20–25.
101. Хенкин С. М. Хуан Карлос I: политический портрет / С. М. Хенкин. – М. : ИНИОН РАН, 2001. – 92 с. – ISBN 5–248–01368–2.
102. Черкасова Е. Испания: переход к демократии и национальный вопрос / Е. Черкасова // Международная экономика и международные отношения. – 1994. – № 4. – С. 121–127.

103. Шмиттер Ф. Что есть демократия и чем она является / Ф. Шмиттер, Т. Карл // Диалог. – 1993. – № 2. – С. 42–47.
104. Abella C. Adolfo Suarez. – Madrid : Espasa-Calpe, 1997. – 324 p.
105. Aguila R. del. La dinamica de la legitimidad en el discurso politico de la transicion // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P. 47–77.
106. Alcaraz P. Ahora, el Estatuto de autonomia para Andalucia // Mundo obrero. – Madrid. 1981. – Mar. 13–19. – P. 16.
107. Alonso-Castrillo S. La apuesta del centro: historia de UCD. – Madrid: Alianza Editorial, 1996. – 610 p.
108. Aprobado el Estatuto de Catalunya. Adios al centralismo // Mundo obrero. – Madrid, 1979. – Ag. 9–15. – P. 10–11.
109. Autonomias : Espana se la juega // Cambio 16. – Madrid, 1978. – Nov. 12. – P. 34–37.
110. Autonomias. Espana, una y federal // Cambio 16. – Madrid, 1977. – Jul. 10. – P. 17–18.
111. Autonomias por derecho // Cambio 16. – Madrid, 1981. – Jun. 8. – P. 39–42.
112. Autonomia. Tiro al centralismo // Cambio 16. – Madrid, 1977. – Jun. 20–26. – P. 25.
113. Blas Querrero A. de. Estado de las autonomias y transicion politica // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de Investigaciones Sociologicas, 1992. – P. 105–121.
114. Botella J. La cultura politica en la Espana democratica // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P. 121–137.
115. Caciagli M. Elecciones y partidos en la transicion espanola. – Madrid : Centro de investigaciones sociologicas, 1986. – 292 p.
116. Cambra J. Andalucia, contra la injusticia // Mundo obrero. – Madrid, 1979. – Dic. 6–12. – P. 6–7.
117. Cambra J. Estatutos de Euskadi y Catalunya. La via muerta del desacuerdo // Mundo obrero. – Madrid, 1979. – Jul. 5–11. – P. 8–9.
118. Cambra J. Estatutos de Euskadi y Catalunya. UCD – PNV solo en la madrugada // Mundo obrero. – Madrid, 1979. – Jul. 12–18. – P. 6–7.
119. Cambra J. La derecha contra Catalunya // Mundo obrero. – Madrid, 1979. – Jul. 26–ag. 1. – P. 8–9.
120. Cambra J. UCD ataca las autonomias. Estatutos o marcha atras // Mundo obrero. – Madrid, 1979 – Jun. 28–jul. 3. – P. 8–9,

121. Campo Salustiano del, M. Navarro, Jose F. Tezanos. La cuestion regional espanola. – Madrid: Cuadernos para el Dialogo, 1977. – 325 p.
122. Carr R., Fusi J. P. Spain: Dictatorship to Democracy. – L., etc.: Allen&Unwin, 1979. – 282 p.
123. Carr R., Fusi J. P. Espana de la dictadura a la democracia. – Barcelona: Planeta, 1979. – 324 p.
124. Carr R. El legado franquista // España, 1975–1980. Conflictos y logros de la democracia. – Madrid : Ediciones Jose Porrúa Turanzas, S. A., 1982. – P. 129–139.
125. Carr R., Fusi J. P. Espana de la dictadura a la democracia. – Barcelona: Planeta, 1979. – 324 p.
126. Carrillo S. El ano de la Constitucion. – Barcelona : Grijalbo, 1978. – 456 p.
127. Carrillo S. Memorias. – Barcelona: Planeta, 1993. – 752 p.
128. Cataluna se queda muda // Cambio 16. – Madrid, 1980. – En.20. – P. 59–60.
129. Cierva R. de. La trayectoria del anti franquismo. – Barselona, 1985. – 167 p.
130. Cierva R. de la. El 23–F sin mascararas. – Madrid : Editorial Fenix Serie Maxima, 1998. – 330 p.
131. Codigo de Leyes politicos. – Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1984. – 689 p.
132. Con Espana en el corazon. Primer discurso de la Corona y los mensajes navidenos del Rey. 1975–2000. – Barcelona: Calaxia Gutemberg y circulo de Lecbores, 2001. – 302 p.
133. Cotarelo R. La transicion democratica Espanola // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P. 3–27.
134. Cotarelo R. Los partidos politicos // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P. 299–327.
135. Cotarelo R. Valores y prinseprios de la Constitucion de 1978 // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P. 163–201.
136. Documentos y legislacion laboral de la transicion. – Madrid: Fundacion Friedrich Ebert, 1982. – 356 p.
137. O'Donnell G., Schmitter P. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies // Transition from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy. Pt. I–IV. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – P. 7–14.

138. Dorado R., Varela I. Estrategias políticas durante la Transición // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transición democrática española. – Madrid : Editorial Sistema, 1993. – P. 253–274.
139. Entrevista con Gerardo Iglesias. Asturias hacia la autonomía // Mundo obrero. – Madrid, 1979 – Nov. 15–21. – P.22.
140. España, 1975–1980. Conflictos y logros de la democracia. – Madrid : Ediciones Jose Porrua Turanzas, S. A., 1982. – 190 p.
141. Estatutos de Euskadi y Catalunya. El acuerdo, en marcha // Mundo obrero. – Madrid, 1979 – Jul. 19–25. – P.6–7.
142. Estatutos de autonomía // Mundo obrero. – Madrid, 1973. – Ag. 2–8. – P. 22–23.
143. Esteban Jorge de u Guerra Luis Lopes. La crisis del Estado franquista. – Barcelona, 1977. – 238 p.
144. Fernandez-Miranda P. y Fernandez-Miranda A. Lo que el rey me ha pedido. Torcuato Fernandez-Miranda y la reforma política. – Barcelona: Plaza Janez, 1995. – 394 p.
145. Fraga M. En busca del tiempo servido. – Barcelona : Planeta, 1987. – 481 p.
146. Fusi j. El desarrollo autonómico // Tusell J., Soto A. Historia de transición 1975–1986. Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 444–464.
147. Fusi Juan Pablo: Franco. Spanien unter Dictatur 1936–1975. – München. – 1992. – 258 p.
148. Gijon Jose R. Diaz. Estrategias de análisis y modelos de transición a la democracia // Tusell J., Soto A. Historia de la transición 1975–1986. Madrid: Alianza Editorial, – 1996. – P. 89–108.
149. Gillespie R. The continuing debate on democratisation in Spain // Parliamentary affairs. – L., 1993. – Vol.46. – №4. – P. 534–548.
150. Gilmour D. The transformation of Spain: From Franco to the constitutional monarchy. – L. etc.: Quartet books, 1985. – XI, 322 p.
151. Gonzalez Casanova J. A. Cataluña defiende la autonomía de España // El Socialista. – Madrid, 1981. – Abr. 29–mayo 5. – P. 19.
152. Gunter Richard P. La evolución política hacia la democracia: Los partidos políticos // España, 1975–1980. Conflictos y logros de la democracia. – Madrid : Ediciones Jose Porrua Turanzas, S. A., 1982. – P. 157–189.
153. Gunter R., Sani G. y Shabad G. Spain after Franco: the making of competitive party system. – Berkely. etc.: Univ. of California press, 1986. – 516 p.
154. Herce A. Concursos para la autonomía // El Socialista. – Madrid, 1981. – Jun. 17. – P. 20.
155. Hooper J. The New Spaniards. – Penguin Books. 1987. – 287 p.

156. Ibarruri D. Euskadi: ni represion ni terrorismo // Mundo obrero. – Madrid, 1979 – Mayo 10–16. – P. 6.
157. Julia S. Los socialistas en la politica espanola. 1879–1982. Madrid: Taurus, 1997. – 650 p.
158. Landaburu A. Arzallus se echa al monte // Cambio 16. – Madrid, 1981. – Oct. 26. – P. 37– 39.
159. Laorden T. Catalunya quiere ahora l'Estatut // Mundo obrero. – Madrid, 1979. – Abr. 26 – mayo 2. – P. 17–18.
160. La transicion democratica espanola. – Madrid, 1989. – 957 p.
161. Ley 1/1977, de enero, para la reforma politica // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P.471–473.
162. Linz J. y Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
163. Linz Juan j. La transicion a la democracia en Espana en perspectiva comparada // Tusell J., Soto A. Historia de transicion 1975–1986. – Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 21–45.
164. Los pactos de la Moncloa // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P.473–493.
165. Luis Cebrian J. La experiencia del periodo constituyente // España, 1975–1980. Conflictos y logros de la democracia. – Madrid : Ediciones Jose Porrua Turanzas, S. A., 1982. – P. 13–24.
166. Manuel Fraga Iribarne. La Constitucion de 1978: su elaboracion, la actitud de los politicos y la experencia despues de un ano de vigencia // España, 1975–1980. Conflictos y logros de la democracia. – Madrid : Ediciones Jose Porrua Turanzas, S. A., 1982. – P. 141–155.
167. Maravall J. M. La politica de la transicion. 1975–1980. – Madrid, Taurus, 1981. – 277 p.
168. Maravall J. M. Dictadura y disentiimiento politico. Obreros y estudiantes bajo el franquismo. – Madrid, Alfaguara, 1978. – 277 p.
169. Maravall J. The Transition to Democraci. L., 1982. – 298 p.
170. Maravall J. Y Santamaria J. Transición política y consolidación de la democracia en España // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. – Madrid : Editorial Sistema, 1993. – P. 184–245.
171. Marin Jose M., Molinero C., Ysas Pere. Historia de Espana. Historia politica 1939–2000. – Madrid: Ediciones Istmo, 2001. – 511 p.
172. Marquez Mella M. Los grupos de precion en la transicion politica // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. – Madrid : Editorial Sistema, 1993. – P. 149–181.

173. Martínez Jesús A. (coord.) Historia de España. Siglo XX. 1939–1996. – Madrid : Catedra. Historia. Serie mayor, 2003. – 515 p.
174. Mateos A. Una transición dentro de la transición. Auge, unidad y «conversión» de los socialistas // Tusell J., Soto A. Historia de transición 1975–1986. – Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 216–235.
175. Montero José R. Las elecciones legislativas // Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P. 243–299.
176. Montero R. Manuel Fraga Iribarne // El País. – 1995. – № 5. – P. 88–91.
177. Navarro Esteban J. 25 años sin Constitución. – Madrid: Foca investigación, 2003. – 171 p.
178. Navarro Sánchez Ángel J. La transición en sus documentos. – Madrid: Centro de estudios políticos y constitucionales, 1998. – 661 p.
179. Nieto L. López. Las elecciones de la transición // Transición política y consolidación democrática. España (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P. 77–105.
180. Nogueira J. Vilas. La organización territorial del Estado // Transición política y consolidación democrática. España (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P. 219–243.
181. Oneto J. Algo más sobre la transición // Tiempo. – 1995. – El 23 de octubre. – P. 59–66.
182. Oneto J. La OTAN para septiembre. Antes de nueve meses España ingresará en la OTAN // Cambio 16. – Madrid, 1981. – Febr. 2. – P. 24–26.
183. Oneto J. La responsabilidad del PNV // Cambio 16. – Madrid, 1981. – Abr. 27. – P. 7.
184. País vasco: Cien años sin fueros // Cambio 16. – Madrid, 1976. – Jul. 26–Ag. 1. – P. 19–22.
185. País vasco. Ikurrinas a todo trapo // Cambio 16. – Madrid, 1977. – En. 31–Febr. 6. – P. 14–15.
186. Payne Stanley G. El régimen de Franco. 1936–1975. – Madrid : Alianza, 1987. – 682 p.
187. Pérez Díaz V. La primacía de la sociedad civil. – Madrid : Alianza, 1994. – 395 p.
188. Pérez José C. y Robledo Ruiz A. El funcionamiento de las instituciones // Transición política y consolidación democrática. España (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P. 343–364.
189. Pillado R. Galicia: 25 de julio en el camino de la reconstrucción

- nacional // Mundo oerero. – Madrid, 1979. – Jul. 19–25. – P. 16–18.
190. Politics and change in Spain / Ed. By Lancaster Th. D., Prevost G. – N. Y., 1985. – 226 p.
 191. Powell Ch. Espana en democracia. 1975–2000. – Barcelona: Plaza Jenez, 2001. – 688 p.
 192. Preautonoimia en version vasca // Cambio 16. – Madrid, 1976. – En. 9–15. – P. 25.
 193. Prego V. Diccionario de la Transicion. – Barcelona : Plaza Jenez, 1999. – 782 p.
 194. Preston P. The triumph of democracy in Spain. – L., N. Y., Methuen, 1986. – 274 p.
 195. Ramirez M. El sistema de partidos en Espana, 1977–1987// Rev. De estudios polit. (Nueva Epoca). – Madrid. – 1988. – № 59. – P. 7–27.
 196. Rodriguez Sabin Jose M. La dictadura franquista (1939–1975). Textos y documentos. – Madrid, 1997. – 449 p.
 197. Ruiz David. La dictadura franquista. 1939–1975. – Oviedo: Naranco, 1978. – 164 p.
 198. Schmitter P., Karl T. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? \ Slavic Review. – Vol.53. – Spring 1994. – № 1. – P. 173–185.
 199. Seco Serano C. La Corona en la transicion Espanola // Tusell J., Soto A. Historia de transicion 1975–1986. – Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 138–158.
 200. Sepulveda I. La eclosion nacionalista: regionalismas, nacionalidades y autonomias // Tusell J., Soto A. Historia de transicion 1975–1986. – Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 409–443.
 201. Sole Tura J. Nacionalidades y nacionalismos en Espana. – Madrid : Alianza Editorial, 1985. – 233 p.
 202. Sotelo L. C. Memoria viva de la transicion. – Madrid, 1990. – 276 p.
 203. Soto A. La transicion a la democracia. Espana, 1975–1982. – Madrid: Alianza Editorial, 1998. – 204 p.
 204. Soto A. Conflictividad social y transicion sindical // Tusell J., Soto A. Historia de transicion 1975–1986. Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 363–408.
 205. Soto Juan L. P. El modelo parlamentario en la Constitucion Espanola de 1978 // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. – P. 201–219.
 206. Spain in the 1980 s: The Democratic transicion a new international role/ Ed. By Clark R. P., Haltzel M. H. – Cambridge (Mass.): Ballinger, 1987. – XIII, 206 p.

207. Stepan A. Democratizing Brazil. Problems of Transition and Consolidation. – Oxford and New York: Oxford University Press, 1989. – 289 p.
208. Sudar la autonomia // Cambio 16. – Madrid, 1980. – Jun. 22. – P. 37–43.
209. Tarradellas: Catalunya es diferente // Cambio 16. – Madrid, 1978. – 5 febr. – P. 20–22.
210. Tierno Galvan E. Cabos sueltos. – Barcelona, 1981. – 698 p.
211. Tusell j. La transición política: un planteamiento metodológico y algunas cuestiones decisivas // Tusell J., Soto A. Historia de transición 1975–1986. Madrid: Alianza Editorial, 1996. – P. 109–137.
212. Tamames R. La república. La era de Franco. – Madrid: Alianza Editorial, 1976. – 467p.
213. Tamames R. ¿ A donde vas, España? Con un prefacio electoral para 1977. – Barcelona: Planeta, 1977. – LXIV, 236 p.
214. Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transición democrática española. – Madrid : Editorial Sistema, 1993. – 956 p.
215. Tusell j. La transición española a la democracia. – Madrid : Historia 16, 1999. – 207 p.
216. Una victoria de la democracia // El País. – 1976. – Nov. 19. – P. 15–19.
217. Un año después // El País. – 1976. – Nov. 20. – P. 34–38.
218. Valdes Blanco R. L. La Constitución de 1978. – Madrid : Alianza Editorial, 2003. – 347 p.
219. Valles Josep M. La política autonómica como política de reforma institucional // Transición política y consolidación democrática. España (1975–1986). – Madrid : Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P.365–389.
220. Vilar S. Sobre el franquismo y contra Franco. – Barcelona, 1985. – 111 p.

Наукове видання

Годлевська Валентина Юрївна

**ПЕРЕХІД ВІД АВТОРИТАРИЗМУ
ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В ІСПАНІЇ
(1960–1982 РОКИ)**

Монографія

Редактор С. Малішевська

Оригінал-макет підготовлено В. Годлевською

Підписано до друку 16.07.2009 р.
Формат 29,7×42 ¼. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 9,2.
Наклад 100 прим. Зам. № 2009-140.

Вінницький національний технічний університет,
видавництво «УНІВЕРСУМ-Вінниця»
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95
ВНТУ, ГНК, к. 114
Тел. (0432) 59-85-32
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано у Вінницькому національному технічному університеті,
комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95
ВНТУ, ГНК, к. 114
Тел. (0432) 59-81-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.